

M. J. EISEN

THE UNIVERSITY OF
TORONTO LIBRARY
100 St. George Street
Toronto, Ontario
M5S 1A5

MEIE JÕULUD

MEIE JÕULUD

ESTONIAN BOOKSHELF SOCIETY
TAMPA, FLORIDA

A-7886 III

M. J. EISEN

TARTU KOMMERTSGÜMNAASIUMI

RAAMATUKOGU

№ 5653

MEIE JÕULUD

EESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS
TARTU, 1931

M. J. EISEN

RAAMATUKOGU
1931

MEIE JÕULLUD

G. Rohti trükk, Tartus 1931

2

Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu

122720

KESTI KIRJANDUSE SELTSI KIRJASTUS
TARTU 1931

SAATEKS.

Aastat 40 tagasi lubasin korra jõulukombeid pikemale arutusele võtta, kuid ikka lükkus selle kavatsuse teostus edasi, kuni mõne aja eest nagu poolkogemata selle kallale asusin. Raadil E. R. Muuseumis huvitava jõulumaterjaliga kokku puutudes otsustasin jõulu kohta ajakirjandusele artikli kirjutada. Esimese artikli valmimise järele kirjutasin veel teise, teise järele kolmanda. Neid kirjutades süvenesin ikka enam jõulukommetesse, nii et pidin tööd jätkama. Vahepeal töötasin esimesi lühidalt kirjutatud artikleid täiendades ümber. Ainetele lisa saanud, jõudsid hilisemadki artiklid sama saatuse osaliseks. Nii paisus lühikestest artiklitest suurem teos.

Teost kavatsesin alguses väiksemas ulatuses trükki anda. Käsikiri oli juba valmis. Koolidelt uusi aineid juurde saades ei tahtnud ma neid kasutamata jätta. Nii lükkasin trükkiandmise enam kui aasta võrra edasi. Kuid nüüdki pean teose natuke kokkusurutud kujul välja andma. Eesti jõulukommete mõistmiseks tuleb neid tingimata võrrelda põhjamaa rahvaste sellekohaste kommetega. Võrreldes selgub ühiste jõulukommete rohkus meil ja põhjamaa rahvastel. Palju meie jõulukombeid võiksime nimetada rahvusvahelisteks, vähemalt põhjamaal. Võimata oli asja selgitamiseks naaberrahvaste sellekohaseid kombeid jätta nimetamata. Teose suurekspaisumise ja sellega ühes teose hinna kallinemise pärast pidin eemaldama hulga vähem tähtsaid, enamasti võõraste maade kombeid käsitavaid lehekülgi. Sellegi pärast ei saadeta sedapuhku teost ta täies ulatuses turule, vaid ainult pärisjõulukommete kirjeldis, kuna jõulu, vanaaastaõhtu, uusaasta ja kolmekuningapäeva ühiste kommete ja nende viimatinimetatud tähtpäevade kommete valmiskirjutatud arutuse

trükkimine peab edaspidiseks jääma. Et jõuludega algas vanasti uusaasta, on õieti rohkesti jõulu- ja aastavahetuseaja ühiseid kombeid olemas.

Kuigi uus aeg vanule jõlukommetele surmakella helistab, on neid siiski püsinud — mõned kogu maal tuttavad, teised ainult üksikus kolgas. Harjunud kombes taganevad visalt. Aeg nõuab ometi oma.

Jõulukombed annavad meile pildi vanade eestlaste usu- ja kombusmaailmast. Ühestki muust pühast ei ole nii palju vanu kombeid säilinud kui just jõuludest; mitmed neist kommetest korduvad muilgi pühil.

Võrreldes jõulukombeid naaberrahvaste sellekohaste kommetega, saame aru, kui palju on meil ühist teistega. Igakord ei ole kerge otsustada, kui rohkel mõõdul peetakse vanu jõulukombeid veel meie päevil; kommete üleskirjutajad on neid mõnikord mineviku mälestustena üles märkinud, mõnikord aga meie aja külge köitnud, kuna nende kommete meie ajal pidamine võib vahel kahtluse alla langeda.

Laialt esinevatele kommetele ei ole nende päritolu paika juurde lisatud, küll aga vähem laialdaselt tuntuile. Neid kombeid tuntakse tihti küll kaugemal kui teoses mainitud kihelkonnas, aga jõlukommete mittesüsteemaatilise korjamise pärast võib üksnes seda kohta nimetada, kust komme kirja pandud. Mõnikord on komme küll mitmest kohast üles kirjutatud, aga kartes, et kõigi nende nimetamine mitteteadusejüngri silmis oleks ballastiks ja muidugi suurendaks teost, on need märkimata jäetud. Tihti puudub kommete juures päritolu lihtsalt selle mittetundmise pärast.

Jõulude kirjeldamisel ei ole mitte ainult pärisjõulude kirjeldusega piiratud, vaid jõule nende laiemas mõistes arutatud, toomapäevast alates, nuudipäevaga lõpetades. Üldiselt olen püüdnud kombeid niipalju üles tähendada, kui neid leidub minu korjandustes ja Eesti Rahvaluule Arhiivis, aga niisama kirjandukes. Jõululaulud on eeskavast välja jäetud; jõulumängud ilmuvad edaspidi.

Eriti rohket tänu võlgnen neile isikutele, keskkoolide õpetajaile ja õpilastele, kes aidanud tarvilikke aineid hankida. Olgu neist nimetatud dir. J. Roos, A. Vaigla, E. Schönberg, H. Jänes,

V. Altoa, E. Nurm, E. Jaska, J. Kask ja J. Ainely Tartust, A. Rööp ja H. Schmidt Pärnust, dir. J. Vestholm ja M. Tedre Tallinnast, H. Rajamaa ja H. Sirk Haapsalust, dir. P. Vaarask Tapalt, L. Pärt Paldiskist, M. Pralits Paidest, dir. Raam Rakverest, dir. G. Rosenberg Jõhvist, dir. Lipp Väike-Maarjast, dir. K. Mölder ja Unt Türilt, A. Tiitsmaa ja M. Kilk Põltsamaalt, K. Kurgvel Viljandist, dir. J. Nuudi Vändrast, M. Kampmann ja Palvadre Valgast, O. Parlo Võrust, dir. A. Rikken Petserist, E. Anderson Rāpinast, dir. A. Hermann Otepääst, V. Noot ja B. Sööt Kuressaarest jne.

M. J. Eisen.

Jõulu nimi ja pikkus.

Jõulud ja jaanipäev on põhjamaa rahvaste suuremaid pühi; suurem neist kahest ometi esimene, juba sellegi pärast, et ta pühitsemine on palju pikem kui teisel. Soomlanegi tunnistas jõulu nii-ütelda pühade peremeheks, väites, „*joulu jaloin juhlista*“. Jõul on meie päevil kristlik püha Õnnistegija sündimise mälestuseks, kuid ta iga ulatub kaugemale tagasi Kristuse sünniaastast; juba põhjamaa paganad pidasid jõulu enne veel, kui Kristus oli sündinud. Kristluse ajal sulatati paganlik jõul kokku kristliku jõuluga. Kristuse sünnipäev omandab paganate püha nime, aga mitte ainult nime, vaid ka palju, palju paganliku jõulupüha kombeid, mis säilinud meie päevini.

Jõul kuulub seega paganlikkude põhjamaa rahvaste pühade, mitte eriliste eesti vanade pühade hulka. Juba nimi jõul ei põlvne eesti keelest, vaid see on eestlastel ühine soomlaste ja skandinaavia rahvastega. Soomlased kutsuvad seda püha *joulu*, skandinaavia rahvad aga *jul*. Sõna leidub isegi inglise keeles, kus ta kuulub *Yule*, vanemas kujus *geol*. Nüüdses inglise keeles kannab jõul nime *Christmas*. Palju keeli tuletab nende pühade nimega Kristuse sündimist meelde, nagu venelaste *Рождество* = sündimine, prantslaste *noël*, ladina tüvest *natale* = sünnipäev; sakslastel *Weinachten* = pühad ööd.

Jõulu sõna algupärast tähendust on kaua otsitud, ilma et seda oleks leitud. Vanemal ajal tuletati jõulu esmalt sõnast *Julius* (= *Julius Caesar*), siis sõnast *hjul* = ratas¹⁾. Ratta tähenduse kohta seletati, et päikeseratas hakkab jõuluaegsest pööripäevast peale teist teed käima. Sellest seletusest loobuti juba mõne aja eest, sest see seletus oli liig otsitud.

¹⁾ Pontoppidan, Fejekost 24.

J. Jung teab, norralased austanud valguse jumalat Juuli¹⁾). See jumal ei leia ometi alust norra mütoloogias. Küll on tõsi, et norralased, samuti muudki skandinaavlased jõulu ajal pidasid püha, aga nad ei pidanud seda jumal Juuli auks, vaid see püha ise kandis *ju'l*'i nime. Missugusel põhjusel skandinaavlased seda püha nimetasid „*ju'l*'iks“, seda ei ole tänini suudetud lõplikult kindlaks määrata.

Mõned õpetlased on tuletanud jõulu ladinakeelsest sõnast *joculus* = nali, kuid ka see seletus ei taba naela pea pihta; pealegi puudub rooma rahva naabrite keeltes sellekohase sõna tarvitamine jõulu jaoks. Kuigi me jõulu algupärast tähendust ei tunne, jääb niipalju kindlaks, et skandinaavia keeltes sõna *ju'l* on tähendanud mingisugust talvist püha; Feilberg arvab rõõmust püha²⁾).

Pärnu pool nimetatakse jõulu nalja ja rõõmu pühaks, millel üks püüab teist üle trumbata naljategemisega³⁾). Oletatakse, et soomlased ja eestlased juba enne viikingiaega selle sõna laenanud skandinaavlastelt⁴⁾).

Jõulu nimi on seega Skandinaaviast laenatud, aga kas ka sisu, see on iseküsimus. Vanad eestlasedki pühitsesid keskjalvel mingisugust püha; missugust ja mida moodi, sellest ei tea kõnelda ükski ajaraamat. Tõsiasjaks jääb, et esivanemad jõulu nimega omandasid osa skandinaavlaste jõulupühitsemise kombeidki, sest palju meie jõulukombeid langeb ühte skandinaavlaste omadega. Osa jõulukombeid oli kas enne jõuludega tutvumist juba arenenud, või jälle, kui esivanematel tõesti puudus selleaegne oma püha, arenes see alles pärast skandinaavlaste jõulu vastuvõtmist.

Varemal ajal arvati sagedasti, et jõulu olevat pühitsetud päikese auks. Niisuguse oletusega võib vaevalt leppida. Enne jõulu ja jõulu ajal on päike valitsuse nagu täiesti kaotanud, palju enam oleks nagu pimedus valitsuskepi oma kätte haaranud. Pigemini võiks jaanipäeva nimetada päikesepühaks. Suvise pööripäeva ajal, mis ju jaanipäevaga kokku langeb, rändab päike

1) MtEM I 279. — 2) Jul I 89. — 3) E 67282. — 4) Pikemalt *ju'l* sõna etümoloogilise tähenduse kohta püüab R. Meringer seletada ajakirjas „Wörter und Sachen“ 1913, 184 jj.

nagu kuningas kõrgel aujärjel, seistes oma võimu tipul; pimedus kaob valguse eest isegi öösi, eriti põhjamail, kus öö täiesti kaotanud oma iseloomu.

Kui ka jaanipäeva algus tagasi ulatub paganusse, ei ole jaanipäev ometi arenenud nii pikaks piduks kui jõul. Suvine aeg on tööaeg, sel puhul ei või raisata aega — iga tund kaalub kulda; talv takistab väljas tööd tegemast ehk võimaldab teha väga vähe; talv sunnib inimesi aega veetma toas, elama suvisest saagist; talv annab mahti pidutseda, nimelt pikemalt pidutseda. Vanade rahvaste jõulud ei kestnud nii lühikest aega kui meie päevil. Vanal ajal algasid jõulud juba toomapäevaga; see päev esines nagu jõululaupäevana, see päev helistas sisse pühad. Jõulud ise keetsid nuudipäevani, nii et ka uusaasta ja kolmekuningapäev kõige oma vahelise ajaga moodustasid jõulupühi. Soome rahvasõna määrab jõuluaega järgmisi: „*Hyvä Tuomas joulun tuopi, hyvä Nuutti pojes viepi*“. Teisal Soomes arvatakse jõuluaega ometi palju pikemaks, nimelt kahe kuu pikkuseks: Kristuse tulemise pühast küünlapäevani (Kotiseutu 1914, nr. 12). Vanad sakslased määrasid jõulude alguse nigulapäevale, 6. detsembrile, lõpu aga kolmekuningapäevale.

Aja jooksul kujunesid uusaasta ja kolmekuningapäev enam omaette pühiks, aga rahva suus säilitasid nad jõulu nime edasi: uusaastat kutsuti uueks jõuluks, kolmekuningapäeva aga kolmandaks jõuluks, ka jõulusabaks.

Pärisjõulude ehk vanade jõulude ajaks arvati Eestis päevi jõululaupäevast uusaasta laupäevani, uute jõulude aega aga uusaastast kolmekuningapäevani, ka nuudipäevani.

Eestis nimetatakse jõulu ka talvistepühadeks, talistepühadeks, muidugi sellepärast, et need pühad talve peale langevad. See nimi on vastukohaks suvistepühadele, millist nime kannab nelipühi sagedasti. Setumaal on talvistepühadest tehtud talsipüha. Viimast nime tarvita- takse seal rohkesti. Talsipüha kuulub setudel õnnelikkude päevade hulka. Aga mitte ainult Setumaal ei tunta talsipüha, vaid ka Setumaa lähedastes naaberkihelkondades, nagu Räpi- nas, Vastseliinas, Rõuges jne. Seal kandis on seega pühade vana eestipärane nimi säilinud. Eesti lõunanaabrid nime- tavad pühi samuti talvisteks: *ziemas svētki*.

Muistsete eestlaste kodanlised jõulud ületasid kaugelt kirikujõulude pikkuse.

Hiiu maal ei lepita kuuaegsete jõuludega, vaid nende kestust pikendatakse umbes kolmeks kuuks, nagu sellekohane Käina st üleskirjutatud salm määrab¹⁾:

Andrus aus-mees annab Jõulud,
Toomas toores²⁾ mees toob Jõulud,
Peeter pitk mees peab Jõulud.
Andruse päini antaks Jõulud,
Tooma päini toodaks Jõulud,
Peetri päini peedaks Jõulud,
Vastla päini viidaks Jõulud.

Jõulude algus seega andresepäeval ja lõpp vastlapäeval. Saaremaal peeti jõulu viimseks pühaks küünlapäeva; aega küünlapäevani kutsuti pühade vaheks³⁾. Jõulu mõiste sulab siin ühte umbes talvise aja mõistega. Muidugi kõneldakse igapäevases elus jõulukuust. Ühel ega teisel juhtumil ei väljendata pühade nii pikka kestust ega pühitsemist.

Jõulust peale arvasid esivanemad nii aega:

Kuus kukke = küünlapäevani, mil kukele enam süüa ei antud.

Seitse sikku = maarjapäevani, mil siga ennast ise pidi toitma.

Kaheksa karjalasku, mil kari metsa lasti.

Kümme kündi, mil künd pidi algama.

Teisal lisatakse veel juurde: üksteist jürini.

Meie kirikki pühitseb jõulu eelaega. Kirikukellad tere-tavad jõulusid juba kas novembri lõpul või esimestel detsembri päevadel esimese adventiga, Kristuse tulemise pühaga, millele järgneb veel kolm, mis kõik ette valmistavad jõulude vastu. Seega kestavad kiriklikud jõuludki kogu-ulatuses enam kui kuu aega.

Esimesel kristluse ajal pühitseti jõulu pühadena kogu nädal, hiljemini lühendati pühaneljaks päevaks. Rootsi kuningas arvas jõulu kolmanda ja neljanda päeva pühitsemist asjatuks, määrates 4. oktoobril 1772 pühitsemiseks ainult kaks

¹⁾ H III 5, 206 (43). — ²⁾ Muidu kannab Toomas tavaliselt liignime „tore mees“. — ³⁾ E 6462.

päeva. Varemalt Rootsist juba lahutatud Eestit ei riivanud see seadus; hiljemini võttis meiegi kirik selle seaduse omaks. 1832. aasta kirikuseadus kirjutab ette jõuluks ainult kaks päeva jumalateenistust pidada. Kohati võõral maal on jõulud üheks päevaks lühendatud, Venemaal praegu koguni kaotatud. Meie talurahvas peab paiguti ikka veel kolmest jõulupäevast kinni, kui ka kolmanda, viimase päeva pühitsemine kaugeltki esimese ja teise päeva pühitsemiseni ei ulatu, vaid enam pool-püha kuju omandab. Eesti riigivalitsus on ametlikult kolm päeva jõulunormiks määranud.

Kristuse sünniaeg ja selle kindlaksmääramine.

Jõulu pühitseme, nagu tuttav, Kristuse sündimise mälestuseks. Kristlik kogudus ei tahtnud esimesel ajal Kristuse sünnipäeva pühitsemisest midagi teada. Origines viitas kolmandal sajandil sellele, et piiblis ükski jumalakartlik, vaga isik sünnipäeva ei pühitse; ainult jumalakartmatust vaaraost ja Herodesest kirjutatakse, nad pühitsenud sünnipäeva. Sama aastasaja lõpupoolel pilkab Arnobius paganlikku kommet pühitseda jumalate sünnipäeva, justkui sünniksid jumalad¹⁾. Kõigiti arvas kristlus esimesel ajal asjatuks pühitseda Jeesuse sünnipäeva ega püüdnud konstateeridagi, missugusel kuul see olnud. Püüd päeva kindlaks määrata langes alles hilisemale ajale. Karja viibimine öösi karjamaal ei tunnista iseenesest veel, et see just talvel seal viibinud. Suurem hulk hilisemaid Jeesuse sünnipäeva määratajaid jõudis otsusele, et seda tuleb paigutada kevadele; arvati selleks 28. märts, 19./20. aprill, 20./21. mai, siis jälle 2. aprill, aga ka 8. ja 18. november; gnoosise lahkusk määrab Jeesuse ilmumise 6. jaanuarile, milline päev ühtlasi ka sünnipäeva ilme omandas ja niisama ristimispäeva oma. Ka arvati Kaana ime sel päeval olevat sündinud, niisama kolm kuningat teda kummandanud²⁾.

Rooma piiskopp pühitses aastal 353 Jeesuse sünnipäeva veel 6. jaanuaril, aga järgmisel aastal juba 25. detsembril. 353. aasta lõpul oli piiskopp Liberius korralduse teinud 25. detsembril peetava Jeesuse sünnipäeva pühitsemise korra kohta, niisama kolmekuningapäeva pühitsemise korra kohta, milline kord 6. jaanuaril 354 esimest korda hakkas maksma. Jõulupüha hakati seega

¹⁾ Meyer, Weihnachtsfest 5. — ²⁾ Nilsson, ÅFF 123. Marbach, Weihnachtszeit, 25.

esimest korda Roomas pühitsema 25. detsembril 354 ja sellest aastast peale on 25. detsember jäänud Jeesuse sünnipäeva pühitsemise päevaks Roomas ja Roomast levinud aegamööda kaugeemale kogudustesse ¹⁾). Mitu aastat pühitsetes idamaa edasi sünnipäevana 6. jaanuari.

Keegi vana kirjanik seletab, miks idamaa läänemaaga Kristuse sünnipäeva asjus hõlpsamalt kokku leppis: paganad pühitsetesid 25. dets. päikese sünnipäeva ja süütasid püha auks tulesid põlema. Sellest peost lubasid nad kristlasigi osa võtta. Märgates, et paganate pidu tõmbas kristlasigi enese poole, määrasid kirikuõpetajad selle päeva, nimelt 25. detsembri edaspidiseks sünnipäevaks, 6. jaanuari aga ilmutamispäevaks ²⁾). Sünnipäev muutus ühtlasi uusaasta alguseks rooma paganate 1. märtsi asemel.

Jõulu määramist 25. detsembrile on seega palju mõjutanud paganad. Kristluse esindajad püüavad alati oma õpetust teha paganatele suupäraliseks, kristlust võimalikult palju ühendades paganusega. Idamaal valitses Mithra usund, mis pani palju rõhku päikese kultusele. Rooma riigis oli keisrite ajal päikese (*sol invictus*), õieti päikese jumala teenistus päevakorral. Päikese sünnipäevaks peeti 25. detsembrit, mil paevad jälle hakkavad pikenema ja päike ise kõrgemale taevasse kerkima. Ühes vanas egiptuse ürikus, pärit umbes 200. a. p. Kr., öeldakse 25. detsembri kohta: „päikese sünnipäev, valgus kasvab.“ Igatahes pühitseti seda päikese sünnipäeva suurepidi, eriti Roomas ³⁾).

Mis paganatele võitmatu päikesejumal, seda oli veel palju suuremal määral kristlastele Kristus, kes võitnud võitmatu jumala ja maksma pannud oma riigi ja valitsuse. Kristus sai riigiusuks; enne rahasid ehtinud päikesejumala kuhu kadus nüüd rahadelt ⁴⁾). Kristus ise esines tõsise päikesejumalana valgustama ja elustama kogu maailma. Ja esimene ristikogudus ise tähendas Kristuse kohta: „Aga teile, kes te mu nime kardate, peab õiguse päike tõusma ja parandamine ta tiibade all ⁵⁾.“ See päike on tõusnud jõulus ja valgustab nüüd maailma.

¹⁾ Usener, Weihnachtsfest 281. — ²⁾ Nilsson, ÅFF 123. — ³⁾ Nilsson, ÅFF 128. — ⁴⁾ Usener, Weihnachtsfest 353, 364. — ⁵⁾ Prohvet Malakia 3. r., 20. p.

Leo Suur mõistab hukka nende seletuse, kes päeva tähtsust ei taha seletada Kristuse sündimisega, vaid päikese tõusuga.

Lähtudes seisukohast, et Kristus on eluvalgus ja elupäike, tähtsam taevapäikesest, ja arvesse võttes, et ei tunta õiget Jeesuse sünnipäeva, ei leidnud kristlik kirik takistusi ühte sulatada päikese sünnipäeva ja Jeesuse sünnipäeva, s. o. Jeesuse sünnipäeva pühitseda 25. detsembril. Igatahes on päikese sünnipäeva pühitsemine palju vanem kui Jeesuse sünnipäeva pühitsemine. Kuna päikese sünnipäeva pidulikult pühitseti ja päikese ja Jeesuse sünnipäev ühte sulatati, omandas viimanegi sünnipäev pidulikkuse ilme. Põhjamaail ei ole idamaa päikese sünnipäev iialgi avaldanud otsest mõju, ehk küll mõne korra on katsutud jõulu teha valguse uuestisünni pühaks¹⁾. Ainult selles mõttes võiks päike tulla küsimusse, et pärast talvist pööripäeva ollakse teadlikud valguse kasvamisest, kuigi päikese võimused ei torka palju silma. Kirik seletab, et samuti kui pärastpööripäevane päike, ei avalda jõululaps Jeesus alguses veel erilist võimu, aga hiljemini saab ta ometi eluvalguseks, andes nagu päike suvel loodusele elu ja edu. Kuidas ka päikeselt seletust otsitakse, jääb ometi kindlaks, et põhjamaal paganlik jõul omapoolt Jeesuse sünnipäevale vajutanud nagu pitseri peale.

Vanadel roomlastel oli meie laiemas mõttes võetud jõulu ajal kaks püha, s a t u r n a a l i a d 17. detsembril ja k a l e n d ä d 1. jaanuaril. Mõlemad pühad oma kommetega jätsid enam-vähem jälgi kristlike jõulude kommetesse, olgugi et iga rahva seas jõulukombed oma viisi arenesid ja põhjamaail paganlikud endised pühade kombed sulasid ühte kristlike kommetega.

Saturnaaliaid peeti Saturnuse auks, kellelt loodeti kuldsete aegade tagasitulekut.

Saturnaaliad määras keiser Augustus kolme päeva pikkuseks, Caligula suurendas nende pikkust veel paari päeva võrra. Saturnaaliad tuletavad meelde meie jõulu. Söödi, joodi, lõbutseti, mängiti mängu, saadeti üksteisele kingitisi. Vahe orjade ja vabade vahel kadus, orjad said nautida rohket vabadust. Ori kandis peremehe rõivaid ja vaba mehe märki — kübarat.

¹⁾ Nilsson, ÅFF 132 jj.

Enam jälgi on jätnud meie jõuluageisse kommetesse kalendä pidu. Alguses nimetati Rooma riigis iga kuu esimest päeva kalendäks. Kui 153 e. Kr. uusaasta määrati 1. jaanuarile, omandas 1. jaanuar erilise tähtsuse. Majasid ehti lehisega ja okstega, sooviti õnne, anti kingitisi. Juba vanade roomlaste arvates määras aasta esimene päev kogu aasta iseloomu. Kas või silmapilguks püüti 1. jaanuaril nii teotseda, kuidas seda sooviti aasta jooksul. Eriti arenes roomlastel ennustamine uusaastaks. Niisugune ennustamine on Euroopas levinud igale poole ja seda tuntakse rohkesti Eestiski jõulu- ja vanaaasta õhtul. Peale muu olid maskeraadid päevakorral. Lühidalt: kristliku jõuluaja kombeid on vanade roomlaste saturnaaliad ja kalendäd mõjutanud. Rooma astroloogide arvamised ja vanad traditsioonid valdasid enestele ala laial alusel.

Saturnaaliatega ühendati päikesejumala kultus. Rooma katakombidest on leitud kivitahvel päikesejumala sündimise kujutisega: härg ja eesel seisavad sündinud jumala juures; see on muidugi sümboliks, et päike = kevad annab loomadele uut rohtu ¹⁾.

Üks põhjus, miks eeldati 25. detsember Kristuse sünnipäevaks, on veel järgmine. Mõni vana kirikuisa oletas, et maailm on loodud kevadisel pööripäeval. Sextus Julius Africanus nimetab oma 221. a. kirjutatud teoses kevadise pööripäeva Maarja kuulutuse päevaks ²⁾. Sellest päevast arvati 9 kuud edasi ja nii saadi Jeesuse sünnipäevaks 25. detsember. Kevadist pööripäeva peeti vanemal ajal 25. märtsil, pärast aga 21. märtsil. Hilisemal pööripäeva muutmise puhul ei hakatud Maarja kuulutusepäeva enam viima kokkukõlasse pööripäevaga; Maarja kuulutusepäev jäigi 25. märtsile ja selle järgi jõulgi 25. detsembrile. 24. detsembrit peeti ammu juba Aadama ja Eeva sünnipäevaks. Esimese inimese, Aadama kaudu tuli surm maailma; järgmisel päeval, 25. detsembril, sündinud jumalinimese kaudu aga igavene elu, seletasid vanad kirikuõpetajad.

Chrysostomos kirjutab 386 jõulu kohta ³⁾: Ei ole veel 10 aastat möödunud sellest, kui meile see päev tõepoolest saanud

¹⁾ Marbäch, HWZ 18. — ²⁾ U. Suometar 1911, nr. 299. — ³⁾ De nativitate Domini.

tuttavaks; esiti oli ta tuntud õhtumaal ja nad õpetasid meile seda hiljuti tundma; eriti tundsid seda Rooma elanikud, sest nad pühitsesid päeva juba ammu vana traditsiooni järgi.

Niisama vähe kui tunneme Kristuse sünnipäeva, tunneme ka Kristuse sünniaastat. Küll kuulutavad kalendääd, et meie aasta on nii ja nii mitmes pärast Kristuse sündimist, kuid tõepoolest peame selle väite juurde küsimärgi tegema. Rooma kloostriülem Dionysius Exiguus († 556) määrab praeguse ajaarvamise kindlaks, aga seda ei või me kuidagi õigeaks nimetada. Uus Testamentki ei anna selgust selles küsimuses. Matt. 2, 1 ja Luuk. 1, 5 järgi sündis Kristus umbes 750. a. pärast Rooma asutamist, seega 4 aastat enne meie ajaarvamist. Kui aga Luuk. 3, 1 jj. arvesse võetakse, langeb sündimine 752. aastale ehk 2 aastat varemini ja Luuk. 2, 1 jj. 759.—760. aastale ehk 5—6 aastat. Seega puudub niihästi sünnipäeva kui ka sünniaasta kohta iga kindlam alus¹⁾.

¹⁾ Schweizer, Das Verhältniss der evang. Vorgeschichte (Theologische Jahrbücher 1847, 1).

Toomapäev ja jõulu ootus.

Toomapäev on nagu jõulu sissehelistav kirikukell. Toomapäeval algavad täiel hool jõuluettevalmistused. Hiius öeldakse, et sel päeval avab Jumal taevavärvad. Niisama kuuleb Hiius kõnekäändu:

Toomas toores mees toob jõulud,
Nuut hiivapulka viib jõulud ¹⁾).

Toomaga mõeldakse siin muidugi toomapäeva 21. detsembril ja Nuudiga nuudi- ehk hiivaknuudipäeva 7. jaanuaril. „Toores mees Toomas“ kannab rahvasuus veel mitu muud nime, nagu must Toomas, tahma-Toomas, nõgi-Toomas, aga ka püha Toomas, maajumal Toomas, Toone Toomas, katku Toomas ja katkujumal Toomas. Toomapäeva hüütakse ka nõgikukepäevaks, nõgikikkapäevaks, tahmapäevaks ²⁾). Lapsed ootavad toomapäeva lauldes:

Tule, tule, Toomake,
jõua, jõua, jõuluke,
jõulud aga jooksvad lauda mööda,
vana sea selga mööda,
kirju kitse külge mööda ³⁾).

Tooma tuleku ja jõulutoomise soovi avaldatakse ka järgmistele sõnadega:

Jõuaks Toomas jõulu tuua,
siis saaks jälle õlut juua,
õlut juua, makit maitsta! ⁴⁾

¹⁾ EVR 24, 12. — ²⁾ Eisen, EM II 50; Kallas, KrMr 76. — ³⁾ E 8° 6, 93. — ⁴⁾ E V 57.

Mustjalas käisid toomapäeval „jõulutoomad“, kes meelde tuletasid, et kolme päeva pärast on jõulud. Neid külalisi kostitati õllega ¹⁾).

Toomapäev võib täie õigusega kanda musta Tooma, tahma-Tooma nime, sest sel päeval algab majades suur puhastamine, pühkimine, koristamine, küürimine. Kõik tolm, tahm, pühkmed koristatakse majast välja, isegi kerist puistatakse; kividelt puhastatakse tahm küljest ja katkiste kivide asemele pannakse uued. Pestakse ka pesu, küüritakse laudu, lühidalt — püütakse maja jõuluks täiesti seada korda. Magadiskotid viiakse õue, niisama magadisriided, kus neid tuulutatakse ja kus kottidesse uusi õlgi või heinu pannakse.

Toomapäeval pestud pesu saab hästi valgeks ²⁾), kuna toomaja kolmekuningapäeva vahelise pesu külge pühib Toomas käed. Kõige niisuguse puhastuse pärast on tekkinud kõnekäänd, et toomapäeval „aetakse must Toomas välja“. On maja puhastatud ja koristatud, võib jõul oma valgusega sisse tulla.

Tartumaal kujutati vanasti musta Toomast isikuna. Võnnu kihelkonnas valmistati niisama Tooma kuju kui muil juhustel metsiku ehk hernehirmutise kuju. Tooma jaoks võeti vana ahjuluud, vana ree peris ja tahmunud, tolmunud kaltsukott. Ahjuluuast sai Tooma pea ja selgroog, kaltsukotist Tooma keha. Keha köideti ree perisega pealt kinni ja Toomas oligi valmis. Toomapäeval maeti Toomas maha. Haud oli varem valmis kaevatud. Toomapäeval võeti kratimoeline Toomas, kanti haa äärele, visati hauda, pillati mulda peale. Kardeti, et kui Toomast hoolsalt ei maeta, Toomas hauast välja poeb ja majad tahma, tolmu ja mustusse uputab. Aga kui mingisugune loom või inimene läks üle Tooma haa, pääses Toomas hauast välja tuppa edasi pidama tahma- ja tolmuvalitsust ³⁾).

Harglas kõneldakse Tooma kolmest mustast tütrest. Üks neist saab mehele toomapäeval, teine kolmekuningapäeval, kolmas tinnusepäeval. Mustade tütarde mehelesaamise järele valgeneb aeg ⁴⁾).

Noarootslased peavad toomapäeval „väikest jõulu“.

¹⁾ E 65353. — ²⁾ H II 17, 318. — ³⁾ E 23570; Eisen, EM II 51. — ⁴⁾ H IV 3, 951 (3).

„See oli nii suur püha, et sel ööl veskigi jäi iseenesest seisma. Nii püha see oli, et ühtki tööd ei saadud teha¹⁾. „Väikest jõulu“ tunnevad soomlased ja skandinaavlased, eestlaste sekka see vane-
mal ajal ei tunginud. Soomlaste ja skandinaavlaste väike jõul ei lange ikka toomapäevale, vaid enamasti nädal või varem jõulu-
eelsele ajale. Eestis tuletavad meie päevil koolide ennejõulused jõulupuud väikest jõulu meelde. Ometi ei ole Eestis veel viisiks saanud sel puhul väikse jõulu nime tarvitada. Venemaal pühit-
sesid tsaariajal Soomest ja Rootsist pärit olevad isikud väikest jõulu vana jõulu ajal, s. o. 12 päeva enne uut jõulu. Väiksegi jõulu ajal põletati jõulupuud.

Toomapäev nõudis vanasti enesele pühapäeva õigust; mõne-
suguseid töid ei tohtud teha. Toomapäeval töötajate kohta öeldakse: „Toomas tulivihane!“ Kord õmmelnud naine lapsele särki, hakanud seljas särki mõõtma; laps ajanud pea selga; nii jäänudki²⁾. Ketramine oli kõvasti keeldud; vokid peideti vanasti riiete alla või viidi kuhugi varjule ja jäidki sinna jõululõpuni. **K a r j a s** viidi vokid koguni põllule, vastasel korral kardeti pahu vaime³⁾. **R i s t i** ja **M a d i s e** kihelkonnas lubati naiste näpu-
töist kotinõelumist⁴⁾. Veskirattad ei tohi liikuda, — muidu müristab suvel palju.

Jõuluvorstide valmistamine langeb peaasjalikult tooma-
päevale, niisama jõuluõlle keetmine. Enne toomapäeva vaadati taevast; punane taevast ennustas jõuluvorstide õnnestumist⁵⁾. Mõnes kohas algas õlle valmistamine juba toomapäeva poole öö ajal, seega pimedas. Valitses ju usk, et võõras silm ei tohi näha jõuluõlle vee viimist, sest seesugusel puhul ei hakanud õlletegi-
jate arvates õlu käärima. Toomapäeval käima pandud õlut tohiti juua alles jõuluõhtul⁶⁾. **S a a r e m a a l** keeldi öösi tuld üles võtta kartes, et niisugusel puhul loomad palju lõõtsutavad⁷⁾. **T a r v a s t u s** nõuti vanasti, et iga hurtsikut pirdudega valgus-
tataks hingede eemalehirmutamiseks. Ülepea tekitanud hinged sel puhul seal kõige suuremat hirmu⁸⁾.

Toomapäeva paiku käis peremees veskil. Kui peremees

¹⁾ ERA, Rootsi I, 194. — ²⁾ E 29566 < Võrumaa. — ³⁾ E 65472 (4). —
⁴⁾ EVR 29, 93 (4). — ⁵⁾ E 75627. — ⁶⁾ E 8° VIII, 7. — ⁷⁾ EKS 4° 5, 345 (16). —
⁸⁾ H III 25, 168 (13).

viljakotid reele ladus, vaatas perenaine hoolsalt järele, et kottide suud oleksid ikka ree eesmise otsa poole. Kui suud oleksid ree tagumise otsa poole, kardeti, et teel kirikupapp vastu tuleb ja viljakotid ära võtab. Peale selle kardeti veel, et niisugusel puhul veskilt jõuluks jahu kätte ei saa¹⁾).

Jõule oodatakse kaua; on nad ju nii-ütelda pühade pühad, ülemad kui kõik muud pühad. Kuuldakse sagedasti väidet: jõulud tulevad härgadega, lähevad hoostega²⁾. Ehk ka:

Tuleb kui härra (saks),
istub kui isand,
kaob kui kerjaja!

Vanemad inimesed arvestavad aegsasti: mardist kuus nädalat jõulu; lapsed aga arvestavad päevi. Jõulukuu alguses öeldakse Võrumaal: Jõulud on Riias! Öeldakse ka: Jõulud juba mäe taga! Jõulud juba kopli veeres! Jõulud värava taga! Jõulud ukse ees! Jõulud ukse taga! Võru pool arvatakse: talsipüha jo sendseperähn!³⁾ Puhjas öeldakse: Jõulud tulevad Ängo küla poolt, õlekood seljas⁴⁾.

Alatskivil öeldakse:

Jõuaksid need jõulukesed,
nika-näka näarikesed,
siis saaks matsu moka peale,
kinderkonti keele peale⁵⁾.

Toomapäevast peale algas majas eriline suur ettevalmistamine ehk etus jõulude vastuvõtmiseks; Pärnu-Jaagupis juba nädal enne jõulu. Kõige enam jõupingutust nõudvaks päevaks kujunes jõululaupäev, eriti naisväele. Juba kukelaulust tõusti üles, et jõulutöödega aegsasti jõuda lõpule. Peale igapäevaste tööde langes jõululaupäevale veel hulk ettevalmistustöid, kui neid varemini ei olnud tehtud. Põltsamaal toodi laupäeva hommikul juba pimedas metsast heinu koju, et suvel oleks ilus heinaaeg⁶⁾.

¹⁾ E 65969 (1) < Tallinna. — ²⁾ E IX 47. — ³⁾ E 64425. — ⁴⁾ E 75400. — ⁵⁾ E 75780. — ⁶⁾ E 74485.

Kohati tapeti sigr juba varemini, kohati alles jõululaupäeval, eriti kui põrsatapp tuli päevakorrale. Pärast seatapmist algas soolikate puhastamine, pudrukeetmine, vorstivalmistamine. Aga niisama sundis taga talu naisväge leivasõtkumine ja -küpsetamine. Ei unustatud ka anumate pesemist ja leelise ja liivaga majariistade puhastamist, magadiskotipõhkude vahetust, ja kus laudpõrand olemas, mida vanasti ometi harukorral leidis, selle küürimine ¹⁾). Kõik need ja veel mõned muud tööd tegid naisväele kurja kubjast kogu jõululaupäeva.

Meesväelgi tuli hoolitseda jõulude vastuvõtte eest. Hommikul vara mindi heinamaalt loomade jaoks heinu tooma, peale selle hoolitseti jõulukütuse eest, aga niisama kõige muu eest, mida jõuluajal tarvitati. Kõik tarvilikud ained pidid olema käepärast võtta, et kallil pühade ajal kohaletoomisega mitte aega viita. Sedaviisi kulus jõululaupäev toimingutes, nagu oleks ta tunnipikkune.

Paldiski pool tarvitatud söögiajal tihti puunuge. Neid valmistatud laastudest. Enne jõulu teinud lapsed neid hoolsasti, sest vanadega ei arvatud sobivaks jõulusid vastu võtta ²⁾). Pere-mehel oli igatahes lihalõikamisel terasnuga. Kahvliteks tarvitati sõrmi.

Enne jõulu ja uusaastat pidi tingimata saunas käidama. Ridala näit. arvati, et muidu jäädakse kogu tulevaks aastaks roojaseks ³⁾). Lõuna-Pärnumaal käidi kohati juba toomapäeval või paar päeva enne jõulu saunas, mujal kohati jõulureedel, nagu Pärnu-Jaagupis ⁴⁾), Pilistveres ⁵⁾), Pühalepas ⁶⁾). Varal keeldi laupäeval käia ⁷⁾). Üldine saunaskäimisaeg langes ometi jõululaupäevale. Aga selgi päeval vaheldus aeg hommiku, lõuna ja õhtu vahel. Abjas pandi vihtlemise jaoks ahi küdema, kui kukk teist korda laulnud; valge valul pidid kõik perelised juba vihelnud ja puhtad riided selga pannud olema ⁸⁾). Lään-Nigulas pidi koidul viheldama; veel varemini, kell 12 öösi viheldes võidi tulevast peigu või pruuti näha ⁹⁾). Mustjala arvati, et vaja enne jõuluõhtut vihelda; kui lõunaks kell 12

¹⁾ E 65317. — ²⁾ E 67925. — ³⁾ E 65368 (4). — ⁴⁾ E 65161 (1). — ⁵⁾ E 65432 (3). — ⁶⁾ E 65437 (1). — ⁷⁾ E 75180. — ⁸⁾ E 65133 (4). — ⁹⁾ E 65300 (3).

ei tulda vihtlemiselt tagasi, jäädakse hiljaks suviste töödega¹⁾. Paljudes kohtades nõuti, lõunaks oldagu vihtlemisega valmis. Vormsis²⁾ ja Reigis³⁾ määrati vihtlemis-ajaks kell 1. Saardes pandi lõuna ajal saunast tulles pühapäevärõivad selga⁴⁾. Väandra pool ei mindud tulevalgel enam sauna, sest nii hiline saunaskäik ei tähendanud head. Sauna mindi ometi pärast õlgede toomist⁵⁾.

Leidus ka kohti, kus alles jõuluõhtul sauna mindi ja pärast vihtlemist kohe jõulused puhtad rõivad selga pandi, mida päevaajal tööd tehes oleks võidud kuidagiviisi määrada. Teisal ei viheldud sellepärast õhtul, et kardeti, vanapagan võiks õhtul vee vereks, isegi Jeesuse vereks moondata⁶⁾. Ennast hästi puh-taks pesijast arvati Toris, et sellele ei tulevat aasta jooksul kurje mõtteid⁷⁾.

Viimase vihtleja äratuleku järele visati kerisele leili ja vaadati, kas veel pesuvett olemas, sest inimeste äramineku järele arvati veel vaime, hingesid vihtlema tulevat⁸⁾, Lõuna-Eestis aga Maarja oma last pesema⁹⁾.

Mingisuguse ainult korra mulle silma puutunud, seega kahtlase teate järgi pidi sauna minnes kaks särki kaasa võetama, üks enese, teine saunas asuva vaimu jaoks. Särgi saanud vaim arvati inimest kogu aasta kaitsvat kõige kurja eest; ei antud särki, võis mitteandja kogu aasta halba loota¹⁰⁾.

Räpinas löödi saunast lahkudes lävesse rist ja öeldi: „Maarja astku asemele, Joosep jäägu jälile!“¹¹⁾

Antslas täideti jõuluks veepanged, et vesi edaspidi otsa ei lõpeks¹²⁾.

Lihula pool tõusti jõululaupäeva hommikul varakult üles ja riietuti võidu; kõige virgem riietuma on kogu suve tööle virgem ja usinam. Riietuse järele jooksid noored võidu ahju-esisele kivile, kus siis karates lauldi:

Kivi kindus, pae paksus,
kõik pastlad paksuks!

¹⁾ E 65141 (1). — ²⁾ E 65475 (1). — ³⁾ E 65413 (1). — ⁴⁾ E 65233 (1). — ⁵⁾ E 67995. — ⁶⁾ E 65070 (2) < Halliste; E 72610. — ⁷⁾ E 65911. — ⁸⁾ E 8° 6, 17. — ⁹⁾ E 68463 < Valga. — ¹⁰⁾ E 72778. — ¹¹⁾ E 71595. — ¹²⁾ E 68420.

Niisugune kivile jooks ja laul loodeti tegevat pastlad tugevaks ja vastupidavaks¹⁾).

Mõnes kohas Võrumaal pesti jõululaupäeval pesu, et linad hästi pikad kasvaksid²⁾).

Jõululaupäeval lõpetati töö aegsasti, paljudes kohtades poole päeva ajal, Väike-Maarjas kella 12 ajal³⁾, Ristil lõuna kella 1 ajal⁴⁾, Hallistes, Abjas kella 3 ajal⁵⁾, Märjamaal aga kella 6 ajal⁶⁾. Kella 6 ajal oli õues igatahes raske tööd teha.

Ülepea jäeti jõululaupäeval tegemata kõik tööd, mis jõuludega kuidagi ühenduses ei seisnud.

Pärnu pool tehti lastele jõulude saabumine teatavaks Kristuse tulemise pühaga. Neli nädalat Kristuse tulemise aega pidasid vanemad suures aus: loeti sagedasti Kristuse tulemise laule ja pühapäeviti jutlust. Lapsed pidid sel ajal eriti sõnakuulelikud olema, suuremad lapsed lugema ja laule pähe õppima. Laste tähtsamaks tööks arvati enne jõulu toa valgustamist: põlevat pirdu ahjulõukas pidi sagedasti „nuuskama“, s. o. põlenud sütt maha murdma ja otsalõpnud pirde uute vastu vahetama. Enne tulemis-aega hoolitses valguse eest vahel ätt või memm; nüüd võisid nad paremini valmistuda kalli aja vastu. Kui lapsed muutusid hooletuks, juhiti nende tähelepanu kukkedele ja kanaladele, kes kalli aja pärast enam rõõmustuvad ja kõõrutavad ning Taevaisale tänu avaldavad, kes Jeesuslapse kinkinud; nii peavad, öeldi, lapsed nüüd sõnakuulmisega Jeesuslast rõõmustama.

Lastele öeldi, et jõulud tulevad valge hobusega. Lapsed käisid tihti õues valge hobusega möödasõitjat vaatamas, lootes, et see ehk toob juba jõulud. Juhtus tütarlaps möödasõitvat valget hobust nägema, pani ta käe juustele, et juuksed pikaks kasvaksid⁷⁾).

Jõuluks esitatakse lastele tihti küsimus: kas mõistad lugeda? L. - N i g u l a s viiakse lapsed jõululaupäeval sauna, kus pahad saavad vitsu⁸⁾). Laisad lapsed kartsid vanasti jõulu tulekut. Vallatuud ja lugema õppida mittetahtvaid lapsi ähvardati

1) E 65342 (1). — 2) E 75224. — 3) E 68057. — 4) E 67708. — 5) E 65209 (1). — 6) E 65849 (1). — 7) E 65911. — 8) E 65299.

jõuluks panna sealauta. Ähvardati küll, aga harva pandi. Kõi-
giti avaldas ähvardus laste kohta oma jagu mõju: sealauta mine-
miseks puudus igäihel himu. Keilas räägitakse, seal söönud
kord siga lauta viidud väikse lapse ära ¹⁾).

Mitteõppijaid ja vallatuid pandi märssi sõlmi tallama. See
sündis nii: märss või karss riputati jõuluõhtul rehe lakke, märssi
külimitt ja poiss külimittu tallama. Ümmargune külimitt hoi-
dis märssi lahti, poisi raskus vajutas sõlmed kõvasti kinni ²⁾.
K o l g a - J a a n i s pandi lugema mitte õppinud lapsi jõuluõhtul
ahjunurka, luud peos ³⁾.

1) E^w67732. — 2) E 70812 < Tartu. — 3) E 75067.

Jõulu-imed.

Piibel kuulutab, et madu kõneles paradiisis ja niisama Bileami eesel teel. Ennemuistsed jutud teavad niisama kõnelda loomade jutuajamisest. Rahvausk kinnitab kõiki niisuguseid väiteid. Jõuluöö avab loomade keelekõidikud; loomad kõnelevad eneste vahel, avaldavad oma mõtteid elu ja tuleviku kohta. Paraku kestab see kõnelemine koguni lühikese aja, vaevalt tunni. Ei selgu küllalt, kas loomad, s. o. laudaloomad, kõnelevad enne või pärast seda, kui pererahvas neid külastanud, neile toonud leiba, soola, kaeru ja õlut¹⁾ ja neid teretanud nimepidi: tere hommikut, X, täna jõulud, jõulud! Rootsised väidavad, et loomadele kell 12, just sel ajal, kui Jeesus sündinud, „eevata“ öeldakse; loomad langevad siis põlvili ja kiidavad Jumalat heebrea keeli²⁾. Eestis ei teata heebrea keeli kõnelemisest midagi, vaid rahva arvates kõnelevad loomad ikka eesti keeli, aga vähe kangesti³⁾. Harva on ometi mõni inimene loomade kõnet kuulnud ega ole sellest kasu saanud, sest loomad on kuulajale ette kuulutanud kas mingisugust häda, õnnetust või kaevanud inimeste kurjuse üle loomade kohta või jälle kuule ja on varsti haigustunud⁴⁾. Vähemate loomade, ka metsloomade kõnelemise kohta puuduvad lähemad teated, niisama lindude kõnelemise kohta. Üksikud näpunäited viitavad sinneroole, et linnudki jõuluöksi kõnelnud. Üldse on loomade kõnelemine paljudes maades tuttav⁵⁾.

Kristuse sündimise ajal sünnib kogu loodus jõuluööl nagu uuesti. Uued jõud tungivad loodusesse, kui ka silmapilguks. Taevas „lööb luhki“ ja valgusejuga voolab taevast maa peale. Aga seegi kestab üürikese aja, otse niisama kui valgus jõuluööl Betleemma väljal.

1) EKS 8° 1, 824. — 2) Nilsson, ÅFF 221. — 3) E V 22. — 4) E VI 32. — 5) Feste-Kalender 581.

Taevaalune keeb võludest. Võlud istuvad ahjuluudade, roopide, lõugutite ja muude sarnaste selga ja kihutavad tuhat tulist Loksberile ehk Maksamerele, Pillisohu ja Kõrve metsa¹⁾. Loksberi vastab sakslaste Blocksbergile, millest nimi tuletatud, ja Maksameri tähendab vanade saksa laulude järgi Jäämerd. Võlud võivad mõne silmapilguga sõita Eestist Lapimaale. Peale loksberisõitjate ja maksamereliste vehivad taeva all veel virmalisteks käijad, kuid neist ei väideta, et nad alati jõuluööl taeva alla ilmuvad. Võludest väidetakse veel, et nad teel olles tuld välja hingavad ja laulavad: „Üle soode, üle rabade, üle metsade, üle merede²⁾).

Imede hulka kuulub ka see jõuluõine nähtus, et maa alt ja veest kuulatakse orelimängu, laulu ja kellade helinat. Mõni kirik on maa alla vajunud kõigi kirikulistega; maa all peavad nad jõuluööl jumalateenistust edasi — sealt kuulatakse orelimängu ja koguduse laulu. Sõja ajal on mõnigi kirikukell peidetud allikasse, jõkke või järve; seal täidab kell nagu tornis oma ülesannet, oma heliga jõulu meelde tuletades. Allmaailm ja pealmaailm annavad jõuluööl teineteisele niisama kätt kui pealmaailm ja laotus³⁾.

Jõuluööl muutub vesi kaevudes, allikates, ojades, jõgedes viinaks; sellest muutusest kolmekuningapäeva kommete all pike-malt.

Kristlikud jõulud ei ole kuigi palju motiive andnud legendide moodustamisele Eestis, rohkem juba ebausule.

Huvitav on teade Jeesuse sündimise kohta: päike jäänud Jeesuse sündimise ajal seisma, arvates, et nüüd, kus uus valgus ilmunud, tal enam ei ole luba edasi minna. Targad Hommiku-maalt aga ütelnud päikesele: sina mine oma teed edasi, sa oled maailma valgus; see, kes sündinud, on eluvalgus! Päike hakanudki oma endist teed käima⁴⁾.

Uuest ajast näikse põlvnevat teine legend. Venelased kuulnud Jeesuse sündimisest ja läinud kingitisi viima. Jäänud aga Jeesuselt „na tšai“ ootama. Sellega viibinud nad tagasitulekuks

¹⁾ Eisen, EM I 33. — ²⁾ Holz mayer, Os II 62. — ³⁾ E. Kirjandus 1931, nr. 8. — ⁴⁾ Varemallt kord ei mäleta kust lugenud.

13 päeva. Nõnda peavad venelased oma jõule 13 päeva hiljemini kui eestlased ¹⁾).

Jõulus teotses vanasti rahva arvates nagu raadio maa ja taeva vahel. Kolga-Jaanis kästakse jõuluõhtul jõe jääle minna ja raiuda sinna auk. Seal seistes arvatakse inglite laulu kuulda võivat ²⁾). Otepääs kõneldakse, iga peremees roninud puu otsa ja oodanud kell 12-ni, mil inglite laulu kuulnud ³⁾). Teisal Otepääs ei arvatud tarvis olevat puu otsa ronida, vaid loodetud öösi pühkmetel seistes seda kuulda saada ⁴⁾).

Otepää pool väidetakse veel, et jõuluööil üsna üksi kiriku juurde kell 2 (vist peab olema kell 12) minnes võidakse näha, kuidas inglid taevas tantsivad, ja ühtlasi kuuldi nende laulu ja kandlemängu ⁵⁾).

Virumaal pandi vanasti jõulus redelid maha elumaja juurest lauda, aida ja muude hoonete juurde. Arvati nimelt, et jõuluööil õnneandjad, nägematud vaimud majades käivad õnne andmas ja sihile pääsevad ainult redeleid mööda ⁶⁾). Valga pool laotati toa ja lauda vahele teele õlgi maha. Oletati, et Maarja jõuluööil käib seda teed mööda ja et õlgedel pehmem käia ⁷⁾). Reigis pani peremees jõululaupäeva õhtul katusevitste suurused kasevitsad risti teele maha, toauksest kuni väravani. Vitste vahet oli umbes üks samm; ühel pool kord vitsatüvi, kord latv jne. Vitsad korjati kolmekuningapäeval, kuna varemini neist üle käidi ⁸⁾).

Setumaal ja Saaremaal avaldatakse arvamist, et jõuluööil või esimesel pühal sündinud laps saab õnnelikuks ⁹⁾). Saaremaal lauldi: kes sündind kallil jõuluööil, see osav igal meistritööil ¹⁰⁾). Riimitud salm tunnistab igatahes põlvnemist uuemast ajast. Nagu sündimise kohta arvati jõulu maagiliselt mõjutavat surmagi: jõulus surnud isik pääseb otsekohe taevasse ¹¹⁾).

Jõuluöö võib majale tuua tulikahjugi. Kui ehituse ajal satunud majaseina tulioksaga palk, süttib see jõuluöösi iseenesest põlema ¹²⁾).

¹⁾ E 64577 (13) < Avinurme, Piilsi. — ²⁾ E 71246. — ³⁾ E 70503. — ⁴⁾ E 70502. — ⁵⁾ E 70477. — ⁶⁾ E 17418 jj. — ⁷⁾ H I 7, 163 (1). — ⁸⁾ E 65540 (2). — ⁹⁾ E XV, 43. — ¹⁰⁾ E 65707. — ¹¹⁾ E XV, 19. — ¹²⁾ H II 58, 64 (37) < Jüri.

Nagu lihavõttehommikul arvatakse jõuluhommikulgi päike tantsivat ¹⁾).

Jõuluöö pakkus mitu võimalust rikkaks saada. V a l g a pool võeti täiesti must kass, pandi kotti ja mindi kolmele teeharule. Keskööl ilmus pika habemega vanamees; see andis teateid rahaaukude kohta. Niisama võis rikkaks saada, kui mindi esimese püha hommikul kellegi rikka õuele ja toodi sealt midagi kaasa, kas või kivi, kuid tooja pidi enesele jala ümber siduma hobuseraua ²⁾).

Jõuluööl püütud jänes moonduv kullaks ³⁾).

R ä p i n a s räägitakse kuradist, kes jõuluööl rahakotiga ringi rändab. Raha anda ta sellele tasuks, kes talle patuste nimed üles kirjutab ⁴⁾).

H a l l i s t e s arvatakse rikkaks saada võivat ainult vanapagana abil; seks vaja enne kella 12 kolme talu kaevust vett tuua, sellega ristteele minna ja vanapaganat kutsuda; kui ilmub vanapagan, visatakse talle vesi pähe. Nüüd on vanapagan eluaja viskaja teenija ega nõua pärast viskaja surma viskaja hinge ⁵⁾).

Samas kihelkonnas loodeti kratte näha võivat, kui silmapesukapa põhja pandi pussnuga ja hõbesõrmus ⁶⁾).

S a a r d e s pandi ainult pussnuga ⁷⁾).

V õ r u pool väidetakse, et tonte nähakse, kui kotti pandud musta kassiga kolm korda ümber toa joostakse ⁸⁾).

¹⁾ E 67332 < Viljandi. — ²⁾ E 68744. — ³⁾ E 65308 (17) < Halliste või Saarde. — ⁴⁾ E 71791. — ⁵⁾ E 65071 (5). — ⁶⁾ E 65308 (13). — ⁷⁾ E 65488 (11). — ⁸⁾ E 65928 (6) < Hargla, Saru v.

Surnud kodus ja kirikus.

Euroopa rahvaste hulgas valitses vanasti laialt usk surnute kodukäimisse. Kirik püüdis omaltki poolt sellele usule vastu tulla. Clugny kloostriülem Odilo määras 998. aastal 2. novembri kõigi surnute mälestuspäevaks. Paavst Johann XIX andis 1006. a. käsu seda Odilo poolt määratud päeva kõigis kirikutes pühitseda. Rahva arvamise järgi olid sel ajal kõik kohad täis vaime ja hingesid. Pidi ette vaadatama, et neile kogemata viga ei tehtud. Pimedas ei julgetud vaimude liikumise ajal õue minna.

E e s t i s oli hingede kodukäimise aeg varemalt umb. kolmele kuule ära jagatud; üldjoontes algas see mihkclipäeval ja kestis jõuluni ¹⁾). Ei lepitud ainult kiriklikult kindlaks määratud päevaga, vaid tuletati hingesid palju kauemini meelde. Usuti nimelt, et surnute hinged eriti jõuluööl käivad neid kohti vaatamas, kus nad eluajal viibinud, käivad peaasjalikult endises kodus, kirikus, aga ka mujal. Surnud vajavad jõluajal kodu käies rahu; elavate sammud ei tohi nende rahu rikkuda, — seks kaetakse põrand õlgedega ²⁾). Majaelanikud lähevad õlgedele puhkama. Uksi ei tohi ööseks haaki ega riivi panna, et hinged hõlpsasti sisse pääseksid ³⁾).

Kuna majaelanikud jõuluöö õlgedel või heintel mööda saatsid, püsisid sängid, parred, ahjupealne jne. tühjad. S k a n d i n a a v i a s, kus vanasti jõuluöö niisama õlgedel puhati, oletati, et majast varemini kalmu viidud isikute hinged tulevad jõulu-

¹⁾ Eisen, EM III 129. — ²⁾ E 65173 < S.-Jaani. — ³⁾ E 70128 < Petseri.

öösi magama tühjesse voodeisse¹⁾. Teisal väideti, et voodid jäetakse jõululaps Jeesusele ja inglitele²⁾. Samasugust arvamist tunti *N o r r a s k i*³⁾. Voodi andmine Jeesusele ja inglitele põlvneb muidugi uuemast ajast. Mulle on Eestist silma puutunud vähe andmeid, et jõuluööks tühjaks jäänud magamiskohad oleksid hingede või kellegi muu jaoks. Räpinas teatakse ometi, et hinged söövad jõululaualt toitu ja käivad voodis magamas⁴⁾; ka *V ä i k e - M a a r j a s*. Pärnu-Jaagupis jäeti surnu jaoks söögilauda tühi koht. Surnute mälestuseks riputas pereisa peale selle igasse tuppa veel natuke soola⁵⁾. Soomes tuntakse laialt hingede kodukäimist jõulu ajal. Sellest on rohkem teateid säilinud kui Eestis⁶⁾.

Kuskil *L õ u n a - E e s t i s* kaeti vanaaasta õhtul laud ja pandi iga majasurnu jaoks taldrikud. Arvati, et surnute näod taldrikute põhjale ilmuvad⁷⁾. Arvesse võttes, et taldrikud maa-rahva seas alles mineval sajandil tarvitusele võeti, ei või surnute nägemist taldrikutest vanaks kombeks pidada.

Jõuluõhtul ja -hommikul käivad inimesed kirikus, jõulukesköösi aga surnud. Kirik on valgustatud, köster mängib oreli, kogudus laulab, õpetaja jutlustab kantslis. Kõik sünnib nii, kuidas tavalisel jumalateenistusel, ainult selle vahega, et osalised surnud, surnud õpetajast peale viimase kirikuliseni. Jõuluöö on nad haudadest välja päästnud ja sundinud neid kirikusse jumalateenistusele tulema. Nägemata ilmuvad nad kirikusse, nägemata kaovad jälle. Tavaliselt on kirikuuksed sel puhul lukkus⁸⁾. Tuntakse ometi muistendeid, mis lasevad kas kellegi möödamineja või kukelaulust eksitatud isiku liig vara kirikusse minna ja uksest sisse pääseda⁹⁾. Laialdaselt tuttavaks võib arvata Kreutzwaldi „Eesti ennemuistsete juttude“ „Öösis kirikulisi“, kui see muinasjutt ka vähe kõrvale kaldub eestipärasusest. Selle jutu järgi seisavad kiriku ukseid lahti. Teisendid teavad, et keegi pääseb kirikusse ilma kirikuliste poolt nägemata; nähtud ainult ühe tuttava poolt, kes nõu annab kirikust lahkuda. Ehk jälle jutustatakse, et kirikulised inimest sisse tulevat nähes

1) Jul I 181. — 2) Nilsson, ÅFF 191. — 3) Storaker, Tiden I 127. — 4) E XV, 39; E 67981. — 5) E 65024 (10). — 6) Varonen, Vp 191. — 7) E 71159. — 8) E V, 33 jj. — 9) E XII 19.

vihastuvad ja ta kallale kipuvad. Kuub või kasukas jääb taga-
ajajate küüsi, inimene ise pääseb kirikust välja põgenema ¹⁾).

Mitte Eestis, küll aga Norras väidetakse, et keskoisel
jõulujumalateenistusel puututakse kokku surnud sugulastega.
Neilt saab teada, kes sureb tuleval aastal. Taanis arvatakse,
et jõuluöösi külastavad surnuaeda tuleval aastal surijate varjud.
Surnuaia väravas äkke all istudes võib näha surnurongi. Saksa-
maal arvatakse, et kolmel jõuluööl võib näha tuleval aastal
surijaid, küünlad käes kirikusse minevat ²⁾).

Venelasedki väidavad, et surnud käivad kirikus jumala-
teenistusel, kuid vähem jõulus kui suure neljapäeva öösi. Siis
tulevad nad haudadest välja, preester peab neile jumalateenis-
tuse; pärast teenistust lähevad kõik jälle haudadesse tagasi ³⁾).

Tõuseb küsimus surnute öösise kirikuskäimise põhjuse
tekkimise kohta. Seletust selles asjas annab oma jao kiriku-
teenistuse arenemise kord. Kui Jeesuse sünnipäeva pühitsemine
oli juba võetud päevakorda, taheti seda toimetada õieti piduli-
kult. Rooma kirik määras jõulu pühitsemiseks kolm missat,
jumalateenistust: esimene peeti kesköösi, teine koidu ajal ja
kolmas hommikul. Arvati nimelt, et Kristus kesköösi sündinud,
niisama kui apostliku-õigeusulised praegu veel oletavad, et Kris-
tus kesköösi surnuist üles tõusnud, ja seda sündmust erilise
lihavõtte kesköösise jumalateenistusega mälestavad. Betlemmas
pühitseti juba natuke varemini kui Roomas öösise missaga
Kristuse sündimist selles kirikus, mis ehitati Kristuse arvatava
sõime kohale lauda asemele. Betlemmast rändasid kristlased
7—8 kilomeetrit Jeruusalemma, kus peeti hommikust jõulu-
jumalateenistust. Igatahes levis kesköine jõulujumalateenistus
kõigisse ristiusu maadesse.

Usupuhastusele ei meeldinud katoliku usu kombed, vaid
usupuhastus püüdis võimalikult palju neid kaotada. Nii ei võt-
nud evangeeliumi usk vastu jõulu ega lihavõtte kesköösist
jumalateenistust. Aga ta tahtis ometi tähtsat sündmust pea-
jumalateenistuse kõrval veel erilise teenistusega pühitseda.
Varemal ajal määrati evangeeliumi usu kirikutes esimene jõulu-

¹⁾ E 64422 jj.; vrd. ka Nilsson, ÅFF 230. — ²⁾ Nilsson, ÅFF 234. —

³⁾ Труды III 13 ja ERA, Vene 1, 233 jj.

jumalateenistus esimese püha kella 4—5 peale, teisel koidu ajale, umbes samale ajale, mil katoliku usu mais teist jõuluteenistust peetud. Niisugune varane jumalateenistus on viisiks eriti Soomes ja Rootsis, ka Ingeri soome kogudustes, kus jõuluõhtul ei peeta jumalateenistust. Teisel jälle eelistati jõuluõhtul ja peetakse seepärast teenistust jõuluõhtul, mõnes kohas koguni aegsasti, juba hämariku tulekul, teises natuke hiljemini. Minu lapsepõlves ei peetud mu kodukihelkonnas jõuluõhtul ega esimese püha hommikul jumalateenistust; natuke hiljemini sai õhtune jumalateenistus ometi kombeks.

Endiste katoliku usu aegsete kesköiste jõulujumalateenistuste mälestus kestis Eesti rahva seas edasi. Kuna vähem Eestis, enam muidugi läänes valitses usk, et surnud jõulus kodu käivad, tekkis arvamine, et vanasti surnud jõuluöösi käinud kirikus ja nüüdki veel käivad. Mõned isikud arvavad meiegi ajal vahel jõuluöösi olevat näinud valgustatud kirikuaknaid. Valgustatud aknaid võib aga muulgi ajal näha kui just jõulus. Kui kiriku lähedal mingisuguse maja aknad valgustatud ja see valgustus paistab kirikuakendele, tekib mõnelgi puhul eriliselt vaatekohalt mulje, nagu oleks kirik valgustatud, kuna ta seda tõepoolest ei ole. Kuulujutt, et jõulus südaöksi surnud käivad valgustatud kirikus, aitab omapoolt toetada ettekujutust, nii et mõnigi usub oma silmaga näinud olevat öösist kirikuvalgustust.

Kurjad vaimud ja ristid.

Jõulu ajal esineb, võiks ütelda, päris ümberpööratud maailm. Pimedus ja valgus võitlevad teineteisega, aga niisama ka headus ja kurjus, elu ja surm. Ühel pool pühitseb kirik Jeesuse sündimist ja seega uue elu algust, teisel pool usub rahvas jõuluöösi kõigi põrgu ja Manala vägede vabanemist senistest kütkest ja vaba liikumist maa peal. Rahva arvamine selles suhtes avaldab oma jagu vastuolu. Ühe väite järgi on vanapagan põrgusse kinni köidetud, kuid ta püüab oma ahelaid katki saagida, habrastada. Kreutzwaldi Kalevipoja järgi ¹⁾ lähevad lülid jõuluajal peene hiuksekarva paksuseks; kui aga koidukukk kuulutab jõulu algust, muutuvad ahela lülid järsku jälle jämedamaks. Üldisema väite järgi aga on vanapagan jõuluöösi põrgust vabaks pääsenud ja hulgub nüüd mööda maailma enesele saaki otsides. Aga mitte ainult vanapagan ei uida väljas, vaid kõik kurjad vaimud, isegi surnud; peale selle on veel liikumas kõik loksberisõitjad, maksamerelised ja muud nõiad. Nagu ühel pool jõul kristlastel suurim püha, nii teisel pool ka vaimudel ja vägedel. Kardetav on liikuda jõuluöösi väljaspool kodu; igal silmapilgul võib liikuja mingisuguse vaenlasega kokku puutuda ja sattuda hirmsasse hädaohtu. Jõuluöö ühel pool õnnisöö, pühaöö, imedeöö, teisel pool ohtudeöö, hirmuöö, kardetavöö, patuöö. Mõlema vahel ainult samm vahet. Sammuga langeb ettevaatamatu inimene koleduste kimpu.

Kurjade vaimude vastu otsitakse abinõusid. Üldiselt peetakse kõige paremaks abinõuks rist. Rist arvatakse igat kurja vaimu eemale hirmutavat. Rist tehakse sellepärast igale poole, kust arvatakse sisse pääsevat kurje vaime, näiteks ustele,

¹⁾ XX laul 1030—1036.

akendele, kirstudele, kappidele, kottidele, väravatele, katuseungastele, loomade selga või külgedele, saanidele, aga isegi kaevuraketele; viimastele sel põhjusel, et kuri vaim ei rikuks kaevuvett¹⁾). Risti asemele astub mõnikord muid märke, mis enam-vähem meelde tuletavad risti²⁾). Saaremaal tehakse uusaastal jõuluristi ümber veel rõngas, nii et rist saab ratta sarnaseks. Saangastes joonistatakse jõulus koguni kolm viisnurka.

Rist tehakse kas kriidiga või söega ja mitte ainult jõulus, vaid ka uusaastal ja kolmekuningapäeval, viimasel sagedasti just söega, sest piibli kolm kuningat olnud mustad; Reigis tehakse rist koguni tõrvaga³⁾). Kohati tehakse jõulus üks rist, uusaastal teine ja kolmekuningapäeval kolmas⁴⁾). Põltsamaal täidab risti kohuseid mõnikord ukse kohale pandud karuohakas⁵⁾). Rapla Järvakandis lukustati ukсед enne risti tegemist, peale selle pandi veel kirves ukse ette⁶⁾).

Kartes, et kuri vaim kogemata ometi sattunud elamusse, suitsutatakse seda jõuluõhtul kadakatega, et teda sedaviisi välja kihutada⁷⁾). Kohati peletatakse kurje vaime eluhoonetest ja lautadest eemale püssilaskmisega.

Kirbla kihelkonnas otsitakse ustele risti tegemisele veel teist tähendust. Ristid ustel peavad kuulutama, et majas elab ristirahvas. Nagu Iisraelil muiste Egiptuses olid verega võitud uksepostid rahvuse tunnusmärgiks, nii Eestil ristid. Jõulu- või vanaaasta öösi uksest möödudes ei kipu hingevaenlane majasse sisse risti nähes; see sümbol teatab majas asujate meelsust⁸⁾). Kirbla elanikkude arvamisest võiks järeldada, nagu tungiks vanapagan jõuluöösi just neisse majadesse, kus ei asu risticõpru. Kaarmas katsuti veel teist viisi pahu vaime majast eemale hoida; nimelt nii, et saunast tulnud peremees käis kolm korda ümber maja ja vaatas igast aknast kolm korda sisse⁹⁾). Sedaviisi tehtud, ei tulnud pahad vaimud pühal ööl pererahvast tülitama. Kärbla elanikkude arvamise järgi pandud ristpuud väravatele ja mulkudele seks, et Jeesus teaks sisse tulla. Kadrina-

1) E XV 5. — 2) Varonen, Vp 207. — 3) E 65413 (3). — 4) E 64371 < Jämaja. — 5) E XII 54. — 6) E 65010. — 7) H I 1,407 (31) < Risti. 8) E XV, 63. — 9) E 64632 (1).

Hõbedal seletatakse risti tegemist tõkkeks inimeste suremise vastu¹⁾. Audrus väidetakse, et vanapagan käib öösi 7 sula-sega mööda talusid; kus ristid ustel puuduvad, sealt viib ta pühade rõõmud ja tunded²⁾. Eesti saarte rootslased teevad toomapäeva õhtul pihlakaokstest väikseid riste ustele ja akendele kaitseks kurjade vaimude vastu³⁾.

Jõhvis tehti laudaustele vanaaasta õhtul koguni 7 risti, kuid siin seletati, et kaitseks hundi kallalekippumise vastu⁴⁾. Teisal Jõhvis kästakse kolmekandilise kasukanõelaga laudauksele kolm risti teha, et vanapagan sisse ei pääseks⁵⁾. Veel tehakse seal teisal samal eesmärgil vasema jalakannaga kolm risti laudaukse ette⁶⁾. Öösi õue minnes, piibel käes, võib vanapaganat näha⁷⁾.

Jõuluõhtul kaabiti hõberaha küljest hõbedat põrandale, et hõbe hoiaks vanapaganat tuppa pääsemast⁸⁾. Vist tuleb seda väidet nii mõista, et niisugusel korral ristid ustel ja akendel puudusid.

Martnas varustati metsas isegi heinaküünid ristidega, et kuri vaim neisse ei pääseks⁹⁾.

Nagu uksi, varustatakse väravaid ristidega, Rõuges isegi aluspakk. Hallistes pistab väravate kinnipanija enne pastlanõela ja soola kindasse, kui läheb sulgema väravaid¹⁰⁾. Sool peab muidugi takistama, et värava sulgemisel mingisugune vaenlik vägi kätte ei hakkaks. Kui värav sügisel jäänud kinni panemata ja jõuluks kinni tuisanud, nii et teda ei saa sulgeda, võetakse kaks teivast ja kaks roigast ja pannakse risti ette värava kohale¹¹⁾. Kursis joonistatakse uksele valge ratas, ratta sisse kolm risti ja öeldakse: Issand Jeesus Kristus, hoia ja kaitse ise!¹²⁾ L. Nigulas märgiti kõik majaasjad ristidega, näiteks ka pajakaaned, ämbripõhjad jne. Kirikusse sõites said look ja saanitagune koguni kolm risti. Vigalas tehti rist saani põhjale¹³⁾. Kullamaal kaitsti väljaminekuid viljakottidele tehtud ristidega¹⁴⁾.

1) E 33552 (3). — 2) E 67102. — 3) Russwurm, Eib II 299. — 4) E 72406. — 5) E 72413. — 6) E 72438. — 7) E XIV 47. — 8) E 70951 < Tartu. — 9) E 71497. — 10) H II 22, 407 (4). — 11) H III 14, 646 (16) < Pilstvere. — 12) H III 26, 31 (55). — 13) E 65379 (2). — 14) E 65339 (1).

Mitmes kohas tehakse jõulus ristid söega, uusaastal kriidiga; teisal puudub vahetegemine söega ja kriidiga joonistatud ristide vahel täiesti. Rõuges joonistatakse mustale kohale ristid kriidiga, valgele söega.

Sagedasti pannakse ka kirves ukse pealispuu külge, et kui vanapagan tahaks majasse tungida, kirves talle kaela langeks¹⁾. Jääb hämaraks, miks kirvest vaja sinna panna, kui väravatele ja ustele muidugi juba vanapagana peletamiseks ristid ette tehtud.

Tori kihelkonnast Taalist on teateid, et seal kas ristide kõrval või ristide mittetegemisel otsitud kaitset eriliselt kaitsevaimult. Jõululaupäeva õhtul videviku saabudes ruttasid pere nooremad õue, labidad käes, usinasti töösse: oli tarvis valmistada lumest majakaitsja Tõnn, kes hirmutaks kurjad vaimud maja ümbrusest. See andis tükiks ajaks tööd kõikidele. Tõnn oli väga kurja näoga. Ta nina oli ees kui kirves (!), mis tundis iga kurja vaimu liginemist, ja silmad nagu rätsepa õpipoisi õmmeldud nõõbiaugud, jalad jämedad ja kõht ees nagu silgutünn. Seda parem, mida hirksam ta välja näeb, oli kõikide soov²⁾.

See teade jõulutõnnist on ainus minule silma puutunud teade. Väन्द्रast ja mujalt tõnnikultuse kohtadest puuduvad sellekohased teated.

Pärnu-Jaagupis viidud rahvajutu järgi vanasti tõnnivakk jõuluks pööningule. Vakka pandud igasugust „kraami“, millele loodetud kratt lisa juurde vedavat³⁾.

Jõululaupäeval ei tohtinud mõnes kohas Pärnumaal välja aia peale ega pööningulegi ühtki riidehilpu jätta, et vanapagan neid kätte ei saaks ega nendega pühiks silmi. Arvati, et Jeesuse sündimine paneb vanapagana nutma⁴⁾.

Varblas lükati vankrid ja reed jõuluõhtul küljeli ja hobuseriistad viidi tuppa, et vanapagan ei saaks öösi nendega sõitma minna⁵⁾.

Kuigi kurjad vaimud püüavad jõuluöösi väljas liikuvatele muile inimestele viga teha, ei tarvitse vargad midagi karta:

¹⁾ E 6452 < Pöide. — ²⁾ E 65905. — ³⁾ E 67251. — ⁴⁾ E 67221. — ⁵⁾ E 67353.

nende ettevõttu näevad kurjad vaimud meeleldi. Õnnestub vargal vargus jõuluööl, võib varas kogu aasta varastada, ilma et oleks karta kinnivõtet¹⁾). Just samasugust arvamist varaste kohta tunnevad sakslasedki²⁾).

Jõuluöösi otsivad kurjad vaimud maja juurest ratsutamiseks leivalabidat ja ahjuluuda, ka roopi³⁾). S a a r d e s pesti ahjuluud ja leivalabidas puhtaks, — muidu sõitvat kuri vaim nendega soo peale⁴⁾). Miks kuri vaim pestud luuaga ja labidaga ei sõitnud, seda ei seleta rahvasuu. Leivalabidaga ja ahjuluuaga ei ratsuta ometi vanapagan, nagu R i s t i l väidetakse, vaid nõiad, loksberilased ja maksamerelised, kes luuda ja labidat oma hobuseks tehes ratsutavad jõuluöösisele või vanaaastaöösisele peole⁵⁾). Nõiad on lihtsalt tehtud kurjeks vaimeks.

Ei selgu kasutatavast materjalist, kas ei peetud riste alati mõjuvaks abinõuks või jäeti need mõnikord tegemata; olgu nüüd lugu, kuidas oli, aga K o s e l t on teateid kirja pandud, et jõuluöösi keegi isik majas kurjade vaimude eemalepeletamiseks ikka valju häälega lugenud piiblit või laulnud vaimulikke laule⁶⁾).

Jõulukommetest ei saa kindlat ülevaadet, kas kurjade vaimude tegevus ka jõuluöösi kell 12 lõppeb, nagu see sünnib muul ajal. Vististi ei kardetud pärast keskööd enam kurje vaime kuigi palju, sest varem al ajal asuti juba varahommikul kiriku-teele.

Ei või sugugi imestada, et ebausklik rahvas arvas kõik kohad olevat täis kurje vaime. Kirik andis selleks eeskuju, eriti rooma kirik.

L u t h e r oli omal ajal veel kange kuradite uskuja. Otsekohe Luther ei ütle, et kuradid jõulus eriti liikvel, aga kui neid Lutheri arvamise järgi juba kõik kohad täis, kui palju ei sünnitanud nad siis kahju jõuluöösi, millal nad kõik nagu vangist vabastatud, millal nii-ütelda nendegi jõulud, millal neil luba igalpool uita. Kõigiti aitas kirikki omapoolt toetada usku kurjade vaimude üldisse ilmumisse.

Risti tehakse jõuluöösi kõikjal põhjamaal, S o o m e s niisama kui E e s t i s, ja rataski joonistatakse Soomes mitmes

1) E XV 18. — 2) Cassel, Weihnachten 283. — 3) E 19662. —

4) E 65487. — 5) Eisen, EM I 33. — 6) E 36223.

kohas ristile ümber¹⁾. Ingeris teeb tavalisesti peremees riste; tegijal on kirves vöö all; tupp tulles paneb ta kirve laua alla²⁾. Skandinaavia esineb rist elamu ja muude hoonete ustel. Rootsis lõigatakse mõnikord rist noaga või aga maalitakse tõrvaga, vahel koguni lehma otsaesisele, ikka selle mõttega, et rist kaitseks kahju eest. Eestist on harva kuulda, et oleks verega tehtud riste, rohkem aga Rootsist, kus niisugusel ristil arvati eriti suur vägi olevat, niisama jaaniöösi põletatud tõrvaga tehtud ristil. Skandinaavia ristid varustatakse paiguti rõngaga. Viimase, s. o. rõngaga risti järgi otsustavad rootsi õpetlased, et need ristid põlvnevad paganuseajast. Joonistatud ristide kõrval tuntakse Rootsis veel õlekõrrest riste, nagu meil neid ainult väiksemal määral leidub siin-seal kaevusalvedel³⁾, harukorral aga ka mujal.

¹⁾ Varonen, Vp 198. — ²⁾ Suomi IV 11, 68. — ³⁾ Celandier, Nord. jul I 65.

Õled.

Vanemal ajal moodustasid õled elumaja ja kiriku põrandal üldise jõulutunnusmärgi, mitte ainult Eestis, vaid ka paljudes Euroopa riikides. Eestis laotati tavaliselt jõuluajal õlgi põrandale, mõnes kohas ka heinu. Kus jõulus tarvitati õlgi põrandal, kasutati vanaaasta õhtul heinu, kus aga jõulus heinu, astusid vanaaasta õhtul heinte asemele õled. Heinu pidi jõulus või vanaaasta õhtul tingimata tuppä toodama, — vastasel korral nõelasid L ü g a n u s e elanikkude arvamise järgi maod suvel majalisi ¹⁾. P ä r n u pool kardeti muidu aga suvel palju äikest ²⁾. Jõuluheinu kuivatati mõnes kohas paar päeva enne jõulu, lootuses, et niisugune kuivatamine järgmisel sügisel heinu mädanemise eest kaitseb ³⁾.

Viimased olid jõuludega nii kokku kasvanud, et neid lihtsalt nimetati „j õ u l u d e k s“. Kui küsiti, kas võib jõulud tuppä tuua, või kui öeldi: jõulud on juba sisse toodud, siis tähendas see ütlus jõuluõlgi, jõuluheinu. K a r k s i teadete järgi toodud seal varem ajal heinu tuppä, hilisemal ajal aga heinte asemel õlgi ⁴⁾. Jõululeht 1903 nimetab koguni h e r n e s t e põrandale panemist, kuid Jõululehes on ilmsesti trükivigade tont „heinad“ moondanud hernesteks ⁵⁾. L õ u n a - P ä r n u m a a l esinevad tavaliselt „j õ u l u - u t s i d“; S a a r e m a a l öeldakse õlgede asemel „põhud“. H e l m e s kannab jõulupõhk „udi“ nime ⁶⁾. Jõuluõled teevad seega vanarahva arvamise järgi jõulud alles jõuludeks, kuna nad ju ise kannavad nime „j õ u l u d“, niisama nääri omad „n ä ä r i d“. Meie päevil nõuab linnades jõulukuusk

¹⁾ E 64539 (1). — ²⁾ E 67236. — ³⁾ E 65100 (1) < Audru. ⁴⁾ E XV 48. — ⁵⁾ Lk. 31. — ⁶⁾ E 72139.

enesele jõulutunnuse õigust, kuid nime „jõulud“ ei suuda jõulupuule seni ometi omandada, nagu ta eelkäijad õled ja heinad selle omandanud.

Jõuluõled ja -heinad on varustatud erilise maagilise mõjuga nagu mitmed muudki jõulupühadega kokkupuutuvad esemed. Õlgede maagiline mõju algab jõuludega ja ulatub edasi suvise viljakasvamiseni, õigemini edasi veel kuni uue lõikuse õlgedeni.

Juba vana kirik uskus jõuluõlgede maagilist väge. Kirik seletas: Kristus on sõimes õlgedel või heintel hinganud. Kristusest on lähtunud eriline mõju jõuluõlgedesse ja -heintesse. See mõju kestab edasi jõuluõlgedes ja -heintes meie päevini ¹⁾).

Jõuluheinad, mõnes kohas ka jõuluõled, ei katnud vanemal ajal mitte ainult elamute, vaid ka kirikute põrandaid, ei üksi põhjamaail, vaid ka Kesk-Euroopas. Isegi kuningalossides ei puudunud õled, näiteks kuningas Henry VIII-1 ja kuninganna Elisabethil ²⁾). Islandi muistendidki teavad kõnelda jõuluõlgedest. Kõigiti pandi põhjamaail 18. sajandi lõpul veel üldiselt jõuluõlgi põrandale, nii et jõulu ei peetud jõuluks, kui puudusid õled või heinad. Soomes Pöytyä kirikus nähti veel 1913 jõuluõlgi ³⁾). Tulikahju tekkimise kartuse pärast keeldi 19. sajandi jooksul peaaegu igalpool õlgede või heinte laotamine kirikupõrandale. Lammis kirikus kukkus kord põlev küünal naisterahva käest maha õlgedele. Teine kõrval istuv naisterahvas hakkas taskusse pistetud viinapudelist kohe kustutamiseks tulele viina valama. Kuid viin ei kustutanud tuld, tuli võttis võimust. Kirikulised tormasid kirikust välja. Tungis sai mitu inimest surma ⁴⁾).

Jõuluheinad või -õled põlvnevad paganusest. Kristlus püüdis varakult neile anda kristliku tähenduse ja seda tähendust usutakse veel meie ajal laialt. Kristlik kirik seletas: jõulus põrandale laotatud õled või heinad peavad igale kristlasele silma ette tooma Betlemma lauta, kus oli heinu sõimes ja õlgi põrandal. Muidu oleks see tõesti väga ilus seletus, kui mitte paganad ei

¹⁾ Cassel, Weihnachten, 250. ²⁾ Nilsson, ÅFF 191. — ³⁾ Kotiseutu 1914, 223. — ⁴⁾ Kotiseutu 1930 nr. 2, 10.

oleks jõulu pühitsemisel juba enne ristiusu tundmist kasutanud õlgi.

Uuemad õpetlased väidavad, et heinu ja õlgi tuuakse elamu põrandale hingede kodukäimise pärast. Hinged ei salli kära, müra, vaid armastavad vaikust. Et käimisest ei tekiks müdinat, varustati põrand õlgedega või heintega¹⁾. Teise teate järgi järgnes jõuluaegsele kolistamisele suvel nuhtlus: müristas kangesti²⁾. Rahvaandmetest ei selgu, kas surnud kaasa mõjusid suvise müristamise tekkimiseks. Üldse esinevad aga suvised ilmad ja viljakasv nagu talviste ilmade ja tegevuse kajana.

Lõuna-Eestis seletatakse: Jeesus käib öösi majades. Heinad pannakse seks, et ta neid mööda käiks³⁾ ega magajaid ei ärataks. Mõte muidugi see, et tal oleks pehmem, vaiksem mööda heinu käia. Rāpinas väidetakse, et heinad on Jeesusele magamiseks määratud. Kus Jeesus majas, toob ta majale õnnistust⁴⁾. Teisal Rāpinas öeldakse heinad inglitele olevat määratud⁵⁾. Veel tehti seal lauda läveni õlgedest tee, et Maarjal pehme oleks lauta minna⁶⁾.

Nilsson otsib jõuluõlgede põrandale panemise põhjust kaitsest pakase vastu⁷⁾. Lugu on ometi nii, et pakane ei tungi majadesse ainult jõuluajal, vaid järgmisel ajal veel enam: jaanuaris ja veebruaris valitseb pakane kangema jõuga. Varonen soovust juhiv tähelepanu sellele, et jõuluõled puutuvad väga lähedalt kokku selle vaikusega, millega vastu võeti surnute hingi; sellest vastuvõttest loodeti viljakat aastat⁸⁾. Smålandis väidetakse, et see, kes jõuluõhtul jõuluõlgi ei laota põrandale, ei või loota mingisugust lõikust tuleval aastal⁹⁾. Kõik näpunäited juhivad sinna, et jõuluõled rajavad aluse heale lõikusele. Hea lõikuse saamiseks ja hingedele täieliku jõulurahu hankimiseks tõid esivanemad õlgi või heinu tuppä; oleks pakane toomist mõjutanud, oleks jõulupõhk pidanud kogu pakase aja jääma tuppä. Jõulu maagilisejõuline põhk on hea majandusliku edene-
mise pandiks. Selle poole viitab ka õlgede lakke või vastu parsi viskamine, millest jällegi ennustatakse tulevat lõikust.

1) Varonen, Vp 190; Helminen, Syysjuhlat 67. — 2) E XV 12. —
3) E 68886 < Petseri; E 72153. — 4) E 70399. — 5) E 70404. — 6) E 71582. —
7) Nilsson, ÅFF 191. — 8) Varonen, Vp 190. — 9) Celandier, Nord. jul I 140.

Puuduvad teated, kuidas oli Eestis lugu vaeste onnidega. Millega kaeti nende põrandaid, kui neil ei olnud õlgi? Vist leppisid nad peotäie heintega. Soomes käisid maata inimeste lapsed taludest palumas väikest õlevihku ¹⁾).

Kuskilt kirjandusest ammutatud Helme üleskirjutuse järgi olnud vanasti kõigil kuningatel õled lossis. Neid õlgi vahetatud iga kolme päeva pärast; Inglise kuningas ometi lasknud iga päev uued õled sisse tuua. Ka eestlased tahtnud sedaviisi teha, aga et nii tihti võimata vahetada õlgi, tuuakse Helme arvamise järgi ainult jõuluks õled tuppa ²⁾).

Jõuluheinu, -õlgi toob Eestis tuppa enamasti sulane, harva peremees, K ä r l a s koguni perenaine. Tooja küsib ukse takka, kas jõulusid vastu võetakse ja kui kauaks. Toast vastatakse: kolmeks päevaks, või: nädalaks; ülepea selle järgi, kui mitmeks päevaks tahetakse õlgi tuppa jätta. Tavalisest vastatakse küsimusele jõulude vastuvõtmise kohta veel: hea meelega, ehk: tule ise ja too jõulud kaasa! või midagi muud sellesarnast. T a r v a s t u s teatakse, et kui keegi toas ei kuulnud küsimust ega toast vastust antud, viidi õled küüni tagasi ³⁾). U u e - A n t s l a s laulis pereisa heinu tuues ukse taga:

Jõnkadi, jõnkadi jõulud tulevad,
jõulud tulevad, mured lähevad;
kas on luba jõulul tulla?

Seest vastati: Olgu terve tulemast! ⁴⁾ Enamasti oodati toas ometi õlgede tooja küsimust ja talle vastati kohe kõikide toasolijate poolt: me tahame jõulusid, või: me võtame jõulud vastu. M u s t j a l a s pakuti toojale sel puhul õlut ⁵⁾). K a m b j a s mindi õlgedest mehega ukse taha ja küsiti: kas jõulud võivad tuppa tulla? Jaatava vastuse peale viidi õlgedest mees tuppa ⁶⁾).

Peremees on rukkilõikuse ajal esimese endalõigatud ja kokkukõidetud vihu parsil kogu aja säilitanud. Mõnes kohas on see vihk rabamata rippunud söögilaua kohal lae all jõuluni. Seda vihku kutsutakse r e h e p a p i k s. Rehepapi võttis peremees ukse juurde kaasa ja vastas rehepapi nimel väljast küsijale, kes

¹⁾ K o t i k o s k i, Häm. joulutapoja 33. — ²⁾ E 65086 (7). — ³⁾ E 68812. — ⁴⁾ E 68717. — ⁵⁾ E 65290. — ⁶⁾ E 73350.

tavalisesti oli esimese koo kandja lõikuse ajal¹⁾. Hiiumaal pandi tupp toodud õlgi ridamisi ka ukse alla, kuhu enne söega oli tõmmatud ristid²⁾.

Isikustatud õlevihku tuntakse Pühalepas. Seal on Suuremõisast järgmine teade kirja pandud: „Mõnes peres toob peremees kõige esimese ja oma käega lõigatud rukkivihu tarenurka — viljapeadel on vili sees —, kus talle hästi süüa ja õlut juua antakse³⁾. Viljavihu söötmise komme on Ridalaski kirja pandud. Seal viis peremees esimese lõigatud vihu pärast rehepeksu lõppu aita viljasalve, kust see jõuluks tupp toodi; toas anti talle süüa ja õlut juua⁴⁾. Viljavihu söõtmine jääb hämaraks. Jootmist võime veel nii mõista, et vihule õlut peale kallati. Seda oletust toetab Helme st üleskirjutatud märkus, et peremees igale tupp toodud õlekoole kolm korda õlut valanud, lootuses, et see valamine tuleva aasta rukkikasvu edendab⁵⁾.

„Rehepapp“, esimene lõikusevihk, peab nagu pandiks olema tulevale heale lõikusele, nagu tupp toodud õlgedega loodetakse omapoolt tagada head lõikust. Peale muu küsib veel õlgede tooja, kui kauaks neid tupp toob. Karjas vastatakse: kolmeks ööks, Kaarmas aga: neljaks ööks, kolmeks päevaks⁶⁾. Kolga-Jaanis küsib õlgede tooja: kas jõulukeisi vasta võtate? Toast vastatakse: jah, Jumala nimel⁷⁾. Hiiumaal Käinas ütleb õlgi toov sulane peremehele: Tere, Jumal sisse! Jõulud tulevad sisse. Ons selget leiba ja õlut ka? Selle peale vastab peremees: Jah on! ja annab sulasele õlut⁸⁾. Et vanasti tavalisesti söödi aganast leiba, oli jõulus selge leiva tagaküsimine väga kohal. Karjas tuuakse põhud tupp, toojal selg ees; toasolijad teretavad: Tere, tere, jõulukesed, jääge meile kolmeks päevaks!

Tõstamaal ei lastud kedagi heintele, enne kui neile vett ei visatud⁹⁾. Paiguti peetakse õlgi, heinu vanaaasta õhtuni toas, mil õled heinte ja heinad õlgede vastu ümber vahetatakse; paiguti, nagu Räpinas, viiakse heinad veistele söömiseks¹⁰⁾.

¹⁾ T. Riomar, Oleviku Lisa 1886 nr. 11; vrd. ka Wiedemann, ÄILE 343. — ²⁾ E 72223. — ³⁾ E 65543 (3). — ⁴⁾ ERA II 9, 234 (16). — ⁵⁾ E 73124. — ⁶⁾ H I 5, 211 (26). — ⁷⁾ EKS 8° 2, 664 (36). — ⁸⁾ H III 5, 212 (23). — ⁹⁾ E 67301. — ¹⁰⁾ E XV 39.

Mõnes kohas viskas majaisa lastele rõõmu teha tahtes peent raha õlgedesse ¹⁾).

Eesti mustlasedki tunnevad õlgede ja heinte tuppa-toomist jõulus. Kui heinad hommikul sõtkutud, arvavad nad, et Jeesus ise neil maganud ja nüüd uusaastal tuleb õnne ²⁾).

Lätis, vähemalt Tirzas, toodi heinu ja õlgi alles vanaaasta õhtuks tuppa ja visati sel puhul õlgi lakkegi ³⁾. Jõulus pandi enne puhtaks pestud lehmadele heinu alla. Latgalis tuuakse lauta puhtaid õlgi ja lauda seinu ehitakse kuuseokstega ⁴⁾.

Kui õled tuppa toodud ja põrandale laotatud, algab varsti osa õlgede lakke või vastu parsi viskamine. Vihk võeti sidemest lahti ja visati peotäis kõrsi vastu lage või parsi; esimese peotäie viskamisel nimetati nisu, teise rukkeid, kolmanda otri, neljanda kaeru, viienda linu jne., kuni kõik viljatõud läbi. Kosel visati koguni vilja toalakke ⁵⁾.

Kõrte vastu lage viskamise varal ennustati tulevast viljasaaki. Jäi mingisuguse viljatõu nimetusel palju kõrsi rippuma, siis ennustas see nähtus seda tõugu vilja head kasvu suvel; jäi vähe, ennustas see halba kasvu; ei püsinud sugugi, ikaldas vili täiesti. Kõrsi visates sooviti ühtlasi, et vili kasvaks nii pikaks, kui kõrgesse kõrsi visati. Peale vilja ennustati visatud kõrtest eluaastaidki. Kui mitu kõrt lakke kinni jäi, nii mitu aastat elab viskaja ⁶⁾; nii ka Vormsi rootslaste juures ⁷⁾. Vaeses perekonnas loodeti rohkesti rippuma jäänud kõrsi ennustavat perekonna lastele teenistusse astudes häid kohti ⁸⁾. Hiisus ennustati lakke jäänud kõrte järgi kalasaakigi ⁹⁾.

Sama viisi visati Soomeski kõrsi lakke ja ennustati tulemusi ¹⁰⁾. Soomes arvati veel lakke kinni jäänud kõrtest, kui mitu rukkireht sügisel peksti ¹¹⁾.

Risti kihelkonna rootslased ennustasid lae õlgedest lina kasvamist ¹²⁾.

Käinas jäeti õlgede tuppa toomisel kolm kubu terveks, millega järgmise aasta viljasaaki taheti teada saada. Esimene

¹⁾ E 75666. — ²⁾ ERA II 11, 826 (1) < Valga. — ³⁾ E 8° 6, 7. — ⁴⁾ Ers, Sakristaan ja kurat 31 (LUB 119). — ⁵⁾ 4 II 65, 374 (11). — ⁶⁾ E 64372 < Jämaja. — ⁷⁾ E 65475 (1). — ⁸⁾ E 64539 (3) < Lüganuse. — ⁹⁾ E 65323 < Reigi. — ¹⁰⁾ Kotiseutu 1914, 223. — ¹¹⁾ Kotiseutu 1930, nr. 2, 8. — ¹²⁾ ERA, Rootsi 1, 195.

õlekubu visati lakke, tüükad eel; see pidi näitama järgmise aasta rukkisaaki. Mida rohkem õlgi lakke lõhedesse ja pragudesse jäi, seda rikkalikum pidi olema järgmise aasta saak. Teine kubu pidi näitama otrade saaki ja kolmas kubu üldse suvivilja saaki ¹⁾).

Teisal Käinas seletati õlgede lakke viskamist kahte viisi: 1) mida enam kõrsi lakke jäi, seda enam kasvasid linad järgmisel aastal ja 2) seda enam leidis majas olev neiu peigusid või peig pruute ²⁾).

Mõnes kohas visati õlgede kõrvale veel põhkugi, *Martina* koguni kartuli- ja hernevarsi ³⁾), *Karksis* linapeo lahtivõetud kõrsi. Jäi neid palju lakke kinni, tuli hea linaaasta, — linad kasvasid pikaks ⁴⁾).

Türil öeldi õlgi lae alla visates: *Lepaurva* ja *leivaurva*, *kaseurva* ja *kaeraurva*, odrad kui seasabad! ⁵⁾

Lüganuses seoti lakke kinni jäänud kõrred pärast kimpu ja viidi aita salve, et salved oleksid alati tulvil vilja täis ⁶⁾).

Jõuluõlgi ja -heinu tuleb ettevaatlikult kasutada; neid ei tohi sasida ega sõtkuda, — niisugune tegu mõjuks halvasti lõikusse. Kui noored jõulus õlgedel liig palju vallatavad, kardetakse, et tuul suvel rukkid risti-rästi lööb ⁷⁾). Hüpatakse õlgedel ja aetakse vallatades õled sassi, on suvel rukkid liig sasised lõigata ⁸⁾).

Isegi õlgedel või heintel magamine avaldab mõju lõikuse kohta. Ei olda jõulus korrapäraselt õlgedel pikali, ajab tuul rukkid põllul segi ⁹⁾). Kuigi eeskirjad õlgede ja heinte tarvitamise kohta olid valjud, unustasid lapsed neid tihti; sel puhul mõtlesid vanemad kartusega tulevikule. Vähem hädaohtlikuks peeti laste vallatust heintel, ehk küll vanemad selgi puhul kartsid, et rohi suvel ära tallatakse ¹⁰⁾).

Kõigiti kuulub jõuluöösine õlgedel, heintel lamamine tarvilikkude jõulukommete hulka, sest niisugune lamamine edendas viljakasvu; *Saaremaal* loodeti lamamisest kaitset selja haigustumise vastu suvistel töödel ¹¹⁾). *Skandinaavia*ski arvati õlgedel lamamine edendavat head lõikust ¹²⁾).

¹⁾ E 65536 (1). — ²⁾ E 65538 (1). — ³⁾ E 65329 (1). — ⁴⁾ E 65372 (9). — ⁵⁾ E 72366. — ⁶⁾ E 64539 (1). — ⁷⁾ E XV 13. — ⁸⁾ E 36349 < Põltsamaa. — ⁹⁾ E XV 13. — ¹⁰⁾ E XV 20. — ¹¹⁾ E 64635 (3) < Karja. — ¹²⁾ *Celander*, Nord. jul I 256.

Pärnu - Jaagupis nõuti mahakukkunud kõrte puruktallamist, et suvel töö paremini edeneks ¹⁾). Vormsi rootslased tantsisid ja laulsid õlgedel ²⁾).

Mitmes kohas, nagu Raplas, ei pandud õlgede sasimisele mingisugust rõhku ³⁾). Tõstamaalt ⁴⁾) ja Türilt ⁵⁾) leidub hoopis vastupidiseid teateid: põhk pidi hästi peeneks tambitama, sest see pidi head viljasaaki tähendama. Kuna tavalisest lapsi hoiatati, õlgi ja heinu mitte sasida, millisest hoiatusest lapsed vähe hoolisid, oli Tõstamaa kihelkonna lastel täiesti oma tuba, oma luba: mida rohkem nad põhku puruks tallasid, seda enam kasvas pereisa lõikuse lootus.

Jõululaupäeval heintel olles laulsid nooremad lapsed „heina-sütsi“ suviseks mao eemalepeletamiseks:

Sütsi, sütsi, sütsi,
suun sa suregu,
mätta otsan mädanegu!
Ärgu tulgu kuivale maale
meie latsi salvama ⁶⁾).

Karulas kaetakse jõuluõhtul küll laud ja pannakse toidud peale, kuid laualt ei sööda, vaid süüakse maas jõuluõlgedel istudes ⁷⁾). Väga sagedasti tehakse õlgedest palmikud ja lüüakse nendega „passi“. Pärast passilöömist seoti Nõos vanasti õlgi ümber niuete, et rukkilõikamisel selg ei haigustuks ⁸⁾).

Sõrves võetakse vanaaasta laupäeval põrandalt jõuluõlgi ja viiakse lagedale rukkiorasepõllule. Sinna pannakse õled maha, pöördakse riided pahempidi ja vilistatakse kolm korda läbi pahema käe sõrmede, ühtlasi astudes õlgedele. Nüüd ilmub vanajätis küsima, mida vaja. Talle vastatagu:

Tahan teada tarvitusi,
küla elu edendusi,
uue aasta juhtumisi.

Vanajätis rääkida nüüd kõik eestuleva aasta juhtumised. Võib ometi lasta rääkida ainult kuni üheksakümne üheksandani; siis on aeg õlgedelt ära minna, pale hommiku poole pöördä ja

¹⁾ E 65858. — ²⁾ E 65475 (1). — ³⁾ E 65066 (10). — ⁴⁾ E 65243 (2). — ⁵⁾ E 65548 (1). — ⁶⁾ E 70900 < Tartu. — ⁷⁾ E 68623. — ⁸⁾ E 74491.

pahema jala suure varbaga kolm risti teha. Saaks vanajätis sada juhtumist täis rääkida, viiks ta inimese kohe ära ¹⁾).

Vanapaganale vastatavad värsid tunnistavad, et nad pärit uuemast ajast. Võimalik ometi, et taig ise põlvneb vanemast ajast, värsid aga on hiljemini juurde luuletatud.

Põidest saadud teate järgi viiakse õled jõulu esmaspäeval toast välja; kuhu nad pannakse, jäetakse nimetamata. Tartu pool visatakse jõuluõled vanaaasta õhtul tapuaeda, et tapud järgmisel aastal hästi kasvaksid ²⁾).

Jõuluõlgi säilitatakse paiguti kevadeni, millal nendega suitsutatakse loomi. Põletatud jõuluõlgede suits mõjub, et kuri silm ei puutu loomadesse ³⁾). Ka heidetakse põletatud õlgede puru põllule, või viiakse ülepea jõuluõlgi põllule ⁴⁾), Pilistveres loomade alla ⁵⁾). Jõhvīs keeldakse jõuluõlgi põletada; kardetakse, et põletamisel vilja palju tulipäid kasvab ⁶⁾).

Tarvastus säilitas perenaine jõuluõlgi kevadeni. Hanede haudumise ajal pani ta neid pesasse, et munad rikki ei läheks ⁷⁾).

Ka Tartu ümbruses kästakse kanade ja hanede pesasse jõulupõhku viia, et kanad, haned paremini muneksid ⁸⁾).

Kui põllult midagi varastatud ja seega põld „rikutud“, arstitakse põldu jõuluõlgedega. Need põletatakse põllul ära ⁹⁾).

Sõrves viiakse õled viimasel pühal loomade alla, et neilgi jõulud oleksid ja nad aasta otsa terved püsiksid ¹⁰⁾).

Kõigiti esinevad jõuluõled viljakasvu edendamise sümbolina.

Simunas sunniti noori üle toa pandud köiel käima; köiel mitte käia mõistja sai õlest tehtud nuiaga peksta ¹¹⁾).

Setumaa l, kus jõulus enam eelistatakse heinu, pannakse enne magamaheitmist natuke heinu voodilinate alla. Heinad voodilina all jõuluõõsi mõjuvad maagiliselt tulevikku: nad takistavad suvel kirpe tekkimast ¹²⁾).

¹⁾ E 30803 (35) jj. — ²⁾ E 71152. — ³⁾ E 35823 < Tartumaa. —

⁴⁾ E XV 20. — ⁵⁾ E 64903 (4). — ⁶⁾ E 72506. — ⁷⁾ E 68811 jj. — ⁸⁾ E XV 18. —

⁹⁾ Wiedemann ÄILE 484. — ¹⁰⁾ E 66881 (1) < Jämaja. — ¹¹⁾ E 68122. —

¹²⁾ E 70224.

Üldiselt peab ütlema, et õled, heinad olid vanasti nagu pühade algust kuulutavad kirikukellad. E e s t i s algasid jõulud selle silmapilguga, kui jõuluõled, -heinad sisse toodi.

Praegune sajand on jõuluõlgedele, -heintele üldiselt andnud hundipassi, kuid H i i u s ja Saaremaal, näiteks K a a r m a s, tuuakse neid veelgi tuppa ja harukorral mannermaalgi mõnes kohas.

S o o m e s k i tuntakse jõuluõlgede maagilist väge. Kus iganes võimalik, hoitakse neid kevadeni tallel. Mõnes kohas põletatakse neid ohakasel põllul, et kaotada umbrohtu; teisel pannakse salve vilja peale, et hiired ja rotid ei sööks vilja; jälle teisel pannakse neid külvimatti, et rooste ei teeks viga viljale 1).

R o o t s i s antakse loomadele süüa jõulupõhku, kui nad kevadel esimest korda aetakse karjamaale, lootuses, et siis haigused neid ei puutu; laotatakse põllule, et põld kannaks paremini vilja; õlgi seotakse viljapuude ümber, et saak suureneks 2).

Nagu öeldud, Lääne-Euroopas, Saksa- ja Prantsusmaal ja mujalgi kaeti vanasti kirikute ja muude majade põrandaid jõulus õlgedega. F r a n c i s c u s soovitas rahvale niisuguste õlgede säilitamist arstimiseks haigetele loomadele ja pahade haiguste vastu. Mõned rooma usu kirikud väidavad, et neil praegu veel vanu kirikuõlgi olemas 3). Vististi on F r a n c i s c u s e õpetus omapooltki mõjunud jõuluõlgede imeväe usku põllutöö edenduseks, karja tervendamiseks ja terve hoidmiseks. Eestis on sellest usust säilinud komme: jõuluõled viiakse kas lauta või põllule.

1) Helminen, Syysjuhlat 66. — 2) C e l a n d e r, Nord. jul I 148. —

3) C a s s e l, Weihnachten 253.

Jõulupuu.

Ennekui jõulupuu sai jõuluõhtu alatiseks kaaslaseks, täitsid jõulupuu aset sõim ja heinad; esimene küll mitte eesti rahva seas, seda enam aga võõral maal, nimelt rooma-katoliku usu mais, kuna ta kreeka-katoliku usu rahvaste seas enesele niisama vähe omandanud jalaaset kui meil. Ühest tundmata kohast saadud teade teab kõnelda valge linaga kaetud lauale pohlavartest tehtud Jeesuse sõimest¹⁾. Äksi kihelkonnas teatakse, et palvemajas olevat olnud sõim. Vist tuleb siin ilmsiks vennastekoguduse diakonide mõju²⁾. Sõime juures lauldi lauluraamatust: Su sõime juures seisan ma. Maarja-Magdaleenas põlesid sõime juures küünlad ja lastele jaeti kingitusi³⁾. Igatahes on Eestis sõime alles uuemal ajal hakatud tarvitama. Tekib küsimus: miks määrati just sõim jõulule peale vajutama jõulupitserit, nagu seda teeb meie päevil jõulupuu? Vastuse selle kohta annab meile jõuluevangeliium.

Piiblist loeme: Ja ta tõi oma esimese poja ilmale ja mähkis teda ja pani maha sõime, sest neil ei olnud muud aset majas⁴⁾. Sõim oli siis jõululapse kätki. Sõimest hakkas ristikogudus juba varakult lugu pidama, nimelt Egiptuses; pea aga levis see lugupidamine mujalegi. Kirikuisa Hieronymus valis Betlemma oma elukohaks, et alati võiks viibida sõime lähedal. Hiljemini sai kõigi usurändajate ihaks palvetada Betlemma Maarja kirikus, milline kirik traditsiooni järgi oli ehitatud Jeesuse sõime kohale⁵⁾.

Pea ei lepitud Hommikumaal enam Betlemma sõimekirstuga,

1) E 72578. — 2) E 75214. — 3) E 75589. — 4) Luuka evang. 2, 7. —

5) Cassel, Weihnachten 150.

vaid sõime püüti mujalgi järele teha, et seda paremini süveneda Jeesuse sündimise imesse.

Niipalju kui teada, pani sõime tarvitamisele aluse paavst Liberius, 352—366, kes uue kiriku laskis ehitada ja sellesse asetas sõime. Kirikut hakati selle järgi kutsuma sõimekirikuks (*St. Mariae ad praesepe*); selles kirikus pidas paavst ise alati jõulus jumalateenistust. Selle kiriku sõim moodustas vist mingisuguse kivise altari, hiljemini puust küna. Roomast levis sõime tarvitamine igasse suunda¹⁾. Pea muutus endine sõime lihtsus; sõim sai mingisuguseks ilukastiks. Mõned vaimulikud mehed sõidid ometi sõime toreduse vastu, püüdes elustada lihtsat sõime. Juba ammu hakati Kristuse sündimise lugu ja tegevust dramatiseerima kirikutes. Usupuhastus astus välja niisuguse dramatiseerimise vastu; seda kõrvaldati ikka enam kirikutest. Rooma-katoliku usu paljudes kirikutes elutseb sõim veel edasi, eriti Tiroomis, vähem protestantlikes kirikutes. Kus sõim kirikust kõrvaldatud, leiab ta jõulus veel aset paljudes perekondades. Üldiselt on aga jõulupuu tõrjunud sõime enese eest.

Leidub teateid, nagu oleks juba Luther jõulupuud tundnud. Leidub niisama pilte, kus Luther viibib üheskoos lastega särava jõulupuu ümber. Kuid need pildid on maaliija fantaasias tekkinud ega ole neil ajalooliste faktidega vähematki tegemist. Luther igatahes jõulupuud ei tundnud. Niisama puudub ajalooline alus Scheffel'i Ekkehardil, mis 10. sajandil laseb jõulukuu särada. Ekkehardigi jõulupuu annab Lutheri jõulupuule kätt — ühesugused luulekujud mõlemad.

Kõige vanem teade jõulupuu kohta põlvneb aastast 1605. Keegi Strassburgi elanik kirjeldab teoses „*Memorabilia quaedam Argentorati observata*“ sealseid kombeid. Selles teoses mainitakse: Jõuluks tuuakse tuppa kuusk, mille otsa riputatakse värvilisi paberlilli, õunu, kuldlehti, maiustisi jm.

Meieaegne noorus ei oska enesele jõulu ilma jõulupuuta kujutellagi. Jõulupuu on nagu tükk jõulu ennast. Kuid põlve kolm tagasi ei olnud eestl noorusel aimugi jõulupuust; see on alles hiljemini oma võidukäiku Eestis alustanud.

¹⁾ Meyer, Weihnachtsfest 65.

Me võime jõulupuud nimetada Saksamaa lapseks. Saksamaalt on välja läinud komme tuua jõuluõhtul tuppkuusk ja seda ehtida küünaldega, ehete ja maiustistega. Aga Saksamaalgi ei või jõulupuud hoobelda kõrge vanadusega. Millal esimest korda toodi jõulukuusk tuppkuuske, selle kohta ei paku ajalugu kindlaid andmeid. Ei teata, et peale Elsassi oleks mujal Saksamaal tuntud jõulupuud. Strassburgiski ei taheta anda jõulupuule täielikku eluõigust; mõni aeg hiljemini astub keegi Strassburgi õpetaja Dannhauer 1646 raamatus „Catechismus-Milch“ väga käredalt välja jõulupuud vastu, hukka mõistetes kommet, et kuusk tuuakse tuppkuuske ja ehitakse mõnesuguste asjadega; ei sobivat sugugi kallil pühadeajal tegemist teha niisuguste alustega¹⁾). Aga kas paneksid meie noored seda palju tähele ja loobuksid jõulupuust, kui keegi õpetaja selle tuppkuuske ka kangesti keelaks? Niisama vähe kui keeld mõjuks meie ajal, niisama vähe kui aastate eest eesti koolidele jõulupuud pidamist arvati ebasoovitavaks, — sama vähe mõjusid Strassburgis jõulupuud vastase sõnad: jõulupuud oli sealsete noorte ja vanade südamed võitnud ja katsus oma valitsuskeppi Elsassist välja sirutada kaugemalegi.

Leipzigis eeslinnast Lindenaust tuntakse juttu, mille järgi seal kolmekümneaastase sõja ajal esimest korda jõulupuud põletatud. Lützeni lahingu järel pandud Lindenausse haavatud rootslasi korterisse. Teiste rootslaste hulgas leidis ka üks käest haavatud ohvitser. Külarahvas hoolitses hellalt selle ohvitseri eest. Ta haavad paranesid ja ta võis oma väeosa juurde tagasi minna. Enne lahkumist soovis ta külarahvale oma tänu avaldada. Ta palus kirikhärralt luba niisuguse jõulu korraldada, kui ta kodumaal viisiks. Luba anti. Esimest korda nähti nüüd säravat jõulukuuske koguduse vanas kirikus.

Selle teate järgi peaks jõulupuud sel ajal põhjamaal juba hästi tuntud olnud olema. Ometi puuduvad Rootsi kohta teated, et jõulupuud seal 17. sajandil oli tuntud. Teade põhjamaal jõulupuust sel ajal langeb seega muistendite kilda.

Pikkamisi, aga kindlalt võitis jõulupuud enesele Saksamaal uusi alasid. Põhjasõja ajal nimetatakse juba sagedamini

¹⁾ Meyer, Weihnachtsfest 118.

jõulupuu nime. Ütlen jõulupuu, sest Saksamaal ei ole alati kuusk esildanud jõulupuud, vaid vaesemate elanikkude ringkondades mänd; ilus kuusk maksab palju, männi võib omandada palju odavamalt. Eriti suurlinnades, nagu Berliinis, ehib jõulumänd tihti kehvemate kodanikkude korterit. Aga hoopis kõnelemata sellest, et mänd esineb jõulupuuna, peab isegi lehtpuu jõulupuu osa etendama. Kust saadakse aga jõuluajal lehtedega puid? Eks seisa ju jõulus lehtpuud riisutuna lehtedest? Ega ometi raagus kaski võetud jõulupuuks? Seda küll mitte, aga ometi kaseoksi, kuigi neil puudusid lehed. Aegsasti enne jõulu lõigati kaseoksi ja pisteti veega täidetud anumasse. Kui oksad sedaviisi seisnud mõne nädala vees, läksid nad jõulus hiirekõrvule. Nii-sugused hiirekõrvul kaseoksad olid siis varemajal osa kehvekihi jõulupuud. Nagu pärisjõulupuid ehiti neid oksa maiustistega ja ehetega, nii et nad sel moel ometi midagi jõulupuu sarnast meelde tuletasid.

Veel ühes suhtes erinesid paarisaja aasta eest Saksamaa jõulupuud meieaegsetest; toleaegsetel puudel puudusid küünlad, üldse valgus. Lamp ja küünlad kaugemal toas valgustasid jõulupuud. Alles XVIII sajandil sai moeks jõulupuud varustada küünaldega¹⁾. Esimene pilt küünaldega jõulupuust on aastast 1799²⁾.

Kui hiljemini varustati jõulupuu küünaldega, siis sündis see vanade ohvrikommete eeskujul. Setudest teame praegu, et nad ohverdamisel süütavad küünlad põlema. Muudest eestlastest tunneme koguni vähe ohvrile minemist küünaldega, küll aga germaanlastest. Nimelt valgustas küünal jõe ja püha allika ääri³⁾. Rooma kirik tarvitab praegu veel ohvri ajal küünlaid. Kui muiste mindi küünlaga allika või puu juurde, esines küünal muu ohvri kõrval ühtlasi ka ohvrina, ei allikale ega puule, vaid allika või puu haldjale. Sellelt loodeti ohvri eest sajavõrdset tasu.

Kreeka-katoliku-usulised annavad meie päevil kas kirikus või mujal mingisugusel pühalikul toimingul võõrale küünla kätte. Selles küünla andmiseski peitub õieti ohvri mõistet, kuigi

¹⁾ Jacoby, Zum Weihnachtsbaum (Hess. Blätter für Volkskunde XXVII 142). — ²⁾ Nilsson, ÅFF 70. — ³⁾ Simrock, HbDM, § 145.

seda mõistet enam ei teata. Pühale toimingule kokkutulnud isikud toovad vähemalt küünla ohvriks Jumalale.

Goethe tegi kirjanduses jõulupuu laialdasemalt tutvaks. Oma vanemate kodu Frankfurtis ta ei näinud jõulupuud, vaid esimest korda alles 1765 Leipzgis, nagu „Noore Wertheri kannatustest“ selgub. Werther kõneleb oma lapsepõlve jõuludest, mil üks äkisti avati ja teises toas säras jõulupuu. Schiller räägib 1790 jõulupuust. Tieck nimetab oma novellis „Weihnachtsabend“ 1805 jõulupüramiidi selle küünaldegaga. Berliinis ja Leipzgis astus see jõulupuu asemele. 1807 müüdi Dresdeni turul jõulupuid ühes kõigi ehetega. Ülepea on huvitav tähele panna, et jõulupuu võimulepääsemine Saksamaal langeb ühte saksa iseteadvuse tekkimisega; rahvas on Napoleoni ikke kaelast ära heitnud ja edendab nüüd rahvuspärist arenemist. Eriti avavad jõulupuule ukSED Saksamaa protestantlikud riigid, kuna rooma-katoliku-usulised visamalt vastu tulevad. Kuna muidu rooma-katoliku-usulised kergelt omandavad mõnesuguseid hiilguse ja säraga seotud kombeid, ei tahtnud paavstimeeste kirikud neid ometi meeeldi lasta enestesse; alles aegamööda sündis see ühes või teises kirikus; protestantlikes kirikutes süüdati jõuluõhtul palju üldisemalt jõulupuu küünlad põlema, ehk küll paganust meelde tuletavad jõulupuud ei kuuluks neisse kirikutesse.

Mingisuguseid jõulukuuse algidusid leidub Eestistki, kuigi neid ei või võrrelda meieaegsete jõulupuudega. Võnnu kihelkonnas toodud vanasti jõuluks metsast kähar kuusk koju. Seda kuuske hüütud „jõluingliks“. Sellele kuusele ei pandud ometi mingisuguseid ehteid külge, vaid palju enam lõigati sellest oksakesi, raiuti hästi peeneks ja viidi toitu segatuna loomadele söögiks selles lootuses, et loomad oleksid tulevase jõuluni terved ja rammusad¹⁾. Kuna mujal Eestis jõuluõhtuks tuppa toodud kuusk kannab ikka jõulupuu, harvemini jõlukuuse nime, hüütakse teda Rõuge pool vahel koguni „veinaspuuks“²⁾. Viimane nimi on moodustatud saksakeelsest sõnast *Weihnachten* = jõulud, ja sellele saksa sõnale eestikeelne puu juurde lisatud, — nii siis tekkinud vördjas „veinaspuu“.

1) E XV, 7. — 2) E 65634.

Hiius jõululaupäeval põrandat ei pestud, vaid pühiti ainult üle ja riputati siis kuuseoksi põrandale; õhtul pandi heinu põrandale¹⁾, Tormas enne veel liiva.

Vigalas riputati jõuluõhtul vanemal ajal kuuseoksakesi kambri põrandale, kuna toa põrandat katsid heinad; Tõstamaal oli põrand mõnikord kuuseokstega üle külvatud²⁾; samuti ka Valga pool³⁾. Keilas pisteti õueukse kohale räästasse mõned kuuseoksad⁴⁾. Ka valati peentele kuuseokstele veel õlut peale, et nad paremini lõhnaksid. Niisama tehti Hageris⁵⁾. Pilistveres püstitati mänd igasse toanurka, Lüganes võttis pereema haovihust kasevitsa ja pistis selle põrandaprao vahele⁶⁾. Sindis asetati kuusk õueväravasse⁷⁾. Rõngus pisteti uusaastal kuuseoksi koja seinapalkide vahele⁸⁾.

Eesti linnades sai jõulupuu möödunud sajandi teisel veerandil tuttavaks; võimalik, et mõnel üksikul juhtumil juba esimeselgi veerandil ehiti jõulupuud. Olen vanu ajakirju lehitse-
senud, aga ei ole mulle enne teist veerandit silma puutunud midagi sellekohast. XVIII sajandi ajalehed ei too tavaliselt üldse sõnumeid, vaid ainult ametlikke teateid ja kuulutisi. XIX sajandil muutub lugu. Tartus olen alles 1837 esimest korda jõulupuu tegemisega kokku puutunud: vaeslastele valmistatakse selline akadeemilises müsses. Võimalik, et juba varemaltki jõulupuud tehtud, aga ma ei ole kätte saanud sellekohaseid Tartu ajalehti, niisama selleaegseid Tallinna saksakeelseid lehti. XVIII sajandi lõpu ja XIX sajandi alguse ajalehtedest ei tabanud ma teateid jõulupuust. Igatahes leidis jõulupuu Eesti linnades maad möödunud sajandi teisel veerandil ja niisama ka ehk maal mõnes mõisas, kuna ta kolmandal veerandil juba laialdasemalt maalgi sai tuttavaks ja viimasel veerandil igalpool pühitses võidukäiku. Jõulupuud ei peetud ometi jõuluõhtul, seda õhtut tahtsid mõisasaksad vaikselt omaette veeta; koolilapsed kutsuti jõulupuule tavaliselt enne jõuluõhtut.

Abjast leidub andmeid, et seal 1853 vallalapsi esimest korda mõisa kutsutud jõulupuule ja neile isegi väikseid kingitusi

¹⁾ E 65428 (1). — ²⁾ E 65177 (1). — ³⁾ E 67690 < Hargla. — ⁴⁾ Eesti Noorte Punane Rist 1927, nr. 1. — ⁵⁾ E II 15. — ⁶⁾ E 64540 (8). — ⁷⁾ E 65017 (12). — ⁸⁾ E 67864.

antud¹⁾. Tartu Ropkas Kure talus põletati esimest korda jõulupuud 1864.

Eesti ajakirjandus vaikib esimesel ajal jõulupuust, „Perno Postimees“ kirjutab 1859, et talukohas on heinad toas, linna-paigus aga pannakse küünlad puule. Hiljemini, 1861 nr. 5, kirjutab sama leht, et Keblaste mõisas tehtud sakste poolt jõulupuud. Ei ole nimetatud, et see Keblaste mõisas olnud esimene jõulupuu. Vigala mõisas valmistati 1860. aastatel koolilastele jõulupuu; selleks kutsuti lapsed mõisa kokku. 1870. aastatel siirdus jõulupuu mõisast juba koolimajasse. Esiotsa ehtisid jõulupuud ainult küünlad ja tulekardetavad paberist ahelad või muud ehted; maiustisi, nagu jaanileiba ja präänikuid, jaeti niisama, ilma puu otsa panemata. Jõulupuul laulsid lapsed ja keegi pidas väikese kõne. Kui natuke hilisemal ajal õunu ja maiustisi riputati kuuse okstele, kiputi lõpul ikka tormiga rüüstama jõulupuud.

Kambja kohta teatakse, et seal juba enam kui 130 aasta eest jõulupuud põletatud²⁾. See teade toetub tingimata eksitusele. 1800. aastate alguses tunti mõisades vaevalt jõulupuud, veel vähem eesti koolimajades. Või leidis seal Herrnhuuti vendi, kes jõulupuid Saksamaal näinud ja nüüd kambjalastelegi seda näitasid? Küsitav aga, kas jõulupuu herrnhuutlaste keskel juba oli seevõrra akklimatiseerunud. Koolimajasse ilmunud sel puhul inglidki — valgesse linasse mässitud koolilapsed, kes teistele lae alt tilkuvat taevamett jaganud.

Mõisades jõulupuid nähes tekkis külarahvalgi tahtmine „järele teha suurtele sakstele“. Teopõlve viimasel veerandil toodud jõulus kuusk tupp ja pandud lambarasvast küünlad külge; kõik ehted puudunud. Suure-Jaanist saadud teadete järgi keelanud aga saksad jõulupuu pidamise ära³⁾. Mujalt ei ole ma kuulnud niisugust pidamise keeldu. Tavalisest on mõisad kas edendanud jõulupuu pidamist või seda ükskõikselt sallinud. Igatahes hakkas möödunud sajandi lõpul jõulupuu ikka enam talumajadesse tungima. Esiotsa leidub tal peale küünalde ja õunte vähe muud; Vigalas kaalikatest väljalõigatud

1) E 65134 (12). — 2) E 75175. — 3) E 835.

ilustisi¹⁾. Mõni vaene perekond tõi ainult kuuse tupp, ilma et kuuske kuidagi oleks ehtinud²⁾.

Hiiu maal Kärdlas kingitud alguses jõulukuusk sõpradele; võetud väike kuusk, mähitud linasesse riidesse, pandud lauale ilma küünaldeta. Kärdla kirikusse vanemal ajal jõulupuud ei viidud. Lapsed kutsuti kirikusse laua juurde, kus esmalt palvetati ja siis lastele saia anti³⁾.

Kohati tõmmati kuusk mõnikord lakkegi rippuma. Ilustuks riputati külge vorste, saiu jm.⁴⁾.

Tavalisesti viiakse jõulupuud alles nuudipäeval toast välja. Otepää pool tehakse jõulupuud keskkohast pudrusegamis-pööris, tüvest pudrunui⁵⁾.

Skandinaaviasse saabus jõulupuud Saksamaalt, esmalt Taani, siis Rootsi; Kopenhaageni umbes 1806 või 1807. Saksa perekonnad tõi sinna kaasa neile kodumaal armsaks saanud viisi. Maarahva hulka pääses jõulupuud aga alles tükk aega hiljemini, kuigi kõrgemates ringkondades talle hakati aset andma 1820. a. paiku. Taani rahvaluuleuurija Feilberg ütleb, et ta vanemate kodu ei ole lapsepõlves näinud jõulupuud; alles 1849 puutunud see talle Kopenhaagenis silma. Lugu seal niisama kui Eestis: esiti leidis ta vastuvõtet linnades, siis alles maal.

Taani õpetlane Finn Magnusson kirjutab 1828 Rootsi matkalt, ta pannud tähele, kuidas rootslased jõulus õue püstitanud rohelisi kuuski ja mände, taanlased ja norralased aga tupp. Midagi jõulukuuse seemne taolist leidis Rootsis juba enne seda. Olaus Rudbeck (1620—1702) kirjutab, et lihtrahvas püstitab kõigi värvate kõrvale jõulus kaks rohelist kuuske⁶⁾. Muidu olgu nimetatud, et sirvilaudades leidub toomapäeva juures kaks risti pandud karsitud kuuske; niisuguseid püstitati vanasti Soome rannaski uksepiitadele⁷⁾. Rootsi alal karsiti puu ja jäeti ainult latva roheline oks. Peenemates perekondades oli aga siiski jõulupuule palju varemini ukсед avatud. Nilsson teab, et eesti rootslased Hiius ja Vormsis 1800. a. paiku pidanud jõulupuud⁸⁾. Russwurm kirjutab oma 1855 ilmunud „Eibofolkes“, et

1) E 65379 (3). — 2) E 8° 4, 21. — 3) E 65502. — 4) E 65592 < Häädemeeste, Tahkuranna. — 5) E 70474. — 6) Celandier, Nord. jul I 68. — 7) Helminen, Syysjuhlat 59. — 8) Nilsson, ÅFF 72—73.

varemal ajal Hiius jõulupuu olnud tavaline nähtus rootslastel, nüüd aga esinevat Vormsi jõukamates taludes; jõulupuule pandavat pähkleid, õunu ja väikseid vahaküünlaid¹⁾). Kõigiti imelik, et Eestimaa rootslaste juurde jõulupuu varemini tunginud kui Rootsimaa küladesse; linnadesse pääses ta sajandi teisel veerandil. Hilisema teate järgi hakatud Vormsis alles misjonär Österblom'i ajal 1872 jõulupuud pidama²⁾). Östergötlandist teatatakse 1840. a. paiku järgmisest viisist: neli tütarlast valgeis riideis tulid tuppa väikse kuusega, panid kuuse põrandale ja tantsisid selle ümber³⁾).

Inglismaal leidis juba vanasti midagi jõulupuu sarnast, kuigi mitte jõulupuud ennast. Juba 1400 ehti Šotimaal kirikuid jõuluks rohelisega, umbes nagu meil mõnikord vanikutega ehitakse. Varemini pidi igat inglise tuba, ka kirikut jõulus ehtima puuvõõrik (*Mistel, mistle toe*). Hiljemini tõrjuti see välja kirikust, jäi aga majadesse. Inglise kombe järgi on igal meesterahval õigus suudelda seda naisterahvast, kelle ta tabab puuvõõriku okste all. Ingliseid väidavad veel, et neiu, keda selle okste all ei ole suudeldud, selle aasta jooksul ei saa mehele⁴⁾). Ülepea peeti puuvõõrikut vanasti pühaks, taevast mahasadanud puuks⁵⁾). Páris jõulupuu pääses aga alles mineval sajandil Inglismaale, nimelt kuninganna Victoria abikaasaga, prints Albertiga. Ei või ütelda, et kohe oleks Londonis jõulupuule kõik ukсед avatud; alles aegamööda anti talle ruumi kõrgemates ringkondades. Pärastpoole võitis ta rutemini maad. Nüüd on ta Londonis igajõulune nähtus.

Prantsusmaal tutvustas kõrgemaid ringkondi jõulupuuga Louis Philippe'i aja evangeeliumiusuline Orleansi hertsogi proua. Laiematesse ringkondadesse levis ta alles 1870, kui Saksa sõjamehed okupeeritud maakondades igalpool ehtisid jõulupuud. Itaalia konsulite küllastajate kaudu tutvusid itaallasedki jõulupuuga.

Kui ka jõulupuu ei ole veel tunginud vene rahva sügavatesse ridadesse⁶⁾), küll aga ülema 10 000 seas praegusel sajandil saanud armsaks külaliseks, leidub vene ajaloos ometigi nii-ütelda

¹⁾ Russwurm, Eib II 96, § 296. — ²⁾ E 65476 (3). — ³⁾ Nilsson, ÅFF 74. — ⁴⁾ Reinsberg-Düringsfeld, J 458. — ⁵⁾ Grimm, DM 1008. — ⁶⁾ Ермоловъ, НСХМ I 591.

ta teevalmistajaid. Vene tsaaride ristikäigu ajal palmipuudepühal kanti kaasas puud, ehitud kunstlilledega, rohelisega ja õuntega¹⁾). Hiljemini jäi niisugune ehitud puu kandmine ära palmipuudepühal. Kõigiti võib niisugust palmipuudepüha puud pidada jõulupuu eelkäijaks Venemaal.

Alles hiljuti Eesti rännanud jõulupuu ei ole suutnud rahvausus ajada juuri. Ainult Rakvere pool arvatakse jõulupuu omavat mingisugust maagilist väge. Pärast jõulu viiakse kolmeks tükiks katki raiutud jõulupuu enesetapja hauale — üks tükk peaotsa, teine jalgeotsa, kolmas keskele — ja öeldakse: See vaim, kes puu sees, päästku sind kuradi küüsis!²⁾ Teateid puudub, kas selle soovi täitumist usutakse. Igatahes põlvneb niisugune usk alles kõige uuemast ajast. Sellest on pärit ka viis, et igaüks jõulupuul viibija ühe jõulupuuküünla oma nimele määrab; kelle küünal kõige kauemini põleb, elab kõige kauemini³⁾). Niisugust küünalt nimetatakse „eluküünlak“, ka „õnneluküünlak“; mõnes kohas valitakse ka „õnnetuseküünal“.

Kullamaa kihelkonnas on katsutud jõulupuud ühendada surnute kodukäimisega. Seletatakse: jõulupuu toob selle inimese hing, kes kõige viimati sugukonnast surnud. Arvati ka nägevat selle kuju ja kuulvat koputamist uksele⁴⁾).

Järva-Jaanis nõutakse, jõulupuu tooja toogu jõulupuu tuppaga tagurpidi käies, et nõidus toojale külge ei hakkaks⁵⁾).

Jõulupuu arvatakse Otepää pool Loojale väga meelepäraline olevat⁶⁾). Kel jõulupuu puudub, saab järgmisel aastal väga õnnetuks. Jõulupuu juures peab majaisa palvetama ja kõnet pidama, vastasel korral saavad ta loomad hukka. Kelle nimele jõulupuul määratud küünal kõige enne kustub, sureb kõige enne; kelle küünla leek enne kustumist ülespoole tõuseb ja õhus kustub, sureb rõõmsalt ja haigusteta; kelle leek aegapidi kustub ja enne kustumist kaua väike, sureb pikkamööda ja on kaua aega haige. Jookseb küünal rasva, saab küünlaomanik palju vaeva ja muret tunda⁷⁾).

Võnnu kihelkonnas kästakse jõulupuu küljest kolm oksa võtta ja kolm perenaise juuksekarva, kõik tuhaks põletada, tuhk

¹⁾ Забѣлинъ, ДБРЦ I 327. — ²⁾ E XV 19. — ³⁾ E 65064 (2) < Rapla; E 67798 < Tapa. — ⁴⁾ E 65340 (4). — ⁵⁾ E 67811. — ⁶⁾ E 70491. — ⁷⁾ E 70496 < Otepää.

lauta viia ja igale loomale pähe riputada, — siis sigida loomad hästi ja nende kordaminek olla kindlustatud ¹⁾).

Kuusk on valitud jõulupuuks oma ilusate, ikka roheliste okste pärast. Keset külma, talvist tarretanud loodust, keset lumevälja esineb ta rohelises kattes elu sümbolina.

Jõulupuu varustamisele õuntega ja muuga andis omapoolt põhjust Saksamaal laialt levinud jutt, et jõuluöösi kandvat mõnes kohas õunapuud õunu. Keegi Johannes Nider kirjutab 1430. a. paiku: Nürnbergi ligidal kasvas imelik puu. Igal aastal kõige karedamal ja halvemal ajal, ikka ja ainult Kristuse sünniööl, mil neitside neitsi sünnitas Jumala poja, kandis puu sõrmejämehusi õitsvaid (!!) õunu. Sel ajal on isamaa kaks kuud enne ja pärast tavalisest kaetud lumega ja vesi jääga ja kõledad tuuled puhuvad... Sellepärast tekitab imestust, et mitte varem ega hiljem, vaid just kõige pühamal ajal tulnud õunu ilmsiks. Igal aastal rändab Nürnbergist ja ümbrusest palju usaldavaid isikuid sinna öö otsa valvama, et selle tõsiduses veenduda.“ Teine vana kirjanik väidab, et Grävenbergi linnas ja ümbruses mitmed õunapuud sügisel kandnud vilja, jõuluööl aga uuesti õitsnud ja kasvatanud kirsisuurusi õunu. Samasuguseid jõuluöösi valminud õunu öeldakse Looris Maini ääres ja Katzenellenbogenis leidunud olevat ²⁾).

Slava lase dki tunnevad jõuluööl puudele lehtede kasvamist ja koguni kuldõunte valmimist ³⁾).

Mida muistend teadis mujal Saksamaal sündivat, soovis usklik süda oma kodus järele teha, ja see järeletegemine leidis laste hulgas vaimustatud poolehoidu. Püüti teostada muistendit kodus jõulupuu näol. Legendide järgi olnud paradiisipuu, mille vilja Eeva sõi, õunapuud. Uuesti kunstlikult ellu tekkinud jõulupuu annab nüüd pattu viivate õunte asemel õndsuse õunu — nii seletati varem ajal.

Jõulus õitsvast puust kõneldakse Inglismaalgi. Veel Charles I ajal viidud kuningale ja kuningaprouale igal aastal jõulus kuulsa Glastonbury valge kibuvitsa oks (*Glastonbury thorn*). Sellest kibuvitsast uskus rahvas, et ta jõuluööl õitseb.

¹⁾ E 73005. — ²⁾ Cassel, Weihnachten 141. — ³⁾ Афанасьевъ, ПВС III 741.

Vanajutt teab sellest Glastonbury surnuaial kasvanud kodanikusõja ajal maharaiutud kibuvitsast, et see põlvnenud Arimatia Joosepi kepist, mille ta omanik jõuluõhtul maha torganud. See kepp ajanud kohe lehti ja kandnud juba järgmisel päeval õisi; ületab seega Karl XII kepi, mis alles aastate jooksul kasvab suureks puuks. Glastonbury kepp õitsnud palju aastaid igal jõuluööl. Hulgakaupa rännanud inimesed sinna seda imet vaatama. Kui aga 1753 Buckinghamshires selle puu võsu ei ajanud jõuluööl õisi välja, väitis rahvas, et uue kalendri 25. detsember ei olla õige jõulupäev, seda enam et kibuvits alles 5. jaanuaril välja löi õisi. Tüli lahendamiseks määrati, et niihästi 25. dets. kui ka 6. jaanuari võib pühitseda jõuluna ¹⁾).

Jõulupuule on ammu otsitud eeskujusid piiblist, legendidest ja mujalt. Piibli ainetest tuleks siin küsimusse kõige pealt elupuu, mille kohta antakse järgmine kirjeldis: Keset tema uulitsat ja mõlemal pool jõge oli elupuu, see kandis 12 viljasugu ja andis igas kuus oma vilja ja puulehed tulid paganate terviseks ²⁾. See kirjeldis annab õieti edasi prohveti juba varemini avaldatud mõtet ³⁾. Seda piibli elupuud on katsutud teha niitelda jõulupuud esiisaks, väites, nagu oleks hakatud selle piibli elupuu järgi jõulupuud ehtima mõnesuguste ehetega. Alguses mõtlesid jõulupuutegijad vaevalt piibli elupuu peale; küünlad ja ehted seltsisid alles aja jooksul puule. Nüüd võib „jõulupuuks“ arenenud kuusele hõlpsamini otsida eeskju piibli elupuust, mille sümbolina ta esineb.

Vähem põhjust jõulupuud aluseks annab järgmine legend: Paradiisist lahkudes viinud Set enesega kaasa elupuu seemne. Selle istutanud ta Aadama hauale. Seemnest kasvanud suur puu. Seda puud tahtnud Saalomon hiljemini tarvitada templiehituseks, aga puu ei sobinud kuhugi. Puu lükatud Siiloo tiiki. Jeesuse ajal võetud ta tiigist välja ja tast tehtud Jeesuse rist. Hea- ja kurjatundmise puu tõi patu ja surma maailma, Jeesuse ristipuu aga elu ja õndsuse; Jeesus sai teiseks Adamaks. Kui 1100. a. paiku asuti müsteeriumide etendamisele, s. o. kirikutes hakati dramatiseerima piibli sündmusi, näidati muu hulgas paradiisi-

¹⁾ Reinsberg-Düringsfeld, J 460. — ²⁾ Ilmutamisraamat 22, 2. — ³⁾ Hesekiel 47, 12.

mängugi; nimelt inimeste loomist, pattulangemist, paradiisist väljaajamist jne. Paradiisipuu oli tihti keset altarit. See oli roheline puu, mõnikord kadakas, õunad ja linnud küljes. Enam kui Jeesuse ristipuu võiks see draamapuu jõulupuule eeskujuks olla¹⁾).

Eestis ei tunta selliseid muinasjutte, et mingisugune puu jõuluöösi õitseb ja vilja kannab.

Ei või nimetamata jätta meie „meiusid“, milline nimi elavalt tuletab meelde „maid“. Meiudega ehitakse meil tavaliselt nelipühil kodusid, harvemini jaanipäeval. Saksamaal ja Skandinaavias aga palju sagedamini, juba 1. mail, kevadepidudel, jaanipäeval, lõikusepidudel, pulmades ja veel mõnel juhusel. Kuna meil meiudeks tavaliselt kaski õue ja majasse püstitatakse, võetakse Saksamaal, Skandinaavias, Inglismaal jne. tihti pikki ritvu ja varustatakse neid pargadega, lintidega, lipukestega ja muude ehetega. Igatahes tuleb meiude kasutamises eluvits küsimusse. Mei sisaldab õnnistust toovat jõudu ja viljakust ja kaitsetki pahe vastu. Väge saadakse kokkupuutumisest. Meiudega kokku puutudes, ükskõik, millisel kujul neid tarvitagu, saadakse neistki väge ja jõudu. Vististi olid meiud kõige lähemad eeskujud jõulupuu ehtimiseks ja oodati alguses jõulupuust tervendavat, jõuduandvat väge.

¹⁾ A. Jacoby, Zum Weihnachtsbaum. (Hess. Bl. f. Volkskunde XXVII 134 ff.)

Tuled.

Kuigi jõulud langevad kõige pimedamale aastaajale, on nad ometi valgusepühad; oma tulede rohkusega püüavad nad võita kas natukesekski ajaks pimedust. Lihula pool öeldakse, et jõulutuled tuletavad meelde Betlemma tähte¹⁾.

Kuna vanasti igal õhtul pimedal ajal põletati pirdu, muutus lugu jõuluõhtul; pirdude asemele astus rasvaküünal, jõuluküünal. Jõuluküünlaid valmistati talus aegsasti enne jõulu; alles küünal arvati jõulule andvat jõuluvalguse. Jõuluküünlad tehti tavalisest kolmeharulised, harva kaheharulised ja viieharulised²⁾. Põltsamaal nii mitmeharulised, kui mitu liiget peres³⁾. Küünlasüdant moodustava tahi külge seoti kas keskohta või madalamale veel kaks või rohkem tahti ja pandi iga tahi ots horgi otsa rippuma. Küünlategija pidi tahti kirnu rasva sisse kastes korraga hoidma kolm tahti käes, hoolitsedes nende ühesuguses asendis viibimise eest. Niisuguseid kolmeharulisi küünlaid valmistati talus tavalisest ainult üks või heal juhtumil paar. Teisal valmistati jõuluks ainult lihtküünlaid, nagu neid tarvitatakse igapäevases elus. Siiski midagi kolmeharulist pidi jõululaulal ikka leiduma. Selleks hangiti kolmeharuline lühter, harva kaheharuline, mille igasse harusse pandi küünal. Minu vanemate kodus ei leidunud kolmeharulist lühtrit, küll aga tegi ema mu lapsepõlves ikka kolmeharulise küünla; hiljemini enam mitte. Kolmeharulise küünlaga oli põlemise ajal palju tüli: mida enam põles küünalt, seda enam kippus tuli sulatama rasva; rasv tilkus aga lauale. Jõuluküünalt tarvitati vanaaasta öösi, kui nimelt jõuluküünalt veel järele jäi⁴⁾. Kolmekuningapäeval valati neist õnne.

¹⁾ E 65119. — ²⁾ E 64920 < Viljandi. — ³⁾ E 64918. — ⁴⁾ E XIV 28.

Kihelkonnal süüdati jõuluõhtul põlema eriline jõulüküünal. See valmistati härja täispuhutud söögikõrist, mis rasva täis valati. Selline küünal lasti kogu pühade aeg kustutamata põleda ¹⁾). Mujalgi Saaremaal tehti härjakõrist jõulüküünlaid ²⁾).

Jõulus põlenud Rakvere kihelkonnas neljajaruline, uusaastal kolmeharuline ja kolmekuningapäeval kaheharuline küünal ³⁾). Hallistes põles jõulus viieharuline küünal ⁴⁾). Kuskilt Tartu poolt leidub andmeid koguni seitsmeharulisest küünlajalast ⁵⁾). Kardan, et see teade piibli mõjul tekkinud.

Märjamaal põlenud partest rippuval kroonil 5 küünalt ⁶⁾). Mujalgi ei tarvitatud alati lühtrit, vaid asetati küünal siia-sinna, nii Palamusel, kus 3 küünalt nisuleivapätsi pandi ⁷⁾). Tõstamaal seletatakse küünla panemist pätsi sellega, et siis ikka leiba jätkub. Jõhvis toodi pool vakka kaeru lauale ja pandi küünal kaertesse tuba valgustama ⁸⁾), Väike-Maarjas lumega täidetud kapp ⁹⁾), Viru-Jaagupis kartulisse, teisel käksi ¹⁰⁾). Toris pandi lautagi jõuluööl küünal põlema ¹¹⁾). Vigalas pani pereema 12 küünalt jõuluõhtul „ümber laua“ põlema ¹²⁾).

Tavaliselt tarvitati jõulus ikka küünlaid, kuigi muul ajal pիրրud peremeest mängisid. Kus jõuluhommikul vara kirikus jumalateenistust peeti, võeti mõnes kohas Läänemaa rannas küünlaid kaasa ¹³⁾). Samasuguseid teateid leidub Lõuna-Eestiski ¹⁴⁾). Kuigi mõnikord kõik taluvägi kirikusse sõitis, jäeti küünal ometi tuppa põlema; kardeti nimelt, et pimedasse tuppa kuri vaim sisse pääseb.

Järva-Jaanis ennustati jõulüküünla põlemise järgi tulevikku. Põles kellegi küünal rahulikult, oli selle isiku edaspidine elugi rahulik; põles küünal aga vilkudes, ebatasaselt, oli inimese elu rahutu ja kõikuv ¹⁵⁾).

Risti rootslased panid jõuluööl loomade söötmise ajaks lauta kaks küünalt põlema; üht nimetati „*dadas liuse*“, teist „*nannas liuse*“ (= taadi küünal ja eide küünal). Kelle küünal ennemini otsa põles, see suri varemini ¹⁶⁾).

1) E 67404. — 2) E 72693. — 3) H II 11, 168. — 4) E 65081. — 5) E 70996. — 6) H II 17, 149 (1). — 7) H III 8, 564. — 8) E 8° 6, 21. — 9) E 68023. — 10) E 70843 < Tartu. — 11) E 65357 (4). — 12) E 65862. — 13) E XV 33. — 14) E 68512. — 15) E 67811. — 16) ERA, Rootsi 1, 87.

Olgugi et Eestis jõuluöösi üldiselt küünlad põlesid, näib ometi erandeidki olevat ette tulnud. Abjast saadud teate järgi põlenud seal aasta 60 eest juba lamp¹⁾). Veel varemalt pidi seal kas küünal või pird jõulus põlema. Mäletan oma lapsepõlvest, et Vigalas alles 60 aasta eest võeti koolimajas lamp tarvitusele; varemini tarvitati mitte ainult jõulus, vaid muulgi ajal koolimajas rasvaküünalaid. Koguni kehva valgusega jõulu kirjeldab Oudova Strjakovasse Põlvast väljarännanud J. Tamm, kelle teadetest ometi jääb hämaraks, kas käib ta kirjeldus Strjakova või Põlva kohta. Tamme kirjeldises loeme: „pühapidamine oli kõige oma jao kraamiga suitsutares; valmis pIRRud ja pIRRutuli ja tulealune pilak; taaritõrs nurgas ja leivaküna seina ääres. Valmis puukiht parte peal üleval ja pada ahjulõkkes koogu otsas²⁾.“ Karilatsis ei põle läbi öö küünlad³⁾).

Pirru põlemise kohta on kindlamini määramata kohast Harjumaal kirja pandud sellekohane märkus, et jõuluõhtul süüdatud 3—6 pirdu korraga põlema⁴⁾). Pirdu ei tohtud jõulu ajal äkisti kustutada, vaid pird torgati leede, kus ta pikkamisi kustus, sest „vommil mähib Maarja oma last“⁵⁾). Näib, nagu oleks kardetud pirru äkilise kustumise tagajärjel Maarjat ja ta last vommil pimedas kimpu jätta. Pikaldasel pirru kustumisel võis ristiusust jõulukommetesse võetud Maarja otsida abinõusid toimetulekuks.

Õhtusest hämara tulekust peale peab küünal põlema kogu öö, Saardes nõutakse, et igas toas⁶⁾), ja eemale hirmutama vanapaganat, kes majasse niisama sisse kipub kui laste sündimise puhul. Teiselt poolt kardetakse ometi, et vanapagan näeb toas tule ja selle peale tulebki majasse; eriti püüab ta kahe musta hobusega jõuluööl just vandujaid ära viia⁷⁾). Et kuri vaim ei näeks tulekuma peale tulla majasse, on majadel esimeseks hooleks aknaid hoolsalt kinni katta, et valgust välja ei paistaks. Kihelkonnal keeldi vanasti pärast tulede süütamist minna pimedasse õue. Põhjust ei tunta; muidugi seepärast, et mitte sattuda vanapagana küüsi.

1) E XV 22. — 2) E 9861. — 3) E 75534. — 4) EKrS 37, 24. — 5) H II 46, 668 (90). — 6) E 65078 (5). — 7) H II 17, 151 jj.

Simuna kihelkonnas avaldub kristluse mõju õige märgatavalt jõulutulede seletuses: tuled põlevat jõuluöösi selleks, et jõululaps Jeesus näeks tulla majasse. Kus tuba pime, seal minevat Jeesus mööda, sest seal ei tahetavat teda vastu võtta¹⁾. Simuna elanikkudelt ei ole saadud seletusi, miks tavalisest lastakse jõuluvalgust nii vähe paista, sest, nagu teame, kaetakse jõuluõhtul aknad just kinni, et väljas valgust ei nähtaks. Kullamaal väidetakse, küünlad põleda sellepärast, et öö, mil Jeesus sündis, valge olnud²⁾; Väन्द्रas, et vaimud näeksid süüa³⁾; Petseri pool, et Maarja näeks lapsukest riietada = mähkida⁴⁾. Hallistes kaitseb jõuluöösinine tuli suvel välgu eest⁵⁾; kuskil mujal Pärnu pool surma eest uusaastal⁶⁾; Võnnus, et Jeesus näeks magada⁷⁾. Räpinas hüütakse toitvate vahel põlevat tuld „koituleks“⁸⁾. Laudaski põles tuli vahel kogu öö⁹⁾.

Karjas väidetakse, et tule väljapaistmise puhul tulevad pahad vaimud ja suvel põllult korjamata jäänud viljapead aknale koputama¹⁰⁾.

Pöide kihelkonnas seletatakse, akende kinnikatmine põlvnevat ristiusu algpäevilt. Kristlased katnud aknaid riietega kinni, et paganad akna taga ei näeks, mida toas tehakse. Aegamööda saanud paganad kristlasteks, aga viis aknaid kinni katta püsinud¹¹⁾.

Valjalas pandi vanemal ajal akna ja eesriide vahele viinapudel, et vaim aknast sisse vaadates näeks oma nägu pudeelist ja tagasi kohkuks¹²⁾.

Aknast väljapaistval jõuluvalgusel arvatakse peale selle välimise looduse kohta olevat halb mõju. Vanemal ajal ei tarvitatud niisuguseid aknakatteid kui meie ajal; seepärast katsuti tule toast väljapaistmist teist viisi takistada. Aknad kaeti kinnikas tekiga, kuuega, särgiga, kotiga, mingisuguse muu riidega¹³⁾; luuke ei tarvitatud peaaegu sugugi, küll aga pandi Noarootsis laudu ette¹⁴⁾. Kui valgust majast välja ei paistnud, ei näinud vanapagan, nagu usuti, tulla majasse. Tarvastus

1) ERA II 12, 308 (5). — 2) E 65479 (3). — 3) E 65577. — 4) E 68823. — 5) E 67081. — 6) E 67429. — 7) E 69571. — 8) E 71606. — 9) E 71692. — 10) E 65472 (3). — 11) E 65692. — 12) E 65671. — 13) E 65320 (1) < Reigi. — 14) E 65330 (7).

väidetakse, et akna kinnikatmisega katsutakse takistada vanapagana tantsimist tulevalgelt¹⁾). Laialt arvatakse, et niikaugele kui jõuluvalguse kuma ulatub, rukkioras kannatab. Jä m a j a s teatakse, et tulevalgus läbi akna rikub koduloomade jalgu, kõrvetab maa ära ega saada enam lõikust²⁾). K ä i n a s kardetakse, et kui jõuluvalguse kuma põllule paistab, põud suvel viljakasvu ära rikub³⁾). Teisal H i i u s otsitakse akende kinnikatmise põhjust mujalt: kord tulnud vaenlase vägi jõulus laastama Hiiu- maad. Et vaenlane ei teaks kaldale tulla, ei näidata talle tuld⁴⁾). Veel kardetakse, et viljapuud ei kanna vilja, kui pühil õil paistab tuld nende peale⁵⁾). K a a r m a s oletatakse, et vanapagana tulekuma väljapaistmisel saaks võimaluse oma seemet põllule külvata ning kuni kolme kesapõllu kauguseni tulepaistel kalu küpsetada.

Kuna ühel pool tavalisest aknad jõuluöösi hoolsalt kinni kaetakse, kuuleme teiselt poolt Hiiu P ü h a l e p a s t, et uks oli kogu öö lahti⁶⁾). Lähem seletus puudub, kas pärani lahti või lukustamata. Kuid arvesse võttes, et taluelamutel lukud vanasti tavalisest puudusid, tuleb oletada, et uks olnud avatud. Kuidas hiidlased sedaviisi endid „hulkuva lövi“ eest kaitsid, et ta tuppa ei pääseks, jääb hämaraks. Vist arvasid nad, et ristid ja lävele pandud õlekõrred küllalt kaitset pakuvad.

T o r i s näis kohati just vastupidine arvamine valitsevat. Tuli peab öö otsa nõidade pärast paistma ja kaugele paistma, et neid eemale peletada⁷⁾). K a r k s i s k i valitses arvamine, et kui jõulus kuskilt tuld ei nähtud, võidi seal aknad sisse lüüa, ilma et selle eest oleks karistatud⁸⁾). Vist oletati, et tuleta elumaja on kuidagi nõidadega ühenduses. Uuest ajast põlvneb H e l m e komme seks ajaks, kui kirikulised jõuluõhtul koju tulevad, igale aknale tulesid põlema süüdata⁹⁾).

Pühadeöine tuli ei tohi kustuda, s. o. teda ei tohi lasta kustuda, — muidu järgneb inimestega või majapidamises mingisugune õnnetus või äpardus. Kustumine avaldab uuema usu järgi mõju isegi taevas.

¹⁾ H I 3, 237 (1). — ²⁾ E 64371. — ³⁾ H III 5, 206 (46). — ⁴⁾ E XV 5. — ⁵⁾ E 57088 (32) < Karja. — ⁶⁾ E 65346 (4). — ⁷⁾ E 65219 (3). — ⁸⁾ E 65371 (4). — ⁹⁾ E 72176.

Üldiselt peeti küünla enneaegset kustumist õnnetuse ennustajaks, sagedasti surmakuulutajaks ¹⁾). Tule süütamist söögitegemiseks peeti T ü r i s esimesel pühal patuks ²⁾).

S a a r d e s arvatakse jõuluküünal avaldavat maagilist jõudu hundi kohta. Uusaasta hommikul minnakse põleva küünlaga lammaste lauta ja keerutatakse sellega kolm korda mööda päeva lammaste peade ümber. Niisugune tegu kaitseb lambaid hundi murdmise eest ³⁾). R õ n g u s valmistati vanasti jõuluküünla põlemisel tilkunud rasvast uus küünal ja süüdati silvestriööl põlema. Niisugusest küünlast loodeti õnne ⁴⁾).

V o r m s i rootslased püüavad jõulus kirikust koju minnes kirikujõuluküünla otsakesi kaasa võtta, uskudes, et see küünlarasv on loomade ja inimeste haiguse puhul arstimiks kasulik ⁵⁾).

Eestis teatakse jõuluküünalde maagilisest väest ülepea vähe rääkida, seda enam aga S k a n d i n a a v i a s, kus ustakse jõuluaegset küünlavalgust võivat rohkendada raha laual, kaitseda riideid koide eest jne. Nagu S o o m e s põlesid sealgi tuled kogu öö ⁶⁾).

I i s a k u s t on teade kirja pandud, et sel tunnil, kui Kristus sündinud, tõuseb küünal iseenesest lakke ⁷⁾). Jääb hämaraks, kas küünal niisugusena tõuseb või ta leek. S õ r v e s arvatakse, et öösi kell 12 küünlatuled ilusasti mängivad ⁸⁾). S k a n d i n a a v i a s väidetakse, et leek tantsib rõõmu pärast või tõuseb kolm korda kõrgesse ja vajub siis jälle alla ⁹⁾).

Jõuluküünlad ja küünlajalad näikse põlvnevat roomakatoliku usu ajast, mis eriti pani rõhku küünaltele. Kogu põhjamaal tuntakse kolmeharulisi küünlaid, osalt ka kolmeharulisi küünlajalgu. Et jõuluküünlad nii lähedalt ühenduses kirikuga, seletatakse nende tekkimistki kiriklikul alusel: nad on kolmainsuse sümbol, tuletavad meelde Isa, Poega ja Püha Vaimu.

Kooliõpilaste töid läbi vaadates leidsin, nagu oleks Eestis jõulu ajal läbi tule hüpatud; kes tules viga saanud, seda ei ole kahetsetud; kes aga õnnelikult läbi saanud, olnud Jumala meelega pärane. Et ma mujalt kuskilt jõulus läbi tule hüppamist ei ole

¹⁾ E 8897 (106) < Paistu. — ²⁾ E 72347. — ³⁾ E 9824. — ⁴⁾ E 68673. —

⁵⁾ Russwurm, Eib II 101, § 298. — ⁶⁾ Storaker, Tiden I 134; Kamp DFM 398. — ⁷⁾ H III 1, 543 (1). — ⁸⁾ E 64373 < Jämaja. —

⁹⁾ C e l a n d e r, Nord. jul I 191.

kuulnud, kahtlesin selle teate eestipärasuses. Läksin ise algallikale asja kohta selgust saama. Teadete andja kinnitas kirja pandud teadete õigepärasust; neid olevat ta juba lapsepõlves Maarja-Magdaleenas kuulnud¹⁾. Juurdlesin edasi. Nüüd seletas vanainimene, meie rahvas teeninud muiste Baali ja lasknud Baali auks inimesi läbi tule hüpata²⁾. Kohe selgus mulle, et vanainimene oma teated piiblist ammutanud ja neid meie jõulukommetega ära segas.

Meie naaberrahvad istusid vanasti koldesse pandud paku valgel. See pakk põles kogu öö. Mõnikord oli see pakk päris palk, mida mitu meest pidid tuppa kandma või vahel koguni veeretama. Üks ots põles lees, teine ots leidis kaugel põrandal. Seda pakku põletati uusaastani ja veel kauemgi. Sellest pakust loodeti mõnesugust tulu viljasaagile; ta tuhka riputati põllule ja loomade peale, lootes, et see kaitseb haiguste ja müristamise eest³⁾. Soomeski põletati männipakku, aga mitte nii palju kui Rootsis⁴⁾. Pakupõletamist tuntakse Saksamaal, Prantsusmaal, Inglismaal jne. Isegi meie naabrid lätlased põletasid jõulus pakku. Einhorn kirjutab: „Seda õhtut kutsutakse ka „Bluckwackar“, s. o. pakuõhtuks, sest et nad viivad enestega paku suure kisaga, siis põletavad selle ja lõbutsevad selle juures. See on üldine viis ja seda teevad nad veel salgamata⁵⁾.“ Eestist ei ole ma pakupõletamise ega muu suurema tule süütamise kohta koldes kuigi palju jälgi leidnud. Oletan ometi, et niisugust kommet muiste Eestiski tuntud, seda enam, et naabrid põhjas, läänes ja lõunas seda tundnud, aga et aja jooksul Eestist see komme hävinud. Hämaraid mälestusi jõuluõösisest tulest ahjus ja koldes tuletavad meelde siiski järgmised teated.

Strjakova asundusest, mis on siirdunud Põlvast, leidub teateid, et koldesse jäetud hästi hõõgivate sütega tuli lõkkel põlema⁶⁾. Teiste sõnadega öeldud, ei arvatud jõuluküünalde valgusest küllalt saavat, vaid lasti koldeski suur tuli põlema⁷⁾. Sangasteski põlenud jõuluõösi tuli koldes⁸⁾. Vigalas pidid jõulus ja vanaaasta öö otsa söed koldes hõõguma; nende

1) E VI, 96. — 2) Vrd. 2. Kun. 17, 17; 21, 6 jne. 3) Nilsson, ÅFF 195. —

4) Kotiseutu 1914, nr. 12. — 5) Scriptorum rerum Livonicarum II 623. —

6) E 9861. — 7) E 8° V 40. — 8) E 65863.

kustutamise puhul kardeti pahade vaimude majasse tulekut ja nende sinnajäämist järgmise vanaaasta õhtuni ¹⁾). Muidu on jõulu-öösise tuletõrje kohta koguni pisut teateid pandud kirja, nii et raske otsustada, kui laialt Eestis tunti koldel tulepõlemist jõuluöösi. R o o t s i s sellevastu, kus vanemal ajal tuletõrje kohta oli keset põrandat, põles kogu öö suur tuli, et kojutulnud hingedele anda valgust ja soojust ²⁾).

P õ l v a s t on teada, et ei sallitud õhtul tuld koldes. Tuli kustutatakse varakult. Kui kirikuliste koju tulles tuhk veel kuum, ennustab see pererahva igapäevast tüli järgmiste jõuludeni ³⁾).

S õ r v e s leidis vanasti komme, millel natuke sarnasust naabrite jõulupakuga. Nimelt võeti kolm haavapuuhalgu, pandi öösi kell 12 ahju ja siis tuli otsa. Nende halgude tuha järgi ennustati hommikul tulevikku, just niisama kui seda muidu kolde tuha järgi tehakse ⁴⁾). Paku asemele astub siin kolm halgu; need põlevad, kuni neis jätkub põlemisainet, ega lisata neile enam halge juurde.

Uuemal ajal on eriti linnades kalmistutuled jõuluõhtul, vähem vanaaasta õhtul moodi pääsenud. Omaksed lähevad nende armsa surnu hauale ja süütavad seal õhtul küünla või mitugi küünalt surnu mälestuseks põlema. Teised viivad koguni väikse küünaldega jõulupuu kallima kalmule. Kõigiti on küünalde süütamine kalmul kaja veneusuliste kommetest.

¹⁾ E 6585. — ²⁾ Nilsson, ÅFF 195. — ³⁾ E 73008. — ⁴⁾ E 64375 < Jämaja.

Rahu.

Au olgu Jumalale kõrges ja rahu maa peal! laulis piibli teadete järgi jõuluöösi inglite koor. Rahu oli see kadunud paradiis, mida sõja- ja vaenuvintsutustesse sattunud maailm Kristuse sündimise ajal südamest igatses ja mis praegugi veel hulkade iha. Seda rahu pidid jõulud tooma: rahu ja puhkust igapäevase elu askeldustest; rahu, mida prohvetid ja usklikud ammu juba vaimus oodanud. Jõulude tooja nimetati rahu-vürstiks. Kristlik kirik nõudis täielikku rahu, jõulud pidid saama rahupühadeks. Kuid jõulurahu nõudis põhjamaade paganuski surnute hingede kodukäimise pärast. Rahu taotlemiseks andsid kristlus ja paganus teineteisele kätt.

Seletati, et päikegi sel ajal puhkab: päevad püsivad ühepikkused. Jõulurahu sulas ühte niinimetatud Jumala rahuga, mida keskaegsed seadused ette kirjutasid ja katoliku kirikki valjult nõudis. Linnades, vähemalt Rootsis, kuulutati see rahu uulitsal välja trummidega või pasunatega tornist. Kirik ja valitsus soovisid mõlemad, et jõulurahu oleks rikkumata. Jõulu ajal korda saadetud rahurikkumised langesid kahekordse karistuse alla. Selle üle ei või imestada, sest keskajalgi kihutas alkoholiaur tegema mõnd tegu jõulurahu vastu. Kui meie vanarahvas veel meie ajani kirve, tuura jne. ukse või värava alla maha paneb, sünnib see tegu endise riigiseaduse mõiste kohaselt. Viimane tegu kuulub igatahes paganuse päranduse hulka; mõte muidugi see, et keegi ei peaks järgneval aastal tegema teisele viga.

Eestis on jõulurahu vähem arenenud kui Norras, kus rebaserauad, kalavõrgud, linnupaelad jne. jõuluks koju toodi. Keegi ei läinud kalale ega jahile. Jõulurahu ei käinud seega

üksnes inimeste, vaid ka loomade, lindude ja kalade kohta. Kes seda rahu rikkus, seda peeti suureks kurjategijaks ¹⁾). Eestis sellevastu käisid vargad jõuluööl metsa- ja heinavargil ja jänesid küttimas. Muidugi ei tehtud seda üldiselt, kuid selliseid juhtumisi tuli ette. Eesti jõulurahu jäi „rahust maa peal“ juba vanasti kaugele maha ja jääb meie päevil veel rohkem, kus seadus ammu seda ette ei kirjuta ega karista sellest üleastumist, kui sellega ei ole seotud meieaegse mõiste kohane kuritegu. Muiste pidas kohuski jõulu: toomapäevast nuudipäevani ei õiendatud kohtuasju.

Jõulurahu pandi vanasti üldiselt maksma toomapäeval ja see rahu kestis kogu jõulu aja, vähemalt nuudipäevani. Jõulurahu mõiste iseenesestki nõudis loobumist igapäevasest tööst. Esimesel pühal ei tohitud isegi nõopi ette õmmelda ²⁾ ega laupäeval küüsi lõigata ³⁾. Risti khk Nõvas öeldi, et kukk 3 nädalat enne jõulu õhtu poole ööd lauldes jõulurahu „sisse võtab“ ⁴⁾. Töökeeld maksis vähemal mõõdul niisama toomapäevast nuudipäevani, nimelt aga käis keelu alla kõige ringikäiva töö tegemine, nagu kerimine, jahvatamine, vankriga sõitmine jne. Saaniga sõita sellevastu lubati, sest saan ega regi ei käi ringi. Muu töö peale loomade toitmise ja toiduvalmistamise langes keelu alla jõululaupäeva õhtul ja esimestel jõulupäevadel. Pikemaegse keelu alla langes lühidalt iga töö, mille juures kas mingi asi või käsi käis ringi. Lastelegi keelati kõvasti noaga midagi lõigata ⁵⁾.

Alutagus es algas jõulurahu juba 9 päeva enne jõulu; pidi valitsema täielik vaikus. Igasuguse hääle ja müra eest hoiti, ühtki tööd ei tohitud ette võtta, mis oleks tekitanud müra, isegi valjult ei julgetud rääkida; ei raiutud puid ega kedratud. Kui keegi juhtus midagi maha pillama, nii et see kolinat tekitas, siis oli kogu pererahvas hirmul. Niisuguseid vaikkeid päevi peeti selleks, et meelitada müristamisjumalat, — muidu arvati, et teisel aastal võib pikne tabada maja ja majarahvast ⁶⁾. Kahjuks ei ole nimetatud, missuguses kihelkonnas nimelt neid kombeid

¹⁾ Celandier, Nord. jul I 117. — ²⁾ E 65851 < Märjamaa. — ³⁾ E 73385. — ⁴⁾ E 1781 (5). — ⁵⁾ E 65589 (4) < Vigala. — ⁶⁾ E 65876.

peeti. Muide tuletavad eelmised teated Kreutzwaldi andmeid meelde ¹⁾).

Kullamaal nõuti, et jõululaupäeval videviku alates õues valitsegu täielik vaikus; kõik väravad suleti, et pahad vaimud majarahvast ei saaks tülitada ja tuleval aastal vähem väljaminekut oleks ²⁾).

Sangastes ei pandud jõulus aedadele riideid; nõuti, kallil pühal valitsegu vabadus ³⁾).

Germaanlaste eeskujul pidasid muistsed eestlased neljapäeva pühaks ja see vana komme on enam-vähem säilinud meie ajani. Vokk pidi kogu jõuluaja puhkama; mõnes kohas viidi vokk koguni toast välja, et ta ei saadaks ketrajat kiisatusse. Voki kohta maksis eriti ringikäimise keeld. Üldse nõuti, et ketraja kedratava töö lõpetaks aegsasti enne jõulu. Haljalast teatatakse, et kui jõuluks takku järele jääb, aetakse ketrajal pool pead paljaks ⁴⁾). Vanasti pidi taludes kedratama palju takku; sellepärast siis töö mittelõpetajale eriline ähvardus.

Vali ketramise keeld maksis kõikjal germaanlaste seas. Vist on ketramise keeld saanud Rootsi kaudu Eesti. Eestis pannakse ülepea kõige rohkem rõhku vokkide rahule.

Pereema ei aidanud jõuluõhtul keegi (teenija) toidu lauale kandmisel, sest kolmas käsk keelvat ümmardaja ja sulase tööle sundimist ⁵⁾). Ometi ei pandud seda kommet igalpool tähele.

Jõululaupäeval ei käidud kosjas; niisuguse kosjaskäimise tulemusena kardeti halba elu; küll aga peeti jõulu ajal meeleldi pulmi ⁶⁾), ehk pulmad küll rohkesti rikkusid jõulurahu oma käraga, müraga.

Jõulurahu ajal ei tohi raiuda puid, sest niisugusel puhul hakkaks hunt murdma loomi ⁷⁾ või tuleksid ussid ühes puudega metsast koju ⁸⁾). Ei tohi keeta putru, sest siis satuks suvel mere-sõnnikut võrkudesse ⁹⁾). Imelikul viisil erinevad arvamised pesu pesemise kohta. Paistus väidetakse, et kui pesu pestakse, siis kipub hunt karja kallale ¹⁰⁾). Teisal kardetakse, et niikau-

¹⁾ VhGEG II 3, 44. — ²⁾ E 65339 (1). — ³⁾ E 68279. — ⁴⁾ H II 9, 271 (3). — ⁵⁾ E 65912 < Pärnu, Tammiste. — ⁶⁾ E 72502. — ⁷⁾ H IV 6, 257 (11) < Kuusalu, Kolga. — ⁸⁾ E XV 6. — ⁹⁾ H III 3, 48 (4). — ¹⁰⁾ H I 7, 473 (2).

gele, kui kurika hääl kostab, vili ikaldab¹⁾); jälle teisal, et lina ikaldab²⁾). Tartu pool kardetakse pesupesemise puhul niisama viljaikaldust³⁾). Kõige selle järele on pesupesemine jõulurahu ajal keeldud.

Hoopis teissuguse arvamisega puutume kokku Tartust lõunapoolsel alal: seal soovitatakse just pesupesemist. Puhjas seletatakse, et kui riided puhtaks pestud, saadakse tööle rohkem jõudu⁴⁾); Otepääl arvatakse siis töö hästi minevat⁵⁾); Tarvastus lubatakse niisugusel puhul valgeid linu⁶⁾). Paides loodetakse, et sel ajal raiutud puud ei mädane⁷⁾). Kõigiti näikse keeld vanem olevat kui luba; üldse jäeti sel ajal tegemata kõik mitte hädapärast tarvilikud tööd.

Jõuluajal ei tohi seega kolistada ega müra teha, vaid peab majas valitsema vaikus jõulurahu mõttes. Kolistamine ja paugutamine tekitaksid suvel palju müristamist. Muidugi mõista segaks kolistamine ja paugutamine koju tulnud surnute rahu; karistusena järgneks selle eest suvel müristamine⁸⁾). Setud ei tee kogu jõuluajal pärast päeva loojaminekut enam tööd⁹⁾). Jõululaupäeval töötajal on kogu aasta alati palju tööd, vähe töötajal aga vähe¹⁰⁾). Imelikul viisil väidetakse, et jõuluöösi hobuse asemel kündjale, äestajale tuleb palju jõudu¹¹⁾). Kuigi paugutamine ja kolistamine valjult keeldud, lastakse jõuluõhtul ometi tihti püssi. Püssipaugutamist ei kardetud müristamise hädaohtu. Püssipaugutamine peletas rahva arvates kurjad vaimud kaugemale elumajadest. Rootslased nimetavad niisugust paugutamist „jõulude sisselaskmiseks“ (*skjuta in julen*)¹²⁾).

Kohati nõuti majades „kirikurahu“ valitsemist. Varbla kihelkonnas keeldi koguni valjusti rääkida ja naerda. Söömaajal rääkis peremees ainult mõne sõna sosinal sel puhul, kui hädasti vaja midagi ütelda¹³⁾), teisal vaikis peremeeski.

Sinna, kus vaimude jaoks laud kaetud, ei tohtinud jõuluöösi sugugi minna neid segama. Keegi kõneles, et ta vanaeidelt saanud pragada, kui ta jõuluõhtul piilunud läbi vähe avatud

¹⁾ H I 3, 240 (20) < Tarvastu. — ²⁾ E 68170 (3) < Urvaste, Vaabina. —

³⁾ E XV 6. — ⁴⁾ E 70723. — ⁵⁾ H III 21, 819 (2). — ⁶⁾ H IV 8, 145 (204). —

⁷⁾ H I 7, 81 (34). — ⁸⁾ E XV 12. — ⁹⁾ E VII 24. — ¹⁰⁾ E XIV 47. —

¹¹⁾ H III 7, 871 (16). < K.-Jaani. — ¹²⁾ C e l a n d e r, Nord. jul I 112. —

¹³⁾ E XV 33.

kambri ukse: Kas sa ei tea, et sinna ei tohi minna! Seal on ju vaimud! Neid ei või tülitada! ¹⁾

Hallistes lõpetati jõululaupäeval töö aegsasti, et rahu-pühad võiksid alata ²⁾.

Jõulurahu nõue tõi endaga kaasa rahu tegemise kõikidega, kellega kuidagi vaenu satunud, tõi kaasa andeksandmise ja äraleppimise. Pärnu pool lepiti kirikusse sõidul vihameestega, et täielik rahu valitseks ³⁾. Toris nõuti, et jõululaupäeval kirikusse sõites pidi vihamehe juurde sisse minema ja ära leppima, sest vihamehed ei pääsevat kirikuuksest läbi ⁴⁾. Palamusel viidi sel puhul külakosti kaasa ja lubati tulevikus ilma riiuta ja tülitada elada ⁵⁾.

Helmes pandud jõulurahu rikkujale rangid kaela ⁶⁾. Muidu püüti rangide varal ometi tulevikku teada saada.

Esimesel jõulupühäl käidi kirikus, aga ei käidud võõrsil. Ja seda just jõulurahu pärast. Vähemalt esimene püha tuli kodus vaikselt mööda saata. Tihti eksiti ometi selle nõude vastu, nimelt lähemate sugulaste poolt.

Karksis väidetakse, et esimesel pühäl ainult nõiad ringi käivad. Külalise äramineku järele suitsutati kõik tarbeasjad üle. Suitsutamist peeti abinõuks nõiduse vastu ⁷⁾. Hiiumaal visati esimesel pühäl majasse tulnud külalisele tuhka selga ⁸⁾. Ülepea kardeti Hiiumaal, et esimesel pühäl külaliseks mineku puhul perekonnatülid tekivad ⁹⁾.

Külaskäimine esimesel pühäl oli Soomes niisama keeldud ¹⁰⁾. Rootsis ki peeti jõulurahu pärast kinni samasugusest viisist ¹¹⁾.

Kadrina kihelkonnas ei lubatud esimesel pühäl lapsigi külasse minna. Lapsi hirmutati sel puhul, et külas neile rangid või pastlad kaela, luuakonts sabasse seotakse ¹²⁾. Harjumaal kuskil seotud esimesel pühäl külalisele saba taha ¹³⁾. Vändras avaldati jõuluõhtul öömaja palujale vaenlikkust; niisugune paluja kihutati hurjutades minema ¹⁴⁾.

¹⁾ E XV 33. — ²⁾ E 65045 (4). — ³⁾ E 65089 (4). — ⁴⁾ E 65205 (1). — ⁵⁾ E 72698. — ⁶⁾ E 72669. — ⁷⁾ E 65371 (5). — ⁸⁾ E 65428 (2) < Reigi, Kõpu. ⁹⁾ E 65503 (3) < Pühalepa. — ¹⁰⁾ Häyhä, Joulun vietto 45. — ¹¹⁾ Celander, Nord. jul I 257. — ¹²⁾ E 67782. — ¹³⁾ E 67951. — ¹⁴⁾ E 68004.

Leidub ometi erandeidki jõulurahu pidamises. Tehakse öösi valvates tööd; noored peavad ka pillerkaari. Oletades, et Jumal käib jõuluöösi valvajatele õnne jagamas, kujuvad vanad inimesed valvates võid. Väidetakse, et jõuluööl valmistatud võöd toovad õnne¹⁾.

Setumaal ei ole jõulurahu kuigi palju eluõigust pärinud. Seal tehakse esimesel pühal pärast jumalateenistust kuskil avaramas tares ilo. Ilole kogunevad kogu küla noored, vahel naaberküladestki. Ilol laulavad noored jõulu- ja mehelemineku laule ja „otsivad hobuseid“²⁾. Ilo tehakse ka järgmistel päevadel. Niihästi esimesel kui järgmistel päevadel lastakse ilol tantsu, et maa müdiseb. Vanemad inimesed leelotasid sel puhul. Üldiselt elavad Setumaal vanemad inimesed siiski vagusalt: ei riielda, ei tülitseta ega tehta tööd³⁾.

Helme Patkülast on märkus kirja pandud, et seal jõuluõhtul jõulurahu puudunud: tantsitud karutantsu ja mängitud torupilli⁴⁾. Mujal peeti niisugust lõbu ikka teisel ja kolmandal pühal.

1) E 70083 < Petseri. — 2) E 70084; 70175. — 3) E 70088. — 4) E 72666.

Toidud ja söömine.

Söömisele pandi jõulus erilist rõhku; avaldas see söömine ju maagilist väge sööja edaspidise jõu ja tervise kohta. Tihti kõneleb rahvas „jõulukõhutäiest“; öeldakse näiteks: „Olen söönud jõulukõhutäie.“ Selle kõnekäänuga tahetakse väljendada, et on söödud paremat toitu rohkesti. Pärisorjuse päevil elas rahvas õieti kehvalt: sõi aganaleiba ja silku ning rüüpas kas piima või kalja peale. Jõulus ometi püüti lauale tuua kõige paremat rooga; looduslapse meelest sõi kuningas jõuluööl sularasva¹⁾.

Liha oli vanasti kehvades perekondades haruldane toit, nimelt sealih. Jõulus ei pidanud sealih mitte ainult laual olema, vaid pereliikmed võisid seda soovi järgi süüa, aga niisama muud jõulutoitu. Jõuluks püüti ikka vanaaegse talumehe mõiste järgi lauale tuua kõige paremat ja seda paremat toitu rohkesti süüa, sest rohkest söömisest loodeti edu suvisele viljakasvulegi. Jõulaegset oma käega laualt toidu võtmist jaopärast toidusaamise järele väljendab tuttav lastelaulgi:

Jõuaks, jõuaks jõulud tulla,
siis saaks lapsed saia süüa,
oma käega ossi võtta!

Vanemad inimesed väljendasid jõulu ootust teist moodi:

Jõuaks Toomas jõulu tuua,
siis saaks jälle õlut juua,
õlut juua, makit maitsta²⁾.

Vanemad inimesed näikse jõuluõlut enam igatsevat kui lapsed saia ja ossi.

¹⁾ Eisen, Eesti rahvanali 256. — ²⁾ E XV 18.

Orjapõlveaegne eestlase jõululaud ei ületanud milgi kombel meieaegse jõuka talupoja igapäevast toidulauda. Jõulutoidud valmistati kõik enne jõuluõhtu kättejõudmist. Esimesel pühal ei keedetud toitu; K u r s i s kardeti, et „jääva muidu kehvas“¹⁾. S a n g a s t e s arvati, et toidu soojendamine paneb loomad suvel kargama²⁾.

Üldiselt tuleb jõulumenüü koguni kehvaks tunnistada. Kõikjal esinesid jõulutoitadena liha, vorstid, parem leib. Siin-seal astus nende toitude kõrvale veel üht-teist toitu. Leibadest on kõneldud teisel, niisama leiavad vorstid teisel pikemalt käsitlust.

Lihaks võeti tavalisesti sea- ja pörsaliha, pead, kintse, külgi, enamasti pajas keedetud, harvemini kerisel küpsetatud. K ä i n a s tarvitati ka kuivatatud liha³⁾. T õ s t a m a a l ka suitsutatud lambaliha⁴⁾.

Liha kõrvale toodi siin-seal kapsaid, kohati kapsaleentki. H e l m e s keelati kapsaid keeta, kartuse pärast, et suvel ussid kapsad ära söövad⁵⁾. Rannal, saartel nõudis kala sama õigust kui liha. H a l l i s t e s öeldi: terve kala olgu laual, et nälg majasse ei tuleks⁶⁾. T o r i s keedeti sea seljaliha pajas nisujahust klimpide leemega⁷⁾; teisel käkki ja sülti; kui sült kõvaks ei läinud, kardeti mingisugust õnnetust.

Mõnes kohas kanti lauale soolaga keedetud ube, H e l m e s ja H a l l i s t e s ube ning herneid soolaga. Ube süües lauldi P ä r n u ümbruses: „Upid ümmer, upid suhu ja põmm põhku!“ H e l m e s nõuti 12-kordset ubade söömist; süües rüübati piima peale⁸⁾. See komme tagab hea vilja-aasta.

M u l g i m a a l ei tohtinud korbid jõululaualt puududa, teisel ka mitte kama ega mesi. S a a r e m a a l kanti kaalikaid jõululauale. Või puuduse puhul jõululauale öeldi: lehmade silmad joosta kogu suve vett, et temast (= lehmavõist) lugu ei peetud⁹⁾.

Surnukultuses nõuavad oad enestele tähtsa osa. Juba muistsed romaani rahvad tarvitasid neid, aga germaanlasedki sõid pärast ristiusku peiedel, ka suurel reedel. K ä r n t e n i s ustakse,

1) EVR 34, 95 (18). — 2) E 68615. — 3) E 65536 (1). — 4) E 67302. — 5) E 72188. — 6) E 65201 (4). — 7) E 67215. — 8) E 72169. — 9) E 64549 (22) < Lügenuse.

et hinged meeleldi ube söövad. Vanasti öeldi Saksamaal, et kes jõuluõhtul ube ei söö, moonduv eesliks ¹⁾).

Ubadega käsikäes käivad herned; neidki peetakse hinge toiduks ja süüakse peiedel. Mõnes kohas Saksamaal keeldi neid ometi jõulus süüa, kartes, et nad paiseid tekitavad. Poolamaal pilluti vanasti kirikus preestrit hernestega teisel jõulupühal. See pildumine pidi Stefanust meelde tuletama. Pärast korjati pillutud herned kokku ja külvati kevadel maha head saaki lootes ²⁾).

Põlvas söödi viimasel pühal jõulukapsaid, nimelt keedetud terveid väikseid kapsapäid ühes kaaliviiludega ja sea selgrooga puukaussidest ³⁾).

Kuna tavalisest kõik toidud enne jõulu valmis keedeti, kuuleme Sangastest, et seal teisel pühal ometi „küdüsuppi“ keedetud ja nimelt järgmist viisi: liha ja kartulid pandud patta piimaga keema ja vorsti neile peale ⁴⁾). Küdüsupp peab kas XIX sajandi leiutis olema või keedeti teda varemini teist viisi, sest siis Eestis kartuleid ju veel ei viljeldud. Põlvas sellevastu kutsutakse „kütüseks“ jämedat, lihaleemes soojendatud jõuluvorsti, mida teisel pühal söödi ⁵⁾). Harglas oli tavaline jõulusöök kaerapuder, — kiistli —, milles vorsti- ja lihatükid leidusid ⁶⁾). Sangastes valmistati veel erilisi jõulupirukaid: leivataigna vahele pandi kanepijahust ja tangudest tehtud puder ja küpsetati siis ahjus. Seda toitu söödi kogu pühade aeg ⁷⁾). Maarja-Magdaleenas söödi rukkijahuputru ⁸⁾).

Haljalas oli jõuluhommiku söögiks õhtune keeduliha kaalikatega, sülti, silke, heeringaid, leiba, saia, võid; lõunasöögiks ahjuvorste, liha, kala, uuemal ajal ka kartuleid, mõnikord mingisugune piimaleem; tavalisest täitis piima aseme õlu, hilisemal ajal suhkruga ja saiatükkidega keedetud. Õhtusöögiks oli jällegi vorst, liha, kala, kartul ja või; uuemal ajal teegi ⁹⁾).

Tartu Ropkas jahvatati enne jõulu tatraid käsikiviga jahudeks; neist jahudest küpsetati midagi saiaolist üheskoos vorstidega ahjus ¹⁰⁾).

¹⁾ HDA I 1470. — ²⁾ HDA II 877. — ³⁾ E 74452. — ⁴⁾ E 68616. — ⁵⁾ E 74451. — ⁶⁾ E 68800. — ⁷⁾ E 68805. — ⁸⁾ E 75245. — ⁹⁾ E 72378; E 72379. — ¹⁰⁾ E 70838.

Saardes peeti lääkisid jõulu maiusroaks. Läägid valmistati pruunikaks praetud ja tõugatud kanepiteradest; neile lisati juurde keedetud ja tõugatud ube. „Jahud segati kokku, pandi searasva juurde ja rulliti ümmargusteks pallideks. Siis pandi nad sõela seisma ja söödi jõululaupäeva õhtul“¹⁾).

Põltsamaal valmistati jõuluks odra kujukelike; neid keedeti pajas, kuni hakkasid kõvaks minema²⁾). Palamusele tehti nisujahust kolaskeid. Kolaskil oli auk keskel, millest nõör läbi pandi³⁾).

Mõnes harvas kohas keedeti jõuluks veel kapsa-, jahu-, oa- ja herneleent, aga suuremas hulgas majades puudus ometi leem. Alles mineva sajandi alguses ilmusid kartulid; neid söödi keedetult ja küpsetatult. Vana-Antslas pandi lauale ka sinepi- ja soolatops⁴⁾).

Jõulutoidud valmistati kõige hiljemini jõululaupäeval. Tavalisest jõulus toitu ei keedetud; soojendati kas enne keedetud toitu või söödi seda külmalt. Kuskilt Saaremaalt leidub teateid, et seal jõululaupäeva õhtul keedetud pajatäis toitu, nimelt kapsaste, kaalikate, kartulite ja liha segu. Seda toitu söödud kogu pühade aeg kas soojendatult või külmalt⁵⁾). Sangastes söödi kolmandal pühal pakse kapsaid⁶⁾).

Möödunud sajandi lõpupoolel muutus majandusliku seisukorra paranemisega ja hariduse levimisega jõulumenüü mitmekesisemaks ja palju rikkalikumaks; toitude arv suurenes, kohv ja tee raiusid enestele rada eesti talusesse, leeme tarvitamine võttis võimust.

Rõngus peeti toitu kogu jõuluõ ahjus. Hommikul saadeti lapsi jahtunud ahju toidu järele. Lastele valmistas ahjus-käimine suurt lõbu⁷⁾).

Kohati pandi rasvasele lihale rohkesti rõhku, niisama rasvale. Tormas arvati mõnikord rasva niisama jõulu tunnuseks kui vorste. Väideti koguni, et Vene keiser esimese püha hommikul selget rasva joob⁸⁾). See väide tuletab meelde hiidlastegi arvamist, et kuningas jõulus sularasva sööb⁹⁾).

¹⁾ E 65111 (7). — ²⁾ E 64905 (5). — ³⁾ E 72698. — ⁴⁾ E 67633. — ⁵⁾ E 67960. — ⁶⁾ E 68619. — ⁷⁾ E 75373. — ⁸⁾ E 68048. — ⁹⁾ Eisen, Eesti rahvanali 256.

Jõulud on lähedalt seotud orika nimega. Jõulus esineb orikas neljal kujul. Esmalt tapetakse jõuluks siga, orikas, kelle kintsu ja kelle soolikatest tehtud vorste süüakse. Orika asemele astub tihti pörsas. Teine jõuluorikas on seasarnaseks küpsetatud leib, mis jõuluõhtul pannakse lauale, kuhu ta jääb kogu pühade ajaks. Kolmas orikas on rukkiorikas, lõikuseaja viimne rukkivihk, mis põllult aita viiakse, kust ta alles jõulus tuppä kantakse. Rukkivihu orika nime tuntakse ainult Saaremaal¹⁾. Põlva kihelkonnas hüüti lihast tehtud jämedat vorsti jõuluorikaks²⁾. Mihkli kihelkonnas omandab jõuluorikas koguni erilise mõiste: noored topivad üksteise riietesse heinu ja see on jõuluorikas³⁾, aga ka topitakse kellegi vana seelik või vanad püksid põhku täis⁴⁾. Pärnu- ja Agupis topitakse väikestel poistel püksid heinu täis; niisugust heinte toppimist pükstesse nimetatakse „jõmmiks“⁵⁾. Jõmmi tegemine valmistab poistele palju nalja. Mõnes kohas astub orika asemele „härg“, „pull“ või muud sellesarnast.

Üldiselt püüti jõululeibu loomakujulisteks teha, neid varustades silmade, kõrvade, saba, jalgade, harjastega jne. Tihti vahetus selle looma nimi, kelle kuju leivad esindasid. Kehaosasid tehti kas sõrmeotsaga, tikuga, sõrmkübaraga, rahaga, sõlega, pörsaluuga, templiga või mõne muu asjaga. Dr. I. Manninen seletab, et jõulu- ja näärileibadel on palju ühist soome, eriti rootsi leibadega ja et kahtlemata eestlased on õppinud nende valmistamise ja ilustamise naabritelt⁶⁾.

Orika sarnaseks küpsetatud leiba kutsutakse paiguti ka jõulukuldiks. Kult on tekkinud rootsikeelsest sõnast *galt*, millise nime eesti rootslased jõuluorikale andsid. *Galt* sõnast moodustasid eestlased kuldi, jõulukuldi. Kõigiti on jõuluorikas rootslastelt laenatud, kui mitte Rootsimaal rootslastelt, siis ometi Eestimaa rootslastelt. Rootsised teevad jõuluorika kas rukki- või nisujahust kuni 1½ jalga pika, torgivad talle suu, nina ja silmad pähe, isegi selga tehakse midagi harjasteaolist⁷⁾.

¹⁾ E XV 3. — ²⁾ E 74453. — ³⁾ ERA II 16, 127. — ⁴⁾ E XV 44. — ⁵⁾ E 67209. — ⁶⁾ Album M. J. Eiseni 70. sünnipäevaks 146. — ⁷⁾ Russwurm, Eib II 97, § 297.

Jõuluorika paneb perenaine lauale, teeb kriidiga risti — Vigalas 3 risti, Kolga-Jaanis koguni 9 risti leivale¹⁾, aga ei lõika tükki ta küljest, vaid laseb laual püsida kogu esimese püha, teisal kõik pühad. Orikale vajutatakse kas võtmega, sõrmkübaraga, preesiga või mõne muu esemega sea tunnusmärk peale. Laual kaetakse orikas tavaliselt valge rätikuga kinni; orikalt loodetakse toidu õnnistust. Pärast jõulu viiakse orikas laualt, tuuakse aga uusaastal ja kolmekuningapäeval jälle lauale. Mõnes kohas lõigatakse alles küünlapäeval pool ja vastlapäeval teine pool nii mitmeks tükiks, kui palju isikuid majas, ja süüakse. Teised säilitavad orika koguni karjalaskmis-²⁾ ja künnipäevani, isegi uue lõikuseni. Orika saba antakse sagedasti karjasele. Kolga-Jaanis viidi jõuluorikas pühade lõpul viljasalve, kuhu ta kevadeni jäi, mil ta loomadele anti³⁾.

Kärlas kaalus jõuluorikas umbes 12 kilogrammi. Orikas asetati põigiti lauale, orika kõrvale suur kauss suitsulihaga. Kärlas öeldakse, et orikas ja liha olid määratud talust lahkunud surnuile⁴⁾. Koerus küpsetati jõuluorikas juba toomapäeval⁵⁾, mujal tavaliselt hiljemini.

Vändra pool lõigati jõuluõösi sarvedega ja sabaga varustatud jõulupull kolme osasse, samuti kolme osasse loomadele määratud kaerad. Leivaosad peenestati ja segati siis kaertesse. Sarvedega osa anti veistele, sabaga osa hobustele ja auku- dega kese lammastele. Jagamisel pisteti igale loomale põlev küünal karvusse ja lausuti: Tere hommikust, jõulud, jõulud!⁶⁾. Lõuna-Eestis anti sarvedega leivatükk härjale⁷⁾; Räpina pool leiba ühes nõiaheinapulbriga⁸⁾.

Türil tehti jõululeivale jalad alla, kõrvad pähe, harjased selga, nii et leib omandas täiesti orika, sea kuju⁹⁾. Soomes varustati jõululeib niisama jalgadega¹⁰⁾.

Teisal küpsetati kõrge, kuhja moodi leib. Loodeti niisugune leib avaldavat mõju, et edaspidi kõik asjad kuhjaga tuleksid¹¹⁾. Nõval tipiti kuhjasarnasele leivale aidavõtmega augud sisse ja peeti see leib laual rätiku all. Kevadel karja-

¹⁾ E 65270 (5). — ²⁾ E 65001 (4) < P.-Jaagupi. — ³⁾ E 75369. — ⁴⁾ E 65261 (5). — ⁵⁾ E 68132. — ⁶⁾ E 68008. — ⁷⁾ E 71169. — ⁸⁾ E 71591. — ⁹⁾ E XV 8. — ¹⁰⁾ Kotiseutu 1930, II 7. — ¹¹⁾ E 67710.

laskmispäeval pandi suur katel veega tulele, leib tehti tükkideks, pandi katlasse ja jaeti siis hiljemini loomadele.

Karjas söödi kuhjaga leiba alles peale pühi, kuid mitte kuhja ennast; see säilitati kevadeni, mil külvaaja kuhja tasku pistis, lootes, et niisugusel puhul vili hästi kasvab. Karja esimesel väljalaskmisel anti see kuhi karjasele ¹⁾).

Petseris valmistati eriline jõulupõrsas lihast ja leivast ²⁾).

Karulas tehti jõululeivale rist peale, Paldiski pool kriidiga ³⁾). Väike-Maarjas tehti jõululaupäeval jõululeivale niisama kriidiga rist peale, uusaastal söega viisnurk ja kolmekuningapäeval saviga viisnurk ⁴⁾). Pärnu pool pandi jõuluorika ümber küünlad põlema ⁵⁾).

Tartu- ja Virumaal küpsetati lemmleiba, küpsetati nimelt magedast taigast, veidi ahjus kuivatatud, siis rasvaga praetud. Lemmleiba anti kogu perele süüa ⁶⁾).

Nagu juba tähendatud, küpsetati loomade jaoks erilist leiba. Sagedasti tehti loomade jaoks määratud leivale auk sisse, pisteti küünal auku ja lasti kogu öö põleda. Küünlatuli omapooltki pidi leiva maagilist väge kasvatama ja viljasaaki suurendama ⁷⁾). Terve igapäevane inimestegi leib seisis jõulus laual; sellelt leivalt loodeti Saaremaal viljakasvu edendamist, nimelt kui leib laualt kaerakirstu pandi ja alles esimest korda kündma minekul loomadele söödeti ⁸⁾).

Üldse tarvitati loomade jaoks määratud jõululeiba mitmel puhul ja mitmeks otstarbeks. Kosel lasti jõuluorikas laual seista jõuluõhtust uusaasta hommikuni, mil see katki lõigati ja loomadele õnnetuste eemaldamiseks söödeti ⁹⁾). Kolga-Jaanis seisis sarvedega varustatud „jõulupull“ kogu pühadeaja laual, siis viidi ta aita terade peale, kuhu ta jäi karjalaskmispäevani, mil ta lõigati tükkideks ja tükid anti karjasele ja karjale. Loodeti, et niisuguse leiva mõjul püsib kari suvel hästi koos. Amblas söödeti jõululeiba loomadele jüripäeval ¹⁰⁾). Palamusel säilitati jõululeiba kogu aasta; loomade haiguse puhul

¹⁾ E 65694; E 8° VI, 22. — ²⁾ E 67893. — ³⁾ E 67932. — ⁴⁾ E 68027. — ⁵⁾ E 65058 < Sauga. — ⁶⁾ E 68118 < V.-Maarja. — ⁷⁾ E 68185 (2) < Helme, Hummuli v. — ⁸⁾ E 6452 < Põide. — ⁹⁾ E 30369 (18). — ¹⁰⁾ E 42478 (14).

tarvitati seda leiba arstirohuks¹⁾). Laialt valitseb arvamine, et loomadele jõululeiva söötmine mõjutab neid kogu suvel ühte hoidma, jagab neile rammu ja tervist, hoiab haiguste ja nõiduste eest ja kaitseb äparduste ja õnnetuste vastu. S a a r e m a a l võeti loomadele küpsetatud kakk kirikusse kaasa, lootes, et kirikus saadud õnnistus kakuga siirdub loomadele²⁾).

Viljandi pool torgati igasse loomadele viidavasse leiva-tükki nõelaga auke, kaitseks mürgiste madude hammustamise vastu³⁾).

Setud küpsetavad J. Sandra teadete järgi karja edendamiseks erikaraski. Jõululaupäeval jahvatatakse käsikiviga paari karnitsa osa vilja, kuhu rukkeid, otri ja kaeru kuulub. Jahudest tehakse karask, mis jõuluöösi tuhkhauas küpsetatakse tuha all. Hommikul vara enne valget võetakse see „õnnekarask“ tuhkhauast välja ja pannakse nurka „kibota“ (pühapildi) alla, kus talle pistetakse kolm kirikuküünalt sisse ja süüdatakse põlema. Need küünlad põlevad kogu pühade aja. Viimasel pühal pannakse karask „hoolega paika“ ja hoitakse kevadeni karjalaskmis-päevani. Siis tehakse õnnekarask nii mitmeks tükiks, kui palju peremehel lehma, lambaid ja sigu on. Igäüks neist peab saama raasukese. Selle karaski söömise tagajärjel sigivad edaspidi kõik kariloomad; ei hakka suvel ükski tõbi nende külge ega tohi huntki neid puutada⁴⁾).

Tavaliselt küpsetati jõululeiba jõululaupäeva hommikul õige vara, nii et leib või sai juba valge tulekul ahjust võeti⁵⁾).

Jõululeiba ei küpsetatud vanasti nisupüülist, vaid enamasti jämedatest nisujahudest, rukkipüülist, nisu- ja rukkijahudest segamini, odrajahudest, jah isegi tavalistest leivajahudest. Pärilisaiajahu ei jahvatatudki; saia toodi harukorral linnast kopika või paari eest lastele, kes siis saia valget sisu imetlesid. Kui hilisemal ajal püüli jahvatati, saadi neist jahudest halli, pool-valget saia. Õhukest nisuleiba nimetatakse rõõsaks⁶⁾).

Rõuges küpsetati jõuluks tatrajahust hapnemata karaskit, niinimetatud tatriku vatska⁷⁾); pärimi selleks toodi sealt, kus jõuluõlut pruulitud; teisel küpsetati vatska nisu- ja tatra-

1) E 52259 (1). — 2) E XV 3. — 3) E 75647. — 4) H II 62, 344 (4) jj. — 5) E 64370 < Jämaja. — 6) E 75550. — 7) E 64424. Haanjas on Kaaravatsa küla ja Kasaritsas Vatsa küla.

jahust, harvemini kaera- ja odrajahust¹⁾). Mõnikord laenati odra- ja kaerajahu ja küpsetati nendest jõulusepikut²⁾).

Eestis ei panda kuigi palju rõhku sellele, millal lõigatud või pekstud vilja jahudest jõululeiba tehakse. Rootsis sellevastu on lugu teine. Seal rõhutatakse tihti, et jõululeiba tuleb teha viimsest viljavihust, nimelt seda või neid leibu, mis kogu jõuluaja leiduvad laual ja mida vahel kevadeni, isegi lõikuseni alal hoitakse vaateleibadena. Muud leivad, sepikud, saiad, mis määratud jõuluageks söömiseks, küpsetati ükskõik missugusest jahust. Vaateleivad jõululaual olid pandiks põllumajanduse, eriti karja edendusele ja tulevasele viljakasvule.

Vaateleivad laual avaldavad mõju suvise hea viljasaagi kohta. Jõululeibadesse pistetakse ahju pannes viljapäid või aga õlekõrsi, igäihe majaelaniku jaoks üks pea või kõrs. Neist viljapeadest ja kõrttest ennustatakse tulevikku. Kelle viljapea või õlekõrs ahjus täiesti põlenud, sureb tuleval aastal; kelle oma poolpõlenud, haigustub; kelle oma veata, jääb terveks³⁾). Mõnes kohas pannakse jõuluõhtul jõululeiva alla soola iga majaelaniku nime peale; kelle leib soola ära sulatanud, sureb sel aastal⁴⁾). Teisal jälle iga majaelaniku kohta soolatera orika silmaks; selle tera sulamise kohta ei anna üleskirjutised aru⁵⁾).

Saardes pandi jõululeivale väike valge narmastega rätik katteks peale⁶⁾).

Tarvastus kaeti pool pätsi leiba ja kausikesetäis liha linaga kinni. Need seisid kogu pühadeaja laual ega tohtinud neid keegi süüa⁷⁾). Rāpinas pandi kõige suuremasse leiba küünal põlema hea lõikuse saavutamiseks⁸⁾). Kohtlas toodi vanaaasta õöl kõik leivad tuppa, et uusaastal leib majast ei lõppeks⁹⁾).

Leibade laual pidamine jõulu- ja vanaaasta öösi põhjendab leivajätku, toitude puudus laual — nälga¹⁰⁾). Kohati nõutakse, kolm leiba pandagu ööseks lauale; kohati ei rõhutata leibade arvu, vaid tehakse lihtsalt leiva laual olemine tingimuseks. Nagu jõulus loodetakse mitmekordsest söömisest vanaaasta öösi leiva

¹⁾ E 64540 (7) < Lügenuse. — ²⁾ Folkminnen och folktankar 1925, III 10.

— ³⁾ EKS 4° 5, 44. — ⁴⁾ E XV 6. — ⁵⁾ E 8° 1, 18. — ⁶⁾ E 65166 (1). —

⁷⁾ E 68704 (1). — ⁸⁾ E 71690. — ⁹⁾ E 72592. — ¹⁰⁾ H I 3, 89.

jätku ja rohket lõikust. Saaremaal lisatakse nõudele veel juurde, et kui peremees öösi 12 korda sööb, enesel rangid kaelas, siis saab head hobused¹⁾. Toris söödi ühiselt kell 12 öösi „jõuluhärga“²⁾.

Poolt leiba ei tohitud iialgi lauale panna, pidi ikka terve olema³⁾. Veel väidetakse, et leiva äravõtmisel laualt laua kägin ennustab rikat aastat. Kägisemist peetakse määrgiks, et inglid või muud maitsnud toite ja söögi eest annavad rohket lõikust⁴⁾.

Audrust teatakse, et jõulutoitu heintel söödi⁵⁾.

Muhus pisteti jõululeiva alla noad; kelle nuga kõige kõvemini leiva alla kinni jäi, selle vikat oli suvel kõige teravam vilja lõikama; kelle nuga aga päris lahti jäi, sellel vikat nüri⁶⁾.

Toris säilitati hoolsasti jõulusöögi jäänuseid, sest neid peeti „kindlaks rohuks ärategemise vastu“⁷⁾. Tartu pool peetakse jõululaualt pühitud raasuke si rohuks mõne haiguse vastu⁸⁾. Soomes ei pühitud raasuke si jõulus sugugi laualt, vaid alles pühade lõpul; perenaine pani raasukesed siis väiksesse kotti — rohuks haigete arstimisel⁹⁾. Ka Helme pool ei pühitud õhtul raasuke si laualt¹⁰⁾.

Soomes küpsetatakse kõikjal jõulukakku; osa süüakse, osa jäetakse kevadeks. Aga niisama tunnevad neid muud põhjarahvad¹¹⁾. Sakslased jätavad ka jõululeiba kevadeks ja annavad teda leotatuna kündjale.

Bretagne'is usutakse, et jõululeib säilib kaks aastat, ilma et halvaks muutuks; Normandias aga, et jõulus õnnistatud leib kaitseb tormi ja hullu koera eest; Saksa maal pahade mõtete vastu. Kõik, mis pärit jõulust, toob õnnistust. Poolas antakse õnnistatud toitudest natuke loomadele nõiduse vastu¹²⁾.

Mitte kõikjal, aga paiguti tapetakse jõuluks siga; tapmisel ei panda alati rõhku päevale. Kui talus pörsas olemas, tapetakse see tihti jõululaupäeval. Saaremaal tapeti pörsas jõululaupäeval, küpsetati kohe ja asetati siis vaateohvrina jõululauale¹³⁾. Holzmayer teatab, et Saaremaal perenaine selle pörsa

¹⁾ H I 3, 89. — ²⁾ E 65907. — ³⁾ E 65552 (3). — ⁴⁾ E 64371 < Jämaja. — ⁵⁾ E 65055 (2). — ⁶⁾ E 65259 (5). — ⁷⁾ E 65206 (1). — ⁸⁾ E 8° 6, 4. — ⁹⁾ Uusi Suomi. Sunnuntailiite 1930, nr. 52. — ¹⁰⁾ E 72119. — ¹¹⁾ Helminen, Syysjuhlat 62. — ¹²⁾ Cassel, Weihnachten 251. — ¹³⁾ E XV 2.

salaja kasvatanud, niisama salaja jõuluõhtul tapnud ja ahjus nii küpsetanud, et põrsas neljal jalal püsti seisnud¹⁾. Lauale pandud põrsas samas asendis ja lastud seal mitu päeva vaateesemena seista. Eestis ei selgu asjaolu hästi, aga Rootsis olid vähemalt põrsa osad taabu. Taanis ja osalt Rootsis söödi jõuluõhtul põrsajalgu; jalad viidi seal ja Soomes pärast metsa²⁾. Eestis teated ei tee tavalisest vahet põrsa- ja seajalgade vahel. Eestis söödi seapea jõulus ja tõnispäeval, seajalgu aga alles vastlapäeval. Pärast söömist pidi kõige noorem majas seajalad oma hammaste vahel pööningule viima või nad metsa kandma, et sead suvel hästi sigiksid. Just niisama tehakse Soomeski.

Üldse esineb Eestis jõuluorikas tavalisest põrsa kujul. Sellele orikale pandi mõnes kohas luud suhu³⁾, teisel vitsakimp⁴⁾.

Laialt, kuigi mitte üldiselt on kombeks jõululaupäeval keeta seapea või vähemalt pool seapead, just nagu seda keedetakse tõnispäevakski. Jüri kihelkonnas keedetakse seapea ka näärilaupäeval⁵⁾, Väike-Maarjas kolmekuningapäeval. Sel puhul antakse tavalisest seanina künnimehele, et künd kevadel ja suvel hästi edeneks⁶⁾. Seapea juurde süüakse kapsaid; seasilm antakse kassile, et kass paremini näeks hiiri püüda. Kohati tuuakse lauale põrsaküpsis kapsastega⁷⁾. Seapea asemel esineb teisel seakints, millest enamasti kõikjal igauks võib niipalju süüa kui soovib. Seapea söömisest loodetakse Setumaa lisa- liha poolest rikast järgnevat aastat⁸⁾.

Pärnu pool lõigati lastele seakärss ja -kõrvad. Vanad inimesed ei söönud seakärssa sellepärast, et sead õue liig ära tustivad; kui aga lapsed sõid, ei olnud palju viga, sest „põrsanina on ju pisikene ja tuhnimine madal“. Seakeel anti lastele, aga keeleots visati kassile, et lapsed valetama ei hakkaks. Seapea keedeti sellepärast jõuluõhtuks, et sead hästi suureks kasvaksid⁹⁾.

Helmes anti jõuluse seatapmise puhul lastele süüa kopsu ja maksa, mitte aga sea südant, — muidu läksid lapsed liig „sõakaks“¹⁰⁾.

¹⁾ Os II 55. — ²⁾ Folkloristiska och etnografiska studier I 157. — ³⁾ E 70907. — ⁴⁾ E 70969. — ⁵⁾ E 8° VI, 14. — ⁶⁾ E 8° VI, 94. — ⁷⁾ E XV, 8. — ⁸⁾ E 70279. — ⁹⁾ E 65913. — ¹⁰⁾ E 8° 6, 53.

Mõnes kohas Pärnumaal keedeti juba paar päeva enne jõulu pajatäis liha¹⁾. Pärnu-Jaagupis pandi jõululauapäeval lihapada kerisele ja söödi sellest kogu pühade aeg²⁾.

Harglas viidi seajala jätkud jõuluõösi üksikult toa pööningule³⁾.

Saksamaalgi ehib mõnes kohas veel seapea jõululauda, teisal jälle ainult sealihaga; aga ka kapsad ei puudu tihti. Väidetakse koguni, et kes jõulus ei söö kapsaid, moondub eesliks⁴⁾. Slaavlased toovad mitmes kohas jõulu esimesel pühapäeval niisama seapea lauale, teisal aga praetud pörssa⁵⁾. Vilno ümbruses nuumati kult ja tapeti jõuluroaks⁶⁾. Ülepea süüakse jõulus palju liha, aga ka muud toitu. Laud kaetakse rikkalikult, sest toidu rohkus peab venelastegi arvates avaldama mõju uusaasta toidusaamise rohkuse kohta⁷⁾. Inglastele teatakse, et neil juba aasta 300 eest vanikutega ehitatud seapea lauale kantud. Vana kombe järgi kantakse Oxfordi ülikoolis jõulus seapea lauluga lauale⁸⁾.

See komme põlvneb Skandinaaviast. Seal oli siga jumalanna Freia loom, kes talle ohverdati. Eestis on Freia siga veel jõuluorika või kuldi näol olemas, aga niisama ka sea-kintsu näol. Seakintsus säilib nõrk mälestus Freia seast. Need jõuluroad tuletavad meile veel elavalt meelde põhjamaa paganate ohvrilooma. Muiste oli lugu nii, et vähemalt iga perevanem pidi ohverdama jumalatele, vaimudele mingisuguse ohvrilooma. Aga juba aegsasti arenes arvamine, et see, kel puudus jõud ohverdada loom, võis taignast küpsetada looma moodi leiva või vahast moodustada loomakuju ja selle ohverdada. Ohvrisaaja rahuldus vaese taignast või vahast tehtud loomaga niisama kui rikka härjaohvriga⁹⁾.

Põhjamaal kuulub puder nii-ütelda kohustuslikeks jõulutoitude hulka. Eestis esineb üldiselt puder kesknädalase ja laupäevase toiduna; jõuluõhtul tuuakse teda siis lauale, kui jõuluõhtu satub neile kahele päevale. Siiski leidub kohti, kus puder ei tohi jõuluõhtul puududa just niisama kui põhjamaal.

1) E 67199. — 2) E 67209. — 3) E 68867. — 4) Cassel, Weihnachten 257, 263. — 5) Афанасьевъ, ПБС I 779. — 6) Афанасьевъ, ПБС III 780. — 7) Записки РГО V 343. — 8) Nilsson, ÅFF 209. — 9) Grimm, DM II 555.

Lõuna-Norras väidetakse, et kui jõuluõhtul ei sööda putru, juhtub mingisugune õnnetus¹⁾. Rõugest teatatakse, et seal keedetakse jõululaupäeva hommikul jaheputru, s. o. vedelat putru, milles pähkli- või kartulisuurused lihatükid²⁾. Rida-las³⁾ ja Väike-Maarjas⁴⁾ kuulub puder jõulutoitude hulka. Helmes ei topitud vanasti vorstiputru soolikatesse, vaid söödi niisama⁵⁾. Põltsamaal ei söödud ikka tanguputru, vaid hapukapsaputru⁶⁾; Võnnu Peravallas alati hapukapsaputru⁷⁾.

Lõuna-Eestis keetis kas jõulus või silvestriõhtul salkond noori inimesi putru; lisati pudrule piima ja soola juurde ja oodati pudru valmistaamist. Siis algas söömine. Kogu aja pidi surmavaikus valitsema. Viimse lusikataie saajal pidi selle soov täide minema⁸⁾.

Peab tunnistama, et pudrul on Eestis jõuluajal suur tähtsus. Puder tahab viibida jõuluroogade esimeses reas, küll mitte otse pudru näol, vaid natuke moonutatud kujul. Enne jõulu keedab iga perenaine putru, aga peidab selle pudru seasoolikatesse, valmistades neist meelepäraseid mauke. Väideti, et ei ole jõulu, kui ei ole vorste.

Vanasti oli jõuluvorstide valmistus eriti pidulik toiming, vähemalt nende keetmine. Vorstipudrusse segati enne soolikatesse panemist sealihatükikesi, rasva, köömneid, vorstirohtu, harvemini sibulaid. Lõuna-Eestis eelistatakse sagedasti verivorsti. Täidetud vorst pannakse kinni puutikkudega. Tik-kude ehk vorstihorkide tegemine oli tavalisest poisikeste töö. Audrus tegi vanasti vorsti kõige vanem naisterahvas talus⁹⁾.

Täidetud vorstid keedetakse pajas. Niipea kui vorstid patta tulele pandud, ei tohtinud keegi puhuda pajaalust tuld. Niisama keeldi vorstide keedu ajal kõvasti rääkida; vähemalt Pärnu pool pidi valitsema täielik vaikus.

Jõuluvorstide tegemise ajal oli vanasti moeks üksteisele vorstipainet viia, mille eeskujul pidi vorsti tehtama.

Vorstipaineks valiti mingisugune ümmargune ese. Selleks võeti kas vanu hobuserange, vana rattarumm või lihtsalt kuuseokstest tehtud võru.

¹⁾ Celandier, Nord. jul 182. — ²⁾ E 8° VII 12. — ³⁾ E 65448. — ⁴⁾ E 67587. — ⁵⁾ E 67684. — ⁶⁾ E 64891 (1). — ⁷⁾ E 69571. — ⁸⁾ E 68749. — ⁹⁾ E 67379.

Vorstipaine viisid tavaliselt külapoisid. Kuulda saanud, et kuskil naabritalus teeb perenaine või peretütar vorste, lõid nad kampa, ajasid kasuka pahempidi selga jne. ja viskasid paine vorstitegijale kaela. Kui vorstid valmis, pidi vorstitegija painetoojatele vorsti andma ¹⁾).

Mõnes kohas tehti külarahvale üllatuseks veel eriline vorst. Võeti mingisugune puu, painutati vorstitaoliseks, mässiti kaltse ja takku ümber, kasteti vette ja kanti välja külma kätte. Hommikul pimedas viidi see „vorst“ salaja naabritalusse ²⁾). Rõngus tõrvati vorstipaine ja tõsteti kepi varal reele. Peremees ja sulane sõitsid ligemasse talusse ja viskasid vorstipaine majarahva nägemata uksest sisse puhtale põrandale. Paine saajad ruttasid seda kohe edasi viima. Nii kestis edasiviimine mõnikord mitu päeva ³⁾). Haljalas viidi ometi õiget vorsti ümbruskonna vaestele inimestele ⁴⁾).

Kuskil Valga pool võetakse mitme meetri pikkune soolikas, puhutakse õhku täis, köidetakse mõlemast otsast kinni ja visatakse naabri pere tupp. Kes on suutnud teisele ennem „vorsti visata“, osutub uusaastal ümbruses kõige virgemaks ⁵⁾). Rõngus tehti õlgedest inimene, sellele pandi vorst kaela ja viidi teise talu ukse taha ⁶⁾).

Häädemeestel keeldi vorstitegemise ajal vanduda, — muidu oleks vanapagan tühistanud vorstisöömisest saadava kasu ⁷⁾). Üldse peeti vorstide tegemist mingiks pühalikuks toiminguks, mis täielikku vaikust nõudis.

Rääkimine ja tulle puhumine mõjutasid vorstide lõhkemise. Lõhkenud vorsti häbeneti lauale panna ⁸⁾). Kodaveres topiti seamagu täis. Niisugust täidetud magu nimetati mauguks. Põltsamaal kutsuti pudruga täidetud lambasoolikat „tedreks“ ja loodeti „tedre“ söömisest uusaastaks head lambaõnne ⁹⁾); Mihklis aga nimetati neid moikadeks ¹⁰⁾). Saaremaal nimetatakse jõuluvorste makkideks. Vorste küpsetati jõuluõhtul kas pannil ahjus või ahju peal kerisel, kust neid söömaajal lauale toodi. Toris pandi vorstid lepamalakatele küpsema ¹¹⁾), Hallistes kerisele kaseokstele ¹²⁾),

1) E 65608. — 2) E 67562. — 3) E 68871. — 4) E 72379. — 5) E 68167. —

6) E 75018. — 7) E 67384. — 8) E XV 61. — 9) E 64891. — 10) E 65025. —

11) E 65050. — 12) E 67147.

Viljandi ümbruses ahju heintele¹⁾. Pärast söömist viidi neid ahju või kerisele tagasi, et nad seal soojad püsiksid ja järgmisel söögikorral hästi maitseksid. Kui võimalik, hoiti vorste nääri- ja kolmekuningapäevakski. Nii ei jää Eesti pudrusöömisegi poolest maha muist põhjamaist, kuid Eestis mahutatakse puder tavaliselt maukudesse. Vorstide mitesöömise halbade tagajärgede kohta puudub teateid. Tõstamaal kardeti vorstide puudumise puhul jõululaualt sigade mitesigimist²⁾.

Muhus visati vorstihorgid pärast vorstisöömist tagurpidi üle pea. Arvati, et niisugune viskamine loomi haiguste eest kaitseb³⁾. Saardes heideti vorstipulgad peale vorstisöömist üle aia põllule või metsa huntidele, kes siis õue ega lauta ei tunginud. Seda toimetas pereema ise kartuse pärast, et muud viskajad võiksid mõne pulga kaotada ja nii hunte ometi õue meelitada⁴⁾.

Soomemaal Hämes valmistati vorste verest ja rukki-jahudest. Süües pandi vorstidele rohkesti võid peale. Valgamaal keedeti koguni vorstileent⁵⁾.

Vorstiküpsdamine ahjus või kerisel tekitas muidugi tuppa palju vingu ja suitsu. Pereema avas ometi toaukse ja laskis suitsu taevatähtede poole. Ahi tähendas Siioni altarit ja suits viirukiohvrit; niisugusel puhul loodeti head saaki järgneval aastal⁶⁾.

Vorstitegemine ja -suitsutamine on tuntud ka vastlapäeval, kuigi see esineb võrdlemisi piiratud alal, peamiselt saartel⁷⁾.

Peetris oli vorstide kerisele viimine ja keriselt toomine koguni isesugune: tooja pidi redelit mööda tagurpidi minema kerisele ja sealt niisama alla tulema⁸⁾.

Tartu ümbruses käidi, vorst käes, kolm korda ümber maja⁹⁾.

Nissis kardeti seapea ja vorstide jõululaualt puududes näljaaasta tulevat¹⁰⁾.

Meie muinasjutud kõnelevad, et tondile toa peale või kambri peale viidud putru süüa ja et sulane tondi asemel ära

1) E 67330. — 2) E 65213. — 3) E 65373. — 4) E 65382. — 5) E 67615. — 6) E 67331. — 7) E 8° 6, 53. — 8) E 67893. — 9) E 70738. — 10) E 67935.

söönud selle pudru. Et see süüaviimine oleks jõulus toimunud, seda eesti muinasjutud ei rõhuta. Rootslaste vana usk nõuab aga, et just jõulus vaja viia tondile süüa, nimelt putru ja piima. Kui mõnikord aru saadudki, et kass jõulutondi toidu ära söönud, kestis söötmine ometi edasi¹⁾. Puder ja piim olid tondile omast kohast jõuluohvriks. Pudruviija püüdis jõulupudruga meelitada tonti, et tont viija kohta oleks lahke ja heatahtlik. Üldse peavad rootslased tonti palju paremaks olevuseks kui eestlased, kel ta esineb mingi kollina. Rootslastel on tont enam meie majahaldja sarnane, kellele ju vanasti ka ohverdati. Pärnu-Jaagupis öeldakse, et vanasti haldjale toa peale almost olevat viidud²⁾. Hommikul vaadatud, kas toit ära söödud. Tõstamaal viidi „jõuluvaimudele“ isegi õue liha ja leiba³⁾. Pärnu pool ei tohtinud tamme all vorst ja õlu ohvriksil puududa⁴⁾. Helmes pandi jõulu esimesi toite „kahrupersele“ puugile toiduks. Kui uusaasta hommikul leiti toit söödud olevat, ei kardetud uusaastal kahju⁵⁾.

Pudru jõuluõhtul, matustel ja muul puhul söömise komme põlvneb paganusest, kus põllutööhaldjaid ja viljavaime selle toiduga söödeti, nagu meil muiste tonte. Puder oli ohvritoit nagu jõuluõlu ohvrijook.

Muiste anti ohverdamise puhul ohverdatud loomast osa jumalatele või ütlen parem ohvrisaajale, teise osa sõi aga ohverdaja ise. Hiljemini, ristiusu päevil, kadus jumalatele ohverdamine, ohverdaja ei jätnud aga ometi sissejuurdunud ohverdamist — ta andis iseenele jumala ja oma ohvriosa edasi. Jõulus ohverdati, nagu tähendatud, tavaliselt siga; seakujuline leib ja seakints tuletavad praegu veel meelde endist ohvri viisi. Igatahes ei tohtinud sealihaga jõululaualt puududa ega taha see paljudes kohtades maal praegugi laualt taganeda.

Meie ajal küpsetavad linlased ja perekonnad maalgi piparkooke ja präänikuid, mis tihti kujutavad mõnesuguseid loomi; vanemal ajal ei tundnud eestlased seesuguseid jõuluküpsiseid. Need loomakujulised piparkoogid ja präänikud moodustavad nagu jõuluorikas mälestuse muistsest aseohvrilt.

¹⁾ Nilsson, ÅFF 222. — ²⁾ E 65022 (5). — ³⁾ E 65183 (9). — ⁴⁾ E 67572. — ⁵⁾ E 67685 (3).

Meie päevil on ohvri mõiste ammu ununud; tavalisest ei aimagi, et tegemist teiste rahvaste endise põlve riitusega.

Karjastele anti jõulus nende viimne palk kätte, või kui palk juba kätte saadud, mingisugust toitmoona. Tartu pool antud pärast mihkclipäeva karjas käinud karjastele jõulus midagi söögipoolist ¹⁾).

Jõuluõhtul peeti tavalisest suur söömaaeg ja hulk väikseid. Kihelkonnal märgiti laua kõrvale seinale iga üksiku isiku söömakorrad ²⁾). Tavalisest tõmmati pärast söömist kriidiga või söega kriips.

Suurele söömaajale kogunes kogu pere — vanemad, lapsed, teenijad ja muud kodakondsed. Tavalisest pidas laua otsas istuv pereisa söögipalve, luges salmi lauluraamatust, harvemini lauldi. Mõnes kohas lasti lapsigi lugeda söögipalve. Rõuges seletatakse, peremees pidada sellepärast laua otsas istuma, et seal istumine olla tähenduseks, ta tahta täie andumusega ja õiglaselt hoolt kanda perekonna eest ja elada Jumala tahtmise järgi ³⁾). Harju-Jaanis õnnistanud pereisa rooga; arvatud, et niisugusel puhul leivaõnnistus majast ei lahku ⁴⁾). Maarja-Magdalenas ei antud lastele enne süüa, kui pidid palvetama ja laulma. Pereisa ütles enne söömist: „Ega te põrsad ole, et ilma lugemata tormate söögi juurde“ ⁵⁾). Palvetati muilgi pühadel, aga mitte kõikjal, isegi jõulus mitte; Sangastes algas söömine alles öösi kell 12 ⁶⁾). Helmes nimetati öösi kell 12 söömist „kukelõunaks“ ⁷⁾).

Vanemad isikud istusid laua ääres pinkidel, lapsed pidid samuti kui igapäev laua ääres püsti seisma. Pilistveres võisid ainult leeris käinud isikud süües laua äärde istuda ⁸⁾). Kuna esimese korra tavalisest kõik majaanikud üheskoos sõid, sooritasid nad järgmisi enam üksikult: mil kellelegi meelde tuli, läks see sööma. Kõigiti hoolitseti, et söögikorrad täis saaksid. Väike-Maarjas kaeti küll laud, aga söödi õlgedel või heintel ⁹⁾), niisama mujal paljudes kohtades. Haljalas istusid ainult peremees ja perenaine ¹⁰⁾).

¹⁾ E 71154. — ²⁾ E 67405 (1). — ³⁾ E 65603 (4). — ⁴⁾ E 65375 (1). — ⁵⁾ E 65647. — ⁶⁾ E 67600. — ⁷⁾ E 72642. — ⁸⁾ E 65432 (1). — ⁹⁾ E 68020. — ¹⁰⁾ E 75504.

Kullamaal ei tohtinud söögilauas rääkida; kardeti, et rääkimise ja naljatamise puhul Jumal järgmiseks jõuluks midagi süüa ei anna¹⁾). Keelu põhjus muidugi see, et hingede rahu mitte rikkuda. Vändras tõsteti jõulusöögilaud keset tuba; tõstmise põhjust ei tunta²⁾). Kuskil, vist Lõuna-Eestis, toodi nii mitme isiku jaoks söögiriistu lauale, kui mitu oli perekonnast Manalasse varisenut³⁾).

Sööma hakates pöördi leiva äralõigatud ots toa poole; kardeti, et vastasel korral leiva jõud ja ramm lahkub. Liigendnuga ei jäetud iialgi lauale; jätmisest kardeti tüli ja riidu tekkivat⁴⁾).

Jõuluõhtul jõuluroogadega kaetud laualt ei koristatud toite, vaid jäeti sinna kogu ööks, kohati koguni kolmeks jõulupäevaks. Toitude kõrvale jäeti Tõstamaal lauluraamat⁵⁾).

Pühad arvud etendavad jõulu- ja silvestriöö-söömingul tähtsat osa. Sage söömine pühil õil on omast kohastki majanduse nurgakiviks.

Jõuluöösi söödi kohati 12, kohati 9, kohati 7 korda. Niisugune sage söömine peab edendama majanduslikku elu, nimelt viljasaaki; Vigalas öeldi: vili annab 12 korda rohkem saaki. Jämajas söödeti isegi hobust jõuluööl 9 korda. Viljandi pool loodeti 12-kordsest söömisest 12 suurt õnne⁶⁾). Kursis arvati 7-kordne söömine põhjendavat head lõikust⁷⁾), ehk et leib ei lõpe iialgi majast; Pilistveres, et 9-kordne söömine annab 9-kordse lõikuse⁸⁾). Saaremaal loodeti jõuluöösist sagedast söömisest erilist jõudu ja rammu⁹⁾). Viru-Jaagupis sõi sigur 7 korda, karjus 8 korda, kündja 10 korda, et jaksaks suvisele orjusele vastu panna¹⁰⁾). Karjas sõi peremees 12 korda, pere aga 7 korda¹¹⁾). Toris pidi jõuluajal alati 12 korda päevas söödama, et põld rohket saaki annaks¹²⁾).

Niisama palju kui jõuluöösi söödi ka vanaaasta öösi. 12-kordset söömist põhjendati Pärnu-Jaagupis aasta 12 kuuga¹³⁾),

1) E 65392 (1). — 2) E 68005. — 3) E 75079. — 4) E 67444. — 5) E 65241 (1) < Tõstamaa. — 6) H I 5, 432. — 7) H III 26, 33. — 8) E 22844. — 9) E XV 6. — 10) E 64502. — 11) E 65472. — 12) E 65587. — 13) E 65584.

teisal Jeesuse 12 apostliga¹⁾. Rõngus söödi vanaaasta õhtul 12 korda ja uusaasta ööl 6 korda, et perenaine hästi kokkuhoidlik oleks²⁾.

Soomeski söödi kohati 9 korda jõuluööl³⁾. Peipsi venelased arvavad, et loomade edenemiseks vaja 12 korda öösi süüa ja loomi hommikul enne valget leivaga sööta⁴⁾.

Läänemaal nõuti eriti lastelt kõigil määratud söögikordadel söömist. Arvati, et neist siis tugevad ja terved inimesed kasvavad⁵⁾. Saaremaal loodeti, et noored 12-kordsest söömisest kas peiu või pruudi saavad⁶⁾. Vändra pool aitas 12-kordne söömine peale viljasaagi ka loomi hästi sigida ja edeneda⁷⁾.

Kahvlit söömisel möödunud aastasajal tavalisest ei tarvitatud; vorsti, liha, käksi jne. söödi näppudega; tarbekorral võeti vahel liigendnuga või pussnuga. Nugade puudusel astusid Toris puupulgad appi⁸⁾.

Lusikad ja kulbid olid niisama kui kausid, pütid ja muud nõud puust valmistatud.

Kui peremehel või perenaisel esimesel pühal süües katki läks mingi söögiriist, kardeti Rõuges, et see perekond tulevased jõulud väga vaeselt elab⁹⁾.

Kreutzwald kirjutab, et iga võõrast tuleb jõuluõhtul lahkelt vastu võtta, sest et maa-alused inimese kujul on käimas¹⁰⁾. Tavaliste teadete järgi ei tarvitse need võõrad sugugi maa-alused olla, vaid võivad olla maapealsed kõrgemad olevused, kes tihti sandi näol esinevad. Sellepärast kästakse santigi jõuluõhtul lahkelt vastu võtta. Juba vanad klassilised rahvad tundsid jumalate esinemist inimeste kujul; kristlikud legendid viljelevad meeeldi niisugust ainet. Küll ei esine sant = Jeesus ikka jõuluõhtul, ta esineb tihti pulma või peogi puhul. Häda isikule, kes sandi kujul ilmunud öömajalajat vastu ei võta¹¹⁾.

Mitmes kohas oli viisiks esimesel pühal kirikusse sõites kirikusantidele kaasa viia jõululeiba. Mõnikord öeldi: Küll

¹⁾ E 75642. — ²⁾ E 65672. — ³⁾ Varonen, Vp 194. — ⁴⁾ ERA, Vene 2, 313. — ⁵⁾ E 67942 < Noarootsi. — ⁶⁾ E 67960. — ⁷⁾ E 68015. — ⁸⁾ E 65586. — ⁹⁾ E 65603. — ¹⁰⁾ Ab Gebr 94. — ¹¹⁾ Eisen, RRV 54; Kodused jutud 34.

taevas seda leiba 10-(100-)võrra tagasi tasub. Lihula pool arvati, et sellele, kes jõululaupäeval majasse tulnud kerjajale midagi ei anna, tuleb häda ja viletsus võõraks ¹⁾).

Kuna meil jõulus santidele leiba kiriku juurde kaasa viidi, võtavad s e t u d kiriku juurde hulga toitu kaasa, ka eneste jaoks. Toiduga lähevad nad kääpale ja söövad seal, ühtlasi neid toite kääpale jättes, oletades, et surnud omaksed tulevad ja sealt söövad; teised jagavad toite vaestele. Surnuaial viibivad sel puhul ka vaimulikud, kes tasu eest laulavad ja palvetavad ²⁾).

Esialgu olid road jõululaual vähem kodakondsetele kui võõrastele määratud. Need võõrad ei kuulunud naabrusest ega mujalt tulnud sugulaste ega tuttavate hulka, vaid tulid hoopis teisest maailmast — Manalast. Esivanemad ootasid ju jõuluks koju majast surnud kodakondseid; teisal sellest pikemalt. Neid tuli vastu võtta kalliste külalistena, neile pakkuda kõige paremat, mida majas leidis; vastasel korral, kui neile küllalt toitu ega head puhkepaika ei antud, võisid nad seda kätte maksta, majarahvale kaela saates häda, haigusi, isegi surma. Siin põhjus, miks jõuluöösi laud ägas toitute all ja õllekann kuningana leidis roogade keskel.

S a a r e m a a l küpsetati öösistele võõrastele eriline leib ³⁾). Peremees pani leiva lauale, niisama natuke õlut ja viina ning kutsus surnud lauda ⁴⁾); teisal palutud nende eest ⁵⁾). V ä n d r a s peeti tönnavakk laual; sellesse pandi jõulurooga ⁶⁾). S e t u m a a l jõuluöösi surnutele toitu lauale ei jäetud, küll aga paastu algusel pärast pererahva õhtusööki ⁷⁾).

Uuem aeg hakkas unustama surnud kodakondsete kodukäimise jõuluöösi; majalised ise rühkisid ikka natukese aja pärast toitute kallale. Kohati kaeti laud kambris, kuna majalised toas õlgedel, heintel öö mööda saatsid. Kreutzwald mainib uuema aja seletust jõululaua katmiseks: toidud öösi juhtumisi saabuvale võõrale, kuid tunnistab toite tõepoolest ometi hingede söögiks ⁸⁾). P ä r n u - J a a g u p i s annetatud mõnes kohas koduhaldjatele toitu ja õlut ⁹⁾).

¹⁾ E 65459 (7). — ²⁾ E 70176. — ³⁾ E XV 6. — ⁴⁾ Wiedemann, ÄILE 247. — ⁵⁾ E 67280. — ⁶⁾ EKS 8° 1, 578 (1). — ⁷⁾ E 8° 6, 58. — ⁸⁾ VhGEG II 3, 44. — ⁹⁾ E 67122.

Mõnes kohas annab ennast kristluse mõju sööjate suhtes elavalt tunda. Pühast ja Kärlas, ka Saardes arvatakse, et jõululauale pandud toidud on peaaesjalikult Jeesuse jaoks¹⁾, Karusel Jeesusele ainult vaatamiseks²⁾. Kohati nimetati leiba sellepärast ka „Jeesuse leivaks“³⁾. Setumaal aga eelistatakse Maarjat⁴⁾. Mihklis pandi jõuluõhtul leib lauale: inglid tulla öösi, tahta süüa saada⁵⁾. Mihklis seega leib niisama määratud inglitele kui Skandinaavias õlu. Uuem aeg on seega surnute asemele asetanud taevalisi. Juuru kihelkonnas viidi jõuluõhtul ja niisama vanaaasta õhtul leele toitugi. Toitu viies öeldud: Et anname leelastele ka süüa!⁶⁾ Leemes ja leelapsed olid lees asuvad vaimsed olevused või, kui luba nii ütelda, leehaldjad⁷⁾. Helmes hoiti jõulu esimese püha hommikuni jõulutoit laual ja samuti põlesid kogu öö tuled Kristuse sündimise auks.

Mujalt mulle mitte teatavaks saanud kombega puutume Pärnu ligidal Uulus kokku. Esimesel pühal kirikust koju tulnud, korjati paremad toiduained kokku ja viidi mõisa parunile kingituseks. Pärast mindi uuesti kirikusse, kus paluti ka paruni eest⁸⁾. Mujal andsid mõisnikud lastele ja vahel vanulegi väikseid kingitisi, aga mitte vallainimesed mõisnikkudele ega palutud nende eest.

Söömise ajal jõulus lauale tavalisest lina ei pandud, aga mõnes kohas, näiteks Pärnu pool näikse vaateleibadega ometi teisiti tehtud olevat: ema kandis söögi laualt ära, laotas puhta palaka lauale, asetas leivapätsi, soola ja vee kapa uuesti lauale, kattis pealt valge rätikuga, tegi käega ristikesse peale ja pani sinna kõrvale põleva lambarasvast küünla. Usuti, et kui Jeesuslaps majasse tuleb, siis kaetud laua eest leiab ja inimeste igapäevast leiba õnnistab⁹⁾. Nagu näha, ei mängi siin õlu piduperemehe osa, vaid leiva kõrvale astub vesi. Just niisama olid vanaaasta õhtul ka Tori pool tule kõrvale leib, sool ja vesi laual aukohal⁹⁾. Antslast leidub teateid, et jõululaupäeval pandi heinad lauale, kaeti valge linaga ja asetati sinna vaimudele toitu, nagu leiba, saia jne.¹⁰⁾

¹⁾ ERA II 8461; E 65306. — ²⁾ E 67114. — ³⁾ E 67417. — ⁴⁾ E I 41. — ⁵⁾ ERA II 16, 44; E 67054. — ⁶⁾ ERA II 19, 610. — ⁷⁾ Lihavõtte Album 1901. — ⁸⁾ E 65569. — ⁹⁾ E 65913. — ¹⁰⁾ E 67663.

Õlut.

Ei ole jõulu, kui ei ole jõuluõlut! ¹⁾ öeldi vanemal ajal tihti ja samasuguseid mõtteid avaldavad mitmed meiegi päevil. Ainult koguni kehvad peavad leppima „vesiste“ jõuludega, kuna muud hangivad enestele linnastest jõulurõõmu, mis peab ulatuma kui mitte ikka kolmekuningapäevani, siis ometi uusaasta päevani. Jõuluõlut on juba meie esiisad joonud, kuidas me võiksime ilma selleta läbi saada! arvab mõni õllevalmistaja.

Pruulitakse taludes muulgi ajal õlut, näiteks lihavõtteks, nelipühiks, jaanipäevaks, pidudeks, talguteks jne., aga neiks päeviks pruulimine ei ole ammugi nii laialdane kui jõuluks pruulimine. Jõuluõlut viib kõigilt muilt võidu.

Õlut ja osalt ka mõdu on jõulus ikka olnud põhjamaa rahvaste jook, aga mitte ainult isikute jook, vaid ühtlasi ka k a h i. Eestist puudub sellekohaseid vanaaegseid selgemaid teateid, aga et jõulukombed eestlastel on üldjoontes ühised põhjamaa rahvastega, tuleb oletada, et muistsed eestlasedki jõulus õllele kahjana andnud suure tähtsuse ja seda tarvitanud rohkesti ohvritel.

Õlletegemine algas vanasti ikka toomapäeva paiku. Saaremaal esines eriti tähtsa toiminguna humalate keetmine. Keetmise ajaks tulematerjali korjati kogu aasta, nimelt katki-läinud rattaosasid; nendega köeti humalapada. Oletati, et nagu ratas keerleb telje ümber, nii paneb ratta osadega keedetud õlut peagi keerlema ²⁾. Põltsamaal keedeti humalaid pajas ja pada keerati kolm korda ringi, et joojalgi pea samuti ringi käiks. „Linnastest tehti paks kört ja pandi kolm tulist kivi ja palav vesi peale. Nii lasti umbes kaks tundi seista. Siis pandi ta riista,

¹⁾ Just samasugune väide on rootslastelgi (C e l a n d e r, Nord. jul I 19).

²⁾ E 65697 (1).

kust pärast välja lasti, mille järele kaks tundi pidi seisma — ja siis oligi valmis ¹⁾.“ Põides tehti õllevee jaoks umbes kümme raudkivi tuliseks. Lauldigi selle kohta: humalad ja kümme kivi, kadakas veel kamba otsa ²⁾).

Linnaseid jahvatati veskil. Ahjupõrandale pandi Põltsamaa laganaid, nende peale osa veskil jahvatatud linnaseid, teine osa linnaseid aga toobrisse, keev vesi peale; ahjust võeti kuumad kivid, heideti toobrisse, riputati rukkijahu peale. „Ahjust pandi leivad väljalaskmisriista(!), kus enne olid õled all. Siis pandi ka toobrist meski peale. Pajas keedeti kadakatevett, mida peale pandi ³⁾.“

„Jahuks jahvatatud linnased küpsetati varem al ajal Haljalas enne tõrde panemist panni peal veega läbiniisutatult elamu ja sauna ahjus. Tõrde, mille põhja asetatud risti ja põigiti kooritud kadakakepid, kadakaoksad ning humalatega segatud õled, kallati pannidel küpsetatud linnasepuder. Valati keeva vett peale ja kaeti tõrs riidega pealt kinni. Lasti teatud aeg liguda ning kurnati siis naga kaudu tõrre põhjast vedelikku välja, keeva vett aeg-ajalt tõrde lisades. Vedelik pandi lahtistesse tõrtesse jahtuma. Seda vedelikku nimetati „virre“. Paraja temperatuurini jahtunud virdele lisati teatud jagu pärmi sekka ning jäeti tõrtesse käärima. Pärimi saadi [koht nimetatud] või oli eelmisest õlleteost takkude sees kodus alal hoitud; takud või linad oli tõrre põhja langenud pärmivedelikku kastetud ja siis kuivada lastud. Kui need kuivad linad järgmine kord õlletõrde pandi, siis hakkas õlut käärima. Teatud aja tõrtes käärinud, oli vedelik valge vahukorruga kaetud ning häälitsetes salapärase kihinaga. Vedelik kurnati tõrtest vaati ja ankrutesse. Pühadeõlut oli valmis. See õlut polnud mitte mingisugune mõru vesi, nagu seda õllefabrikud valmistavad, vaid oli magus, toitev jook. Õllekurnamistõrs muutus pärast pühi kaljatõrreks ning kestis sellena kuni järgmise õlletegemiseni, lihavõtteni. Igal laupäeval võeti osa linnaseputru (= kaljaraba) tõrrest välja ja lisati uut putru juurde; raba anti sigadele. Vett tõrde lisati juurde tarviduse järgi, s. o. niipalju, kui alt nagast iga päev joogitarvituseks vedelat välja lastud. See jook oli hapu maitsega ja täitis talvel osalt piima aset ⁴⁾.“

¹⁾ E 64905 (6). — ²⁾ E 65359. — ³⁾ E 64907. — ⁴⁾ E 72376.

Puudub kindlaid teateid, kuidas Eestis kõige vanemal ajal pruuliti õlut, kas ainult porssade abil või ka muud moodi. Pärastpoole tarvitati igatahes humalaid. Humalategi tarvitamise ajal on mõni õllevalmistaja, soovides hästi kanget õlut, humalatele lisaks võtnud porssi või tarvitanud üksi porssi. Porsad teevad õlle mõruks ja õllejooja uimaseks, tekitades ühtlasi peavalugi. Pärnu ümbruses lisatud õllele kanguseks vahel tubakat juurde ¹⁾).

Virumaal rõhutatakse, et õllevee keetmisel, veetõstmisel ja katla alla tule panemisel peavad mehed töötama, et õlut kange saaks. Naiste kaasaaitamisel tekib lahja õlut ²⁾).

Hiiumaal loodeti õlle kangust järgmist viisi tõsta: perisa tõi humalate keetmise ajal vana, palju ringi veerenud vankri-ratta tüki ja keerutas seda paar korda ringi ümber pea, lootes, et siis hiljemini õlut peas niisama ringi hakkab käima kui ratas käinud. Seejärele pandi ratas tulle, millel humalad keenud. Nii valmistatud õlut pidi hästi pähe hakkama ³⁾).

Sõrves algas õllepruulimine juba enne toomapäeva ⁴⁾); harukorral pruuliti kohati alles pärast toomapäeva. Rahvas seas leidub kõnekäänd: „Toomas tuleb õlletöobiga“. See kõnekäänd kuulutab, et toomapäeval valmib õlut. Pärast toomapäeva kardeti pruulida õlut, kardeti nimelt sellepärast, et „Toomas läheb tõrde ja rikub õllevaadid ning õllekeetmiskatla ⁵⁾.“

Soomlasedki tunnevad õllevalmistust toomapäeval. Soomes öeldakse, et Toomas tuleb oluttynnäri olallas ⁶⁾).

Õllejoomine jõulus on paganusest pärit, kuulub ohvripeo usundiliste kommete hulka ja moodustab selle peaaegu tähtsama osa. Otsegu sakslased hilisemal ajal ühiselt hoolitsesid oma killapidude õlle eest, nii hoolitseti ka paganuseajal põhjamaal jõuluõlle eest. Pidulised hankisid ohvriks tarviliku õlle. Ei või ütelda, et oleks igalpool arvatud tarvilik olevat joobnuks jääda, kui ka sel puhul mõnegi korra juhtub joobnuksjäämist. Soomest Hauhost teatatakse, seal olnud elanikud toomapäevast

¹⁾ E 67512. — ²⁾ E 32670. — ³⁾ E 67705. — ⁴⁾ E 64370 < Jämaja. —

⁵⁾ Eesti maarahva kalender 1836. — ⁶⁾ EM II 50.

alates joonnud kogu jõuluaja, lootes, et nad siis tuleval suvel saavad hea viljasaagi¹⁾).

Põhjamail tegi kuningas Hakon (934—960) jõulus õllejoomise seaduseks. Ta määras käskkirjaga, et jõulupühitsemine pidi algama samal ajal, kui kristlased seda tegid; igapäev pidi olema õlut neljandiktünder linnastest, — muidu pidi trahvi makstama ja jõulu niikaua pühitsetama, kui nad keetsid²⁾). Edasi määratakse Norra seadustikus, et talupojad peavad kokku heitma ja killapidu pidama õllejoomisega kaks korda aastas: esimese korra sügisel enne pühade päeva, teise korra aga jõuluõösi, ja õlut pühitsetagu Kristusele tasu saamiseks ja neitsit Maarjale hea viljakasvu ja rahu saavutamiseks³⁾). Kõiki seesuguseid määrusi arvesse võttes võib kergesti aru saada, et õllejoomine põhjamail pidi rohkesti arenema.

Jõuluaegse joobumise kohta teavad Pärnu- ja Agupi teated, et „purju jõid end ainult vanad mehed mõisa juures kõrtsis; noored palju seda ei teinud, sest nad ei tahtnud, et iga külatüdruk nende peale näpuga näitaks. Seesugust poissi ei sallinud keegi, igalpool räägiti temast halvasti⁴⁾.“ Puhjas keeldi viina juua⁵⁾).

Soomlased joovad nüüdki kellegi *malja*, rootslased *skål*'i; eestlastel puudub vastav sõna. Võiksime ütelda: juuakse „tervist“, kuid alati ei sobi ütelda „tervist“. Nii näiteks ütlevad rootslased: „*dricka Guds skål*“. Ei sobi muidugi ütelda: juua Jumala tervist, vaid ennem võiksime ütelda: juua Jumala auks. Niisama öeldakse: „*dricka alla helgons skål*“ ehk „*alla helgons minne*“. Siin võiksime tõlkida: juua kõikide pühaliste mälestust. Käib *skål* kellegi elava isiku kohta, siis võime selle sõna tõlkida „tervist“. Igatahes meie ajani ulatuv *skål*'i-, *malja*-, tervisejoomine on jäänus paganusest. Vanad põhjamaa rahvad jõid jõulus, aga ka muude pühade ajal jumalate *skål*'i. *Skål*'i joomine kuulus ohvrikommete hulka; *skål* moodustas mingi usundilise toimingu. Põhjamaa paganate pidudel, eriti jõulus, pandi enam rõhku joogile kui söögile. Eriti tuletati *skål*'iga meelde tähtsaimaid jumalaid, nagu Odinit, Thori, Freiat jne. ja kui jumalaid

¹⁾ Helminen, Syysjuhlat 59. — ²⁾ Varonen, Vp 187. —

³⁾ Nilsson, ÅFF 154. — ⁴⁾ E 65584. — ⁵⁾ E 75197.

küllalt meelde tuletatud, avaldati õllekannul ka tähtsate surnud isikute mälestust¹⁾. Jõulust õllejoomist nimetati koguni *dricka jul* = juua jõulu. See kõnekäänd vastab umbes õlgede tuppaa toomise puhul öeldavale „tuua jõulud sisse“.

Kirjanik O. Rudbeck kirjutab rootslaste kohta: „See on olnud vana viis Smålandis juua Jumala *skål*'i taevas; sedaviisi ju tehakse veel tänapäev, et üks naaber ja sõber läheb teise juurde jõuluõhtul, kandes käes kõige paremat jooki, mis ta majas olemas, ja joob naabriga Jumala *skål*'i taevas, soovides talle, ta naisele ja lastele Jumala armu ja õnnistust; ja nii käivad nad küla läbi. Kõik peavad siis olema sõbrad ja pidama jõulurahu²⁾).

Eestiski ei ole seesugune komme tundmata. Mõnes kohas viib jõulupoiss külarahvale kannuga õlut. Wiedemann kirjutab sama uusaasta kohta: hommikul tuleb teisest talust mees, õllekann käes, ja ütleb ukstel: „Tere hommikut! Vaadake, Nääri Jaak tuleb!“ Ta annab majaisale õllekannu, soovib kõikidele õnne; talle antakse süüa, juua, tüdrukud toovad talle pähkleid, majaema kindad³⁾. Vanasti algas uusaasta jõuludega; seepärast sulab eesti uusaastane õllejoomiskomme ühte rootsi jõuluõnne joomise kombega. Eesti rootslasedki käivad jõulus õllekannuga naabritele õnne soovimas⁴⁾.

Jõuluõllet arvati eriline vägi ja võim olevat ja see arvamine on rahva seas paganuse päevist säilinud meie ajani. Õlut tahab pidudel alati mängida peremehe osa; alles uuemal ajal püüab viin teda eest tõrjuda. Õlut oli muiste pidu ajal ohver jumalatele, kuna ta hiljemini sai ohvriks jooja himudele. Nähes, kuidas joovastavad joogid mõjuvad inimesse, teda rõõmsaks tehes ja ta muret eemale tõrjudes, on looduselaps muistseist päevist peale uskunud õllet ja hiljemini viinalgi olevat maagilise jõu. Seda maagilist jõudu loodavad joojad omandada, enestele ja viljakasvule⁵⁾.

Ükski ajalooline allikas ei paku andmeid muinaseestlaste arvamist õlle maagilise jõu kohta; võib siiski oletada, et niisugust arvamist olnud. Eesti kommetest selgub, et õllet tuli täita oma osa usundilistel talitustel; õlut ohverdati maja- ja õue-

¹⁾ Nilsson, ÅFF 214. — ²⁾ Tsit. Hyltén Cavallius'e WW I 128 järgi. —

³⁾ ÅILE 348. — ⁴⁾ Russwurm, Eib II 97, § 297. — ⁵⁾ Folkloristiska och etnografiska studier I, 115.

haldjatele, aga ka veehaldjatele: kalurid kallasid kalapiüügil kapataie õlut merre, lootes sedaviisi rohkem kalu saada ¹⁾).

Kraasna maarahva keskel on olnud õlut kahjana tähtsal kohal. Kahjuks puuduvad teated õllekahja kohta jõuluajal, küll aga tunneme neid toomapäeva kohta. Toomapäeval peetakse Kraasnas talus 4—5 anumad õlut ja viiakse seda kahjaks pühale Toomalegi ²⁾). Kraasna maarahva õlle kohta teatab O. Kallas, et see on jumalaile ohvri puhul meeleheaks antav õlu. Seda õlut tehti ainult niipalju, et jumalatele piisas; suurematel pidudel jäi õlut ka inimestele tarvitada ³⁾). Igatahes moodustab Kraasnas kahja ikka ainult õlut ja niisama oli vanasti vist Eestiski.

Valga pool esineb õlut täiesti ohvriannina. Seni jahedas kohas peetud õllevaat viidi tuppa ja asetati kahe akna vahele (eeldatud, et toal kaks akent leidis). Õllevaadi kõrvale tehti käsikividest ohvrikivi, nimelt sedaviisi, et käsikivi ülemine osa tõsteti üles, sellele asetati kaks halgu alla — ja käsikivi oligi valmis. Sellekohane teade ei rõhuta, kuidas õllevaat või õlut käsikivisse suhtus, küll aga mainitakse, et igast jõuluroast natuke käsikivile pandud ⁴⁾).

Vändras võeti sauna vihtlema minnes õlut ja leiba kaasa. Seal joodi ja söödi. Ülejäänud õlut visati kerisele, ülejäänud leib söödeti loomadele. Mida rohkem auru tekkis kerisele visatud õllest, seda parem vili kasvas suvel ⁵⁾). Teisal valati õlut ahju peale; niisugusest valamisest loodeti õnne.

M. Martna teadete järgi valati Mihkli kihelkonnas õlut koldesse ⁶⁾). Teisal visati kannust õlut ahju, et tuleks hea vilja-aasta ja saadaks head õlut ⁷⁾). Jälle teisal, nagu Varblas ⁸⁾) ja Hiiumaal ⁹⁾) tarvitati õlut leilikski. Toris kardeti kerisele õlle mitteohverdamisest perekonnale nälga ja pakast külaliseks tulevat ¹⁰⁾). Igatahes õlleleil arvati viljakasvu edendavat ¹¹⁾).

Antslas leidis toanurgas kivi; sellele kivile kallati jõuluõhtul mõni tilk viina ja õlut ning pandi natuke toitugi ¹²⁾). Kaarmas visati jõuluõhtul kolm korda õlut ukse ette, et vaimud — Räpina pool kodukäijad — saaksid juua ega tarvitseks

¹⁾ Holzmayer, Os II 116. — ²⁾ O. Kallas, KrMr 77; Suomi IV 10. —

³⁾ Kallas, KrMr 83. — ⁴⁾ E 68740. — ⁵⁾ E 68001. — ⁶⁾ E XV 44. —

⁷⁾ E 17995. — ⁸⁾ E 65067. — ⁹⁾ E 65320. — ¹⁰⁾ E 65357. — ¹¹⁾ E 72424. —

¹²⁾ E XV 59.

tuppa tulla¹⁾). M u h u s valati esimene õlut maha ja alles selle järele rüübati jõulumärjukest²⁾). P ä r n u pool võttis peremees kannutäie õlut, pritsis lauda ja toa uksele; kannu üle jäänud õlut pidi iga kodakondne jooma, et haigused ja hädad majast eemale jääksid³⁾). S a a r d e s visati saunas joomisest üle jäänud õlut vastu lage, et vili suvel hästi kasvaks⁴⁾). Mujal visati õlut kolm korda läve ette, et järgneval aastal kaitstud olla pahade vaimude eest⁵⁾). Tähendab: pahad vaimud olid oma ohvri saanud, nad ei tülitanud enam majalisi.

Kuskil P ä r n u pool võttis peremees jõuluõhtul enne joomist kannutäie õlut ja pritsis lauda- ja toauksele. Ülejäänud õlut sunniti talu iga elanikku jooma. Väidetakse, et niisugune joomine häda ja haigused eemale hoiab⁶⁾). Teisal viskab peremees „kapatäie õlut üle katuse; kui kapp terveks jäi, tähendas see head, kui aga katki läks, siis halba⁷⁾.“ Vist tuleb eelmist ütlust nii mõista, et kapp kõige õllega visati, sest kui oleks ainult õlut visatud, jääb arusaamatuks kapa katkiminek viskamisel.

Eestis toodi õlut tavalisest kannuga lauale, mõnes kohas aga ka kapaga. Isegi õlut pärib enesele siin-seal nime „kapa-kali“. Kõik jõid samast kannust või kapast; niisugune joomine pidi tülisid eemale hoidma⁸⁾). Kann oli sagedasti varustatud kahekordse põhjaga. Mõlema põhja vahele pandi herneid või väikseid kivikesi.

K ä r l a kihelkonnas ohverdati jõulu esimese püha hommikul kõige esmalt õlut surnutele. Peremees tõi kapatäie õlut ja ütles seda koldesse tuhka visates: See on surnutele! Siis tõi ta teise kapatäie, läks laste juurde ja andis, kui nad laulsid, neile õlut. Pererahvas ei tohtinud enne õlut maitsta, kui peremees ei olnud eelnimetatud toimingut täitnud⁹⁾).

V a r b l a s astus peremehe asemele perenaine, ometi ilma teatamata, kellele ta õlut ohverdas. Perenaine läks õllekannuga lee äärde ja kallas õllevahu leekivile, ennekui kellelegi andis kannust juua. Sinnasamasse valas peremees leekivile natuke viina ja jõi siis alles ise¹⁰⁾). Kellele Varblas õlle- ja viinaohver määratud, jääb hämaraks.

¹⁾ E 64632 (2); E 71572. — ²⁾ E 8° V 64. — ³⁾ E 65090 (7). — ⁴⁾ E 65196. — ⁵⁾ E 13230. — ⁶⁾ E 67271. — ⁷⁾ E 67956. — ⁸⁾ E 65089 (3) < Pärnu. — ⁹⁾ E XV 11. — ¹⁰⁾ E 8° VI, 95.

Saaremaal joodi mõnes kohas koguni võidu õlut; sel puhul näriti ühtlasi seajalgu. Kui üks kont oli lihast puhtaks näritud, joodi ikka klaas õlut, pandi kont vakasesse kotti ja viidi pööningule. Kes 32 konti puhastanud ja 32 klaasi õlut joonud, seda pidi eeltuleval aastal suur õnn ees ootama¹⁾. — See komme vististi pärit uuest ajast; sinnapoole viitab juba õllejoomine klaasist.

Muhulased tunnevad jõulus õllekahja majahaldjale. Vähemalt viitab sellele järgmine Muhust üleskirjutatud märkus: jõulu esimese püha hommikul valab eeskujulik pereisa esimesest toodud õllekannust ühe osa põrandale²⁾. Saaremaa teate järgi käib pererahvas vanaaasta õhtul õllekannuga ümber toa ja valab õlut ahju, ka põrandale, et tuleks hea viljaaasta ja saadaks head õlut³⁾. Ristil loodeti saavutada sama hüvet, kui saunas vihtlemisel joodi õlut ja ülejäänud õlut vastu lage visati⁴⁾. Niisama tehti Saaremaalgi. Õlle lakke viskamise kindlustas head viljakasvu, viskamise puudumine aga viljaikalduse. Kärilas öeldakse: Jõuludele juua ka⁵⁾.

Sõrves ohverdati niisama õllekahja, aga juba toomapäeval, milline päev seal kannab kalapüügi lõpu ilmet. Sel päeval minnakse randa kummuli pööрма venesid, kaasas õlletähkrid. Paatidelegi antakse „jõulumärga“, et ka neil jõulud oleksid peale rasket teenistust, kusjuures lähkritest valatud paatidele õlut enne ja pärast nende ümberpöörmist. Siin olid siis mehed peale töö lõppu kuskil koos viibinud, isekeskis juttu ajanud ja üksteise lähkrist jõulumärga proovinud kuni hilja õhtuni⁶⁾. Paat sai seega tänuohvri senise abi eest; alguses muidugi mitte paat, vaid mingisugune vaimne olevus, ütleme paadihaldjas, kui ka muidu niisugust ei tunta, küll aga laevahaldjat; ehk kui mitte paadihaldjas, siis ometi mingisugune veevaim, olgu mereema või muu.

Jõuluse roaohvri kohta leidub teateid ainult Põlva Navilt, kus hiiekasele oakama ohverdatud⁷⁾.

Saaremaal saadavad õllekeetjad kohe pärast õllevalmistist õlut lähematele külameestele ja sugulastele ja neile saa-

¹⁾ E 65683. — ²⁾ EVR 38, 77 (22). — ³⁾ E XV 15. — ⁴⁾ HI 4, 139 (2). — ⁵⁾ E 65734. — ⁶⁾ E 64370. — ⁷⁾ E XV 32.

detakse niisama õlut vastu. Niisugust õlut nimetatakse *la uti - seks*. Lautist viivad tavalisesti lapsed. Vaevapalgaks antakse viijatele paelu, kindaid, ühe sõnaga — tühja-tähja ¹⁾).

Jõuluõhtul või jõuluöösi pidid koduloomadki osa saama jõuluõllest, vähemalt veised ja hobused. Igaltpoolt Eestist ei ole üles kirjutatud sellekohaseid teateid, küll aga mõnest kohast, ja neist teateist selgub, et loomadele antud õlut. Põlvas näiteks valatakse loomade heintele jõuluöösi õlut ²⁾); ka Muhus on sellekohaseid teateid ³⁾). Kus veiseid seni toidetud põllupõhuga, viiakse neile jõulus vähemalt heinu, leiba ja soola, hobustele niisama leiba ja kaeru; neile lisatakse tihti õlut juurde. Ristil valatakse leivale õlut peale ja pritsitakse heinu õllega ⁴⁾). Kreutzwald tunneb samasugust õllevalamist heintele, aga ka loomade ninale ⁵⁾). Ninale pritsimist juhtus Ristilgi. Pärnu teadete järgi lõigatakse pärast kuke teist laulu leib tükkideks, leivatükid segatakse kaertega, kallatakse kolm korda õlut ja kolm korda viina juurde ja viiakse siis loomadele ⁶⁾). Vist jaeti seda segu niihästi veistele kui hobustele. Kursis valati õlut leivale ja kaertele, mõnes kohas aga isegi viina ⁷⁾). Vänderas toodi kaerakott tuppa, valati õlut kaertele ja viidi loomadele. Kuskil seisis kaerakülimitt viinapudeliga hommikuni toas. Siis anti kaerad loomadele ja ripsiti viina vana vihaga peale ⁸⁾).

Väike-Maarjas viidi härjale kaeru, kuid valati enne viimist õlut kaertele, et härg uusaastal hästi mõirgaks ⁹⁾). Räpina pool anti uusaasta hommikul loomadele laudas õlut ja soola ¹⁰⁾).

Vaivara teade jätab õlleandmise loomadele natuke hämaraks. Teatakse nimelt, et loomadele jõuluöösi antakse; ülejäänud leib aga tehakse pudiks, mis pannakse viljasalvedesse ja toiduaineid sisaldavasse anumasse ¹¹⁾). Ei selgu, kas tehakse loomadele pudi õllest, nagu inimestele jõulus tihti tehakse, või võetakse pudiks vett. Et mujal tarvitati loomatoidu juurde jõulus õlut, võiks oletada õllepudi tegemist.

¹⁾ E VI, 43. — ²⁾ E XV, 10. — ³⁾ E 65423. — ⁴⁾ H I 3, 57 (8). —

⁵⁾ Kreutzwald-Boecler, Ab Gebr 95. — ⁶⁾ E 3618 (15). —

⁷⁾ E XV 12. — ⁸⁾ Ploompuu Jõululeht 1913, 31. — ⁹⁾ E 68068. — ¹⁰⁾ E 71716. —

¹¹⁾ E 17421.

Kuusalus toodi vanasti teisel jõulupühal hobuseid tupp, anti neile juua õlut ja pesti õllega nende pead ja kõrvu¹⁾.

Vigalas anti vanasti hommikul enne kirikusse sõitu hobustele kaeru ja õlut, et hobused hästi kiired oleksid sõitma²⁾. Kuskil lähemalt määramata kohas joodeti hobuseid jõulaupäeval õllega, ja kui viina rohkesti, said nad viinagi³⁾.

Soomes ja Rootsis said loomad niisama osa jõuluõllest⁴⁾.

Kõigiti loodetakse jõuluõlle kahjast head viljaaastat, loomadele sigivust ja inimestele tervist.

Soomest kuuleme jõuluõlle kohta samasuguseid teateid kui Eestist. Soomes seisis õllekann vanasti jõulus ikka laual. Haldjale ohverdati kahja. Askolas viidi rehenurka talle õlut, Elimäel valati kogu kannutäis õlut ja lonks viina laua otsa nurka⁵⁾. Somerniemel täideti õhtul magama minnes kann õlut täis, et haldjal oleks öösi juua⁶⁾.

Niisama kui haldjaid peeti jõulujookidega, eriti õllega, meeles loomi⁷⁾. Kajanis anti jõuluhommikul loomadele õlut ja viina⁸⁾.

Kõigiti uskusid soomlasedki jõuluõlle maagilist väge, säilitades seda õlut kevadeni kündja jaoks, muidugi selleks otstarbeks, et vili paremini sigiks; õllega võiti lehmi, et neile ei juhtuks mingisugust õnnetust⁹⁾.

Eesti rootslased söödavad jõuluhommikul loomi niisama kui eestlased leivaga, millele õlut peale valatud¹⁰⁾. Rootsis anti majaloomadele õlut jõuluõhtul või esimese püha hommikul. Westmanlandis hoiti jõuluõlut külviajani; külvilleiba leotati jõuluõlles, ennekui seda tarvitati. Teisal valati veoloomade toidule kevadel seda õlut, et nad saaksid tugevaks ja vastupidavaks¹¹⁾. Jälle teisal peab jõuluõlut piisama lõikuseni. Tuntakse isegi juhtumust, et Smålandi talupojad säilitanud vaati kõige õllega 20—25 aastat¹²⁾. Nii vana õlle joojatel pidi küll olema eriliselt arenenud maitse.

1) Oma maa II 267. — 2) E III 22. — 3) E 73232. — 4) Celandier, Nord: jul 245. — 5) Varonen, Vp 192. — 6) Kotiseutu 1914, 224. — 7) Häyhä, Joulun vietto 42. — 8) Varonen, Vp 193. — 9) Helminen, Syysjuhlat 63. — 10) Russwurm, Eib II 97, § 297. — 11) Nilsson, ÅFF 215. — 12) Celandier, Nord: jul I 19.

Õlleandmist loomadele jõulus tunnevad norralasedki. Jõuluõhtul kallati õlut kaussi või anumasse, pandi sõrmus õllesse ja lasti seista hommikuni. Siis segati seda õlut muu joogiga ja anti loomadele ühes heinapeatäiega¹⁾. Norralased viisid jõuluhommikul natuke õlut põllule ja tapuaeda. Aga isegi vaimudele ei unustatud anda jõuluõlut; selle eest loodeti neilt sigivust loomadele²⁾. Niihästi Norras kui ka Rootsis ohverdati jõuluõhtul õlut hiiepuulegi³⁾.

Saaremaal säilitati jõuluõlut küünlapäevani, mil see tuttavatega ühiselt ära joodi. Vanemad mehed käisid sel puhul perest peresse. Öeldi: „Tulime proovima, ons teil ka tubli küünlamärg⁴⁾. Karjas rõhutati jõuluõlle säilitamist küünlapäevani sellega, et joomine küünlapäeval kaitseb suvel sääskede eest⁵⁾. Mannermaalgi seisis tihti küünlapäev sihiks silmas. Juhtus vahel sedagi, et õlu enne kolmekuningapäeva lõppes. Jõukas peremees hoolitses sel puhul, et vaat ei jäänud tühjust kurtma.

Jõuluõlle joomisel oli vanarahva meelest otsekoheseid suhteid suvisesse viljasaaki. Eesti jõulukommetest ei või seda järeldada, küll aga Soome rootslaste omadest. Kui kirikulised jõuluhommikul tulid kirikust, läks kodusviibijatest keegi neile vastu õllekannuga ja andis neile juua, üteldes: „*att de sku bli gott år och kom regn, int' bli torr*⁶⁾“ (= et hea aasta tuleks, sajaks vihma ega tuleks põuda). Jõulune õllejoomine peab seega suvel vihmagi välja võluma, et vili korralikult võiks kasvada. Tavalisest tarvitati vanasti vihma võlumiseks vett, kuid siin astub vee asemele õlut, muidugi ses mõttes, et vesi õlles viljaga ühinenud ja niisugusel viljaga ühinenud veel on suurem mõju suvise viljakasvu ja ilmade kohta.

Järva-Jaanis ennustatakse õllest tuleva aasta odra- saaki. Peremehed vaatasid jõuluõhtul õlut juues, kelle klaasis õlut kõige rohkem vahutas, — sel arvati kõige paremad odrad kasvavat⁷⁾. Et klaasid alles uuemal ajal tarvitusele võetud, kuna

¹⁾ Storaker, Tiden 493. — ²⁾ Storaker, Tiden 472. — ³⁾ Nilsson, AFF 221. — ⁴⁾ E 64624, 14. — ⁵⁾ E 64636 (11). — ⁶⁾ Folkloristiska och etnografiska studier I 155. — ⁷⁾ E 67811.

varem puukannudest joodi, ei või see komme vanade hulka kuuluda.

Õllepruulimisel järelejäänud rabast tehti suur tünnitäis haput taari või kalja, millest jätkus hulgaks ajaks.

Vaesemad isikud valmistasid jõuluks õlle asemel ainult taari. Võeti kolmejalaline anum, selle põhja paigutati õlgedest taarisild. See koostus riistapuust, millele õled peale laoti. Siis keerutati veel õlest vits; selle peale pandi pajuoksi. Ahjus pruunistatud leib lõigati tükkideks, kaeti sellega oksad ja valati siis vaheldumisi kuuma ja külma vett peale, kuni anum täitus. Nii lasti taari kolm päeva hapneda, — siis kõlbas ta joomiseks. Taaritegemise ajal lauldi järgmist salmi:

Meie taar hapnema,
külanaised kaklema;
kes joob, joobnuks jääb,
kes maitseb, see maha satab (= sajab).

Anum oli varustatud haaniga, teisal nagaga¹⁾. Laul pidi hapnemist edendama²⁾.

Tor is valmistati vihameestele nõiutud õlut, mis jooja sisikonnas ussi ellu kutsus. Selleks tapeti jüriöösi kuuvalgel uss. Igat vilja riputati seitse tera ussi suhu. Uss maeti kohedasse mulda. Ussi suust väljakasvanud viljade teri tarvitati nõiutud õlle valmistamiseks. Selle õlle jooja „tehti ära“; ta kõhus hakkas uss elutsema. Ettevaatuseks pidi külalise nõudmisel peremees või perenaine kannust külalise nähes kõige esmalt jooma. Kui peremees või perenaine keeldus joomast, ei joonud ka külaline, kartes õllega enesesse ussi joovat³⁾.

Vanemal ajal peeti Eestis kogu jõulu-aeg õllekann ja jõulusaia laual. Niisamasugune viis valitses Rootsi Smålandiski: täis õllekann ehtis lauda jõulust kolmekuningapäevani⁴⁾.

Harju-Jaanis oli peale muu pühadeaegne toit veel „peerges“, see on: piim pandi patta ja aeti keema; kui piim tõusis, valati õlut juurde ja klopiti vahel muna hulka, lisati supile mõnikord veel sepikupudi. „Peergest“ tuntakse nüüd õllesupi nime all, kuid see ei ole enam üldine pühadeaegne toit.

¹⁾ E 75433. — ²⁾ E 75570. — ³⁾ E 67151. — ⁴⁾ Nilsson, ÅFF 215.

Nüüd pannakse supile suhkrut sisse, vanasti „peergele“ suhkrut ei lisatud ¹⁾. Ei valmistata aga mitte ainult Harju-Jaanis õlleleent, vaid seda kommet tuntakse kaugemalgi. Nii teatatakse L ü g a n u s e l t, et esimese püha „magustoiduks“ keedeti õlut saia või sepikupudiga ²⁾. S a n g a s t e s nimetati piimaga keedetud ja munaga segatud õlut peestüseks ³⁾.

Olgu veel nimetatud A. Kuldsaar'e poolt üleskirjutatud K u d j a p ä ä surnuaiavahi komme jõululaupäeva õhtul surnute jaoks täita küna veega. Rahvateadete järgi ei saanud surnuaiavaht öösi rahu, kui õhtul jätnud küna täitmata; surnud kolistanud ja müranud kangesti seina taga ⁴⁾. Surnud olid söönud jõululaualt rooga; neid hakkas janu piinama. Küll pakkus õllekann neile laual märjukest, aga vist tundsid mõned, näiteks lapsed, himu vee järgi, soovides sellega keelt karastada. Et vett laual puudus, otsiti seda teisalt. Mujalt kui Saaremaalt ei ole mulle silma puutunud surnute jootmist veega. Küll aga nõuavad laplased, jõululaupäeva õhtul täidetagu anumad veega vaimude jaoks, — vastasel korral ähvardab majapidamist õnnetus ⁵⁾. Ingeriski pandi mõnes kohas vaimudele veeanum jõuluküünla kõrvale lauale ⁶⁾.

V a l g a m a a l väidetakse, et seal vanasti ei tuntud õlut. Viimast näikse seal mingisugune kali olevat asendanud. Jõulujooki valmistatud seal leivast või jahudest ⁷⁾. Kavastus, vist T a r t u - M a a r j a s, pandi jõuluõhtul kalja ahju; kui kali keema hakkas, lisandati sellele suhkrut (varemini vist mett) ja saadi sedaviisi jõulujook „peesitus“ ⁸⁾.

H e l m e s joodud vanemal ajal jõulus kohvigi. Kohv valmistatud järgmist viisi: Kohvijahu riputatud patta, keedetud ja valatud siis vedelik pealt ära. Kohvipaksule valatud piima juurde ja söödud ⁹⁾. See vanem aeg ulatub vist vaevast kaugeemale kui möödunud sajandi algupooleni.

¹⁾ ERM 24, 78. — ²⁾ E 64540 (9). — ³⁾ E 68615. — ⁴⁾ E 64376; E 64382. —

⁵⁾ Q v i g s t a d, Lappiske eventyr og sagn IV 445. — ⁶⁾ V a r o n e n, Vp 175. —

⁷⁾ E 67671. — ⁸⁾ E 75064. — ⁹⁾ E 67684.

Üldisi jõulukombeid.

Puhastamine ja ehtimine.

Kui mitte natuke varemini, siis jõululaupäeval ikka pühitakse ja puhastatakse siseruume ja väljas õuegi. Kohati köetakse ahju kadakatega või suitsutatakse tuba kadakaokstega, et majja tükkinud kurjad vaimud põgeneksid. Tavalisesti ei võtnud naisvägi vanasti vaevaks küürida tahmaseid seinu ja tahmast lage; hea, kui enne jõulu keris „ära puistati“. Haljalast teatatakse ometi, et jõululaupäeval pestud kõik maja puuriistad, ka lakka seisma pandud, nagu näiteks suvised piimapütid; niisama viiakse tubased majariistad, isegi voodid õue küürimisele ¹⁾. Väike-Maarjas saavad selle osalisteks isegi leivalabidad ja ahjuluuad, „sest muidu kuri vaim sõitvat nendega soo peale“. Kõik selline töö peab juba enne valget lõppema ²⁾. Mõnes kohas lubjati enne jõulu tuba kuni parteni või löödi seinale mitu rida pirde või laaste ³⁾. Küürimisel alati lusikatega ja kaelkookudega ja lõpetati loomatoidutoobritega. Helmes pandi seinte äärde seinte katteks pikaksvenitatud õlekood, n. n. sütsid püsti ⁴⁾.

Kuna meie päevil jõulus ehib maja jõulupuu, tegi seda varem al ajal jõulukroon või näarikroon, nagu seda ka nimetatakse. Jõulupuu kõrval esineb meiegi päevil veel jõulukroon, mis omast kohast meelde tuletab kroonlühtrit. H. Kurrik, kes põhjalikumalt jõulukrooni uurinud ⁵⁾ ja kelle uurimuse järgi siin käin, eraldab kolme peatüüpi niisuguseid kroone: 1) roost või putkelülidest tehtud oktaeedrisarnased kroonid;

¹⁾ E 35299. — ²⁾ E 67989. — ³⁾ E 67968. — ⁴⁾ E 72149. — ⁵⁾ ERMA IV 57 jj.

2) kroonid horisontaalse ratta või ristikujulise põhjaga, millest alla ripnevad nõörid, otsas õlgtärnid; 3) kartulisse ümberringi kiirtetaoliselt torgatud rukkikõrred, ilustatud värvilise paberiga; viimast tüüpi nimetatakse „krässiks“.

Suures enamuses on need kroonid valmistatud õlekõrttest. Kõige rohkem tarvitatakse neid kroone Saare-, Lääne- ja Harjumaal, mujal koguni vähe.

Peale jõuluaja tarvitati neid kroone palju pulma puhul, ka mingisuguse peo ajal.

Nagu jõuluõlgi seatakse neid kroonegi ühendusse viljakasvuga. Hammarstedt arvab, et need arenenud esimesest või viimsest viljavihust, millega mõjutati viljakasvu, sigivust ja jõukust ühelt poolt ja mis oma maagilise jõuga kaitses kõige kurja eest, eriti neil öödel, mil vaimud rändasid¹⁾.

Jõulukroon on meile tulnud tingimata rootslastelt. Selle poole tähistab juba see asjaolu, et jõulukroon esineb kõige rohkem neis kohtades, kus kas enne rootslasi naabruses asunud või veel nüüd asub. R o o t s i s aga on need kroonid väga levinud; peale selle tuntakse neid veel meie muude naabrite juures, isegi Venes, Poolas, Tšehhoslovakkias ja Saksas. Soomes kannavad need kroonid nime *himmeli* = taevas.

Vormsis tehti jõulukroone juba aegsasti enne jõulu; kaks neid pandi lauale ja mõned suuremad lae alla, kuhu nad jäid kogu pühadeajaks²⁾.

Sangastes kinnitati lakke kartul nõöriaga. Kartulisse pisteti pikad õlekõrred ja nende juurde riputati paberilipakaid. Need heljusid lae all ning valmistasid lastele rõõmu, esinedes seega jõulukroonina³⁾.

Peale jõulukrooni ja kolmeharuliste lühtrite tunti vähe jõulukaunistisi talumajades. Pilistverest on ometi teateid kirja pandud, et jõuluks „purjeriidega“ kaeti tahmane lagi. Purjeriie võis ainult harukorral tulla küsimusse; vist võttis perenaine kattedeks saadaval oleva linase või takuse kanga. Veel kaeti Pilistveres mõnes kohas seinugi samasuguse riidega, teisel aga löödi männipirdu tahmaste seinte peiteks⁴⁾. Pirdudega seinte katmine nõudis muidugi rohkesti tööd ja vaeva. Umbes

¹⁾ ERMA IV 74. — ²⁾ E 65478. — ³⁾ E 75085. — ⁴⁾ H III 7, 231 (2).

sama viisi kaunistati tuba pulmagi puhul. Toristki on teateid seinte ja lae katmise kohta lõuendiga¹⁾). Keilas ehiti vahel seinu värvitud hõövlilaastudega²⁾).

Reigistehti jõuluks õlgedest ristid, *julkors*, ilustuseks seintele laes rippuva õlgedest krooni kõrvale, partele laua kohta pandi aga männipirdudest kangas. Sellest rippus alla küünlahel. Vahel pandi niisuguseid pirrukangaid seintelegi³⁾). Nagu nimi *julkors* juba kuulutab, on meil siin tegemist rootsi kombega. Kaarmas sauetati jõuluks rehetuba. Seinad põrandalt paari jala kõrguseni vikiti valgeks, kuna ülejäänud osa kuni parteni kaunistati mõnesuguste ornamentidega, mille iseloom oli nurgeline. Rehetuba valgendati ainult jõuluks⁴⁾). Saardes kaunistati kambri seinu palukavartest pärgadega; pärja sees leidusid omatehtud laternad ja pabertutid⁵⁾). Ukse ees põles värvilistest paberitest tehtud latern⁶⁾). Mõnes kohas ehiti seinu karukoldadega.

Lääne-Nigulas joonistati vanasti talu sissekäigu ustele Joosepi ja Maarja kuju, aga ilma Jeesusega, teisel ainult Maarja kuju. Vist kardeti piibli keeldu joonistada Jumala kuju. Joosepi ja Maarja kuju pidid tunnistama, et kujutatud isikuid oodati üheskoos jõululaps Jeesusega talusse külalisteks. Joosepi ja Maarja kõrvale tehti riste, muidugi takistuseks kurjele vaimle, et need enne Joosepi ja Maarja tulekut salaja ei tungiks majasse, vaid riste nähes põgeneksid tagasi⁷⁾). Joosepi ja Maarja kuju joonistamine põlvnes muidugi katoliku usu ajast, milline usk ju meeeldi püüab Maarja pilti asetada majadesse ja mujale. Ehk küll rooma-katoliku usk ammu Eestist hävinud, on ta jälgi kohati säilinud sajandit kolm või pisut kaueminigi.

Saaremaal joonistati kriidiga jõulu esimese püha hommikul elamu ustele ja siledamatele palkidele hobuseid, lehma, kukki, kanu jne. Seletati: olla hea, kui kallil päeval rohkesti loomade kujusid seinal⁸⁾). See „hea“ tähendas muidugi seda, et loomad paremini kasvaksid ja sigiksid. Ingeri Soikkolaski joonistasid lapsed seintele kriidiga loomade kujusid, milliste joonististe otstarve aga on hämar⁹⁾).

¹⁾ E 65895. — ²⁾ Eesti Noorte Punane Rist 1927, nr. 1. — ³⁾ ERA II 1, 694. — ⁴⁾ E 65725. — ⁵⁾ E 65110 (2). — ⁶⁾ E 65112 (11). — ⁷⁾ E XV 15; E 7126. — ⁸⁾ E 64464. — ⁹⁾ Suomi IV 11, 68.

Kirikusse sõit ja kodune hardus.

Hea komme nõudis uuemal ajal jõuluõhtul tingimata kirikusse sõitmist; endisel ajal niisugust kommet ei peetud. Vanasti käidi *E e s t i s* esimese jõulupüha varahommikul kirikus. Hommikusel kirikuskäigul juhtus mõnigi kord, et üks ja teine, kes kodus liig palju maitsnud jõulumärjukest või muidu väsinud, uneuku kaissu langes ja isegi valju norinaga segas kiriklikku jõulurahu. *R o o t s i s* oli tukutoomaste äratajaks ametisse pandud eriline „uniköster“. *S o o m l a s t e l* on niisugune ametmees säilinud mitmes paigas viimse aastasajani. Vististi määras rootsiaegne kirikukorraldus *E e s t i s k i* niisuguse isiku kogudust ärkvel pidama. Uniköstril oli pikk ritv käes, selle ridvaga koputas ta esmalt pingi otsale, kus nägi kellelgi kinnivajunud silmi. Kui koputus ei aidanud, puudutas ta oma ridvaga uinuja käsivart. Mõnikord käis uniköster kirikukukruga või kirikutotiga. Sellel oli ridva otsas väike kuljus; seda kõlistas uniköster istuja kõrva ääres, kui see kohe ei pannud raha kukrusse. Ei äratanud kõlistamine, ütles kõlistaja tukutooma naabrile: „Ärata see üles!“¹⁾

Jõulus peeti kirikuskäimist tingimata tarvilikuks. Arvati, et Jeesus jõulus kõik patud andeks annab²⁾. *S e t u m a a l* lähivad lapsed enne kirikusse minekut isa jalgade ette kolm korda kummarduma³⁾. *T a r t u* pool anti noortest sellele luba kirikusse sõita, kes korraga puistas kõik seajalakondid suurest kolmevakalisest kotist välja⁴⁾.

Jõulus kirikusse sõites pandi pikad õled reele ja võeti niipalju inimesi rekke või saani, kui sinna iganes mahtus. Reel pidi heinakotil olema üksteise peal kolm tekki⁵⁾; teisal kõige parem tekk, sõitjal kirjud kindad käes, uhked vööd vöö⁶⁾.

Mida rohkem isikuid sõidukil, seda parem. Sõites vaadati hoolega, kes esimesena vastu tuli: noor neiu ennustas noormehele õnne, vanatüdruku vastutulekul pöördi koju tagasi või tehti kohal kolm ringi, sülitati vastu tuult ja alles siis sõideti edasi. Neiu tegi vastupidiselt. Uusaastal valitses samasugune komme⁷⁾. Kirikuteel lepiti vihameestega⁸⁾.

¹⁾ Kotikoski, Hämäl. joulutapoja, 53. — ²⁾ E 67754. — ³⁾ E 70124. — ⁴⁾ E 75206. — ⁵⁾ E 70949. — ⁶⁾ E 75673. — ⁷⁾ E 65336. — ⁸⁾ E 67271.

Kirikus laulis iga meeste- ja naisterahvas, ka need, kel puudus lauluhääl¹⁾). Koju sõites keeldi Helmes tagasi vadata; tagasivaataja suri pea²⁾). Kirikust koju jõudes pöördi sõiduk kummuli; kõige rutemini kummulipöörjal edenes töö aasta jooksul kõige paremini³⁾). Niisama rutati koju jõudes kohe puudutama põllutööriistu, et tööga suvel teistest ette jõuda⁴⁾).

Kuskil Läänemaal olnud viisiks, hobusel kuljused kaelas, sõita pärast kirikut perest peresse ja soovida häid pühi⁵⁾).

Ambbla komme, kirikutornist jõuluõhtut rakettidega tere-tada, põlvneb kõigiti uuest ajast⁶⁾).

XVIII ja XIX sajandil astus kiriku asemele sagedasti koolimaja. Jõuluõhtul, aga ka pühadel pidas koolmeister koolimajas jumalateenistust, millest paljud, kes pika tee pärast kirikusse ei tahtnud minna, osa võtsid, kui koolimaja neil lähemal leidis. Mineva sajandi teisest poolest alates hakati sel puhul koolimajades jõulupuidki põletama.

Kus vanasti jõuluõhtul kirikus jumalateenistust ei peetud, loeti kodus küünlavalgel piiblit ja lauldi lauluraamatust vaimulikke laule. Põltsamaal luges peremees laua ääres istudes kogu öö piiblit⁷⁾). Kullamaal toodi peale piibli veel hulk vaimulikke raamatuid lauale ja jäeti sinna kogu pühade ajaks⁸⁾), teisal kõik majas leiduvad raamatud; Rõuges toodi need juba enne pühi⁹⁾). Saardes pandi piibel pärast lugemist kinni ja keerdi tagumine kaan ülespoole; kardeti nimelt, et kui piibel lahti ja esimene kaan üleval, siis vanapagan võib peale istuda¹⁰⁾). Jäeb hämaraks, kuidas vanapagan ometi majasse sisse arvati pääsevat, kui ju ta sissepääse vastu kõik sellekohased vahendid tarvitusele võetud. Viljandi pool loeti ja lauldi kogu öö; väsis üks, astus teine asemele¹¹⁾). Hageris pidi vähemalt üks kogu öö piiblit lugema ja laulma¹²⁾). Vigalas luges kolm inimest jõuluõhtul laua ääres piiblit¹³⁾). Abjas pidi igaüks jõuluõösi 40 peatükki lugema¹⁴⁾).

Tarvastus hakkas perenaine jõuluhommikul ennustajaks. Lauluraamatut avades vaatas ta, missugune salm maja-

¹⁾ E 67241. — ²⁾ E 73153. — ³⁾ E 18457. — ⁴⁾ E 914. — ⁵⁾ E 67448. —

⁶⁾ E 67770. — ⁷⁾ E 64906 (9). — ⁸⁾ E 65288. — ⁹⁾ E 68632. — ¹⁰⁾ E 65381 (4). —

¹¹⁾ E 65588 (2). — ¹²⁾ E 65335 (2). — ¹³⁾ E 65862 (1). — ¹⁴⁾ E 67143.

elanikkudele sealt silma puutus. Hea salm kuulutas head uusaastat, halb halba. Nii löödi igäühe nimele lauluraamat lahti ¹⁾).

Setumaal tuuakse esimese püha hommikul kirikust pühapilt külasse. Kaasa tuleb preester, kes laudas loomi õnnistab ja palvet peab. Uusaasta hommikul viiakse pilt jälle kirikusse tagasi ²⁾).

Tõstamaal küsiti jõuluõhtul lastelt: „Kas jõuluvana tuleb nutuga või naeruga?“ Küsimusele vastasid lapsed: „Jumalasõnaga ja soolaleivaga ³⁾.“

Toris lootsid lapsed jõuludelt enestelt abi targakssaamiseks. Selleks kujutati midagi paberile ja neelati paber alla. Ööseks pandi raamat pea alla; selle teo järele pidi kõik hästi pähe hakkama ⁴⁾).

Jõuluhommikul teretab majasse tulija Audrus: „Tere hommikut, jõulud, jõulud! Pikka iga, kõrget au, pisut lapsi, palju leiba!“ ⁵⁾ Teisal öeldakse: „Tere, jõulud! Meie jõulud saadavad teie jõuludele palju tervisi, noortele ja vanadele, kukkedele ja kanadele, moor moorile, vaar vaarile ja igäüks oma paarile“ ⁶⁾).

Jõulutaiad — saagi edendajad.

Jõulude pühitsemise kommetest käib punase lõngana läbi soov edendada maa, karja ja inimeste sigivust. Seks loodetakse abi ohvritest ja mõnesugustest taigadest. Ohver oli muidugi määratud põllumajandust edendavatele kaitsevaimudele. Kui hiljemini kristluse päevil enam vaimudele ei ohverdatud, langes ohver kirikule, kiriku juures kerjajatele või ka pererahva juurde koju tulevatele santidele.

Vanasti, kui rehti käsitsi peksti, kestis suuremate põldude omanikkudel rehepeksmine kaua, kuni mardipäevani, harukorral veel kauemini. Jõuluks pidi aga rehepeks olema tingimata täiesti lõpetatud. Jõuludega algas, nagu tähendatud, vanasti uusaasta. Uusaasta peab tagama uut lõikust. Kõik põllumajandusesaaduste esiletoomine jõulus kannab omapoolt mingisuguse

¹⁾ E 65431 (3). — ²⁾ E 73279. — ³⁾ E 65098. — ⁴⁾ E 64086. — ⁵⁾ E 67177. — ⁶⁾ E 70956.

ohvri kuju, jõul esineb nagu lõikusepühana, mil põllumees hea lõikuse andjale püüab maksta nagu mingisugust matti; teiselt poolt tahab ohverdaja selle matiga saada tagatist, et uusaastal tuleks hea viljasaak. Tänutäheks ei tohi aastaannist loomad ega linnudki jääda ilma. A u d r u s viidi viljateri jõuluöösi matiga õue, et nad õnnistust leiaksid ¹⁾). Siin nähakse selles kombes peituvat ühtlasi ohvrimõtegi. Nimetamata kohas pandi väljas viljavihk püsti viljakasvu suurendamiseks ²⁾). Usuti, et haldjad söövad vihust teri ja kaitsevad siis suvel vilja.

R o o t s i s t leiame sama põhimõtte. Sealgi kestis rehepeksmine vanasti kaua, kuid jõuluks pidi sel olema lõpp ja vaimudele, eriti tondile anti oma ohver ³⁾). Õieti pühitseti Rootsis kahekordset lõikuspüha: esimest pühitses iga talu oma rehepeksu lõpul — igaüks omal ajal; teist kogu maa samal ajal.

Viljasaagi, üldse peatoiduse saamise edendamise kohta käib hulk jõulupruuke. Jõuluõhtul pannakse käsikivide vahele nisu-, rukki-, odra- ja kaerateri, mõnikord toitu ja jookigi selles lootuses, et vili paremini kasvaks ja toit iialgi ei lõppeks ⁴⁾). Kõik see sünnib muidugi ohvri mõttes. R i s t i l minnakse öösi sauna, võetakse õlut-leiba kaasa ja juuakse seal; mis üle jääb, visatakse vastu lage. See taig arvatakse mõjutavat paremat viljakasvamist ⁵⁾). Koerale, kassile antakse mõnes kohas enne inimeste söömist leiba ja liha, — siis on uusaasta õnnistatud peatoiduse saamise poolest ⁶⁾).

K o l g a - J a a n i s seati jõululaupäeval saunast tulles vihad pangele pikuti ritta. Esimese püha hommikul mindi vihta vaatama; kui tüved olid ukse poole, loodeti suvel head viljasaaki; kui ladvad, — nälga ja äpardust ⁷⁾). Rahvasuust saadud teadetest ei selgu, kuidas vihud öö jooksul võisid olla saanud muutunud asendi. Vist oletati, et vaimud, surnud, vihad öösi teisiti pannud, et nii lõikust ennustada. P ä r n u S a u g a teadetest selgub vaimude, resp. surnute hingede vihtlemine. Saugas pidi pereisa jõululaupäeva õhtul mitu uut vihta sauna viima esivanemate vaimude vihtlemiseks ⁸⁾).

¹⁾ E 65174. — ²⁾ E 65554. — ³⁾ C e l a n d e r, Nord. jul I 61. — ⁴⁾ E 8° VI 30. — ⁵⁾ H I 4, 139. — ⁶⁾ H III 21, 10. 619. — ⁷⁾ E 65270 (6). — ⁸⁾ E 67050.

Räpinas piserdati jõululaupäeva õhtul pärast tubade pesemist toaseinad üle väljastpoolt ja treppide esisel kuuseokstel kolm nädalat seisnud veega, lootes, et Jumala õnnistus asub siis majal¹⁾.

Lauaalune.

Nagu ukسلävi igal ajal esindab mingisugust püha paika, nii oma jagu jõuluajal ka lauaalune. Väga mitmest kohast on saadud teateid, et jõuluõhtul kas kaerakülimitt, sõel või kaeravakk ööseks pannakse laua alla²⁾; Iisakus lisatakse kaartele veel viinapudel juurde³⁾; teisel kallatakse kaartele natuke õlut peale. Hommikul söödetakse kaerad loomadele. Rahvasuu seletab teguviisi ristiusu seisukohalt: laual loetakse jumalasõna ja palutakse; vili laua all saab osa õnnistusest ja viljaga ühes loomadki, kellele vili söödetakse. Niisugust viisi tuntakse Soomes ja Rootsis⁴⁾.

Mõnes kohas Eestis viiakse jõuluõhtul vikatid, kirved, sirbid ja muud terariistad tuppa laua alla, et vili suvel hästi kasvaks; teisel ei panda lauaalusele enam rõhku, vaid viiakse terariistad lihtsalt tuppa; jälle teisel öeldakse: ainult koju või ulu alla⁵⁾. Põhjuseks nimetatakse nõiduse kartust või vanapagana ratsutamist, töötamist nende riistadega või et need muidu nutavad⁶⁾; kasutab neid aga vanapagan, siis ei edene põllumehel kevadel nendega töö ega kanna põld vilja. Ei saa vaikida sellest, et kogemata käest laua alla maha kukkunud leivapalukest ei tohi põrandalt üles võtta⁷⁾. Keelu põhjust ei tunta. Laua alla ei tohi vaadata, — vaatamine tooks loomadele surma⁸⁾. Sõrves maksab vaatamise keeld enne kella 12; kui laua all teri, on oodata hea viljaaasta; missuguseid teri kõige rohkem, seda tõugu vilja kevadel külvata. Keelu põhjuseks igatahes see, et laua all vaime olemas.

Väike-Maarjas asetati kaeravakk laua alla, kaartele

¹⁾ E 71711. — ²⁾ E 65554 (2). — ³⁾ H III 1, 543. — ⁴⁾ Celandier, Nord. jul I 196. — ⁵⁾ H III 13, 82 (25); H II 17, 784 (6). — ⁶⁾ H III 26, 35 (68). — ⁷⁾ E XV 6. — ⁸⁾ E 64373 < Jämaja.

leiba, viinapudelid ja klaasid. Igaüks võis soovi järgi sealt võtta. Oletati, et niisugune teguviis viljasaaki edendab¹⁾). Hili-semal ajal arvati, et laua ääres loetud jumalasõnast õnnistust lähtub laua alla asetatud ainetele.

Riistade laua alla panemist ja põrandalt sinna kukkunud asja ülesvõtmise keeldu tuntakse S k a n d i n a a v i a s k i²⁾). Seal vaadatakse kaarte, õlle, viina jne. laua alla panemisele nagu ohvrile. Laua all arvatakse jõuluõhtul viibivat mingisugune vaim, kas maaaluste hulgast või muu, seda ei ole tänini määratud päris kindlaks. R o o t s i Wärendis nimetatakse niisugust vaimu laua all „*gloson*“iks“; ta asub selle juurde, kes talle lõikuseajal ei ole ohverdanud³⁾). Seda laua all asuvat vaimu ei tohitud eksitada, — muidu oleks ta karistanud õnnistamise asemel. Talle ohvrit andes ja terariistu, aga isegi ahjuluuda ja -labidat ta juurde laua alla pannes loodeti, et ta ohvri pärast õnnistab niihästi viljasaaki kui ka üldse peatoidust. Külasse antud asjugi toodi jõuluks koju, lootes, et niisugune kojutoomine edendab kokkuhoidu ja vara kasvamist; vist peab majavaim selleks omagi poolt kaasa mõjuma⁴⁾). Jõululaud kujuneb nagu mingisuguseks altariks, kus ohverdatakse jõuluõnnistust toovatele vaimudele. Muidugi mõista ei tohitud kogemata vaimude riiki langenud leivapalukest ega muud toitu jõuluõhtul enam üles tõsta; niisugune tegu tähendaks nagu vaimult käest ära kiskuda talle osaks saanud ohvrit. Aja jooksul ununes muidugi rahva seas ohvri mõte; meie päevil ei teata sellest enam midagi, tehakse ainult vana harjunud viisi järgi, ilma et tuntaks selle teo põhjust. Jõululaua ääres joodi muiste muidugi kahja ja ohverdati seda laua all, lees või toanurgas viibivatele vaimudelegi. Meie ajal sunnib harjunud viis majaanikke asju vähemalt tuppa tooma, oletades, et ükskõik, kuhu just pannakse; peaasi, et nad väljast sisse toodud, kus nad muidu võiksid sattuda vaenlikkudele vägedele kasutamiseks nende huvides.

¹⁾ E 68097. — ²⁾ C elander, Nord. jul I 197. — ³⁾ Hylltén-Cavallius, WW 259. — ⁴⁾ H III 17, 961.

Ahi ja kolle.

Ahi võetakse rahvausu järgi jõulus erilise hoole alla. Ahjus või lees asus ju mingisugune majavaim. Jõululaupäeva hommiku vara peab perenaine ise ahju kütma, et õnnetust majast eemale hoida ¹⁾). Jõuluõhtul kasutatakse ahju rohkesti; aegsa kütmise järele küpsetatakse ahjus kohati põrsaküpsist, mõnikord ka seakintsu, vorsti tavaliselt kerisel. Pärast söömist pannakse söögid jällegi kas kerisele või ahju. Ei ole panna ahju mingisugust toitu, visatakse sinna vähemalt paar halgu ²⁾). Kohati soovitatakse hagude vastuoksa ahju panemist; tagajärg — kütte kokkuhoid ³⁾). Jääks ahi või ahjupealne tühjaks, ei kasvaks suvel vili; leidub aga ahjus või ahju peal midagi, loodetakse head viljaaastat, — ahi on siis saanud oma ohvri. Samasugune arvamine valitseb Soomeski, kus väidetakse, et tühi ahi jõulus ennustab talu vaeseksjäämist ⁴⁾). Põltsamaal pidi ahi jõulu- ja uusaasta öösi toitu täis olema ⁵⁾); P.-Jaagupis halge ⁶⁾).

Esimesel pühal peab peremees ise majavanemana ja preestrina panema tule ahju; see tule ahju panek kindlustab talle hea viljakasvu; teeksid seda muud majalised, ikaldaks vili ⁷⁾).

Kuidas Haljalas oli lugu selle nõude täitmisega, et jõuluöösi köetagu ahju 9 korda ⁸⁾), jääb natuke hämaraks, olgu siis, et igakord pandi ahju ainult paar halgu, — muidu võis tuppa tekkida saunaleil. Näib, et üheksakordse söömise eeskujul taheti ahjugi sööta 9 korda. See 9-kordne ehk läbiõine kütmine on elav kuma skandinaavia „*julbrasa*’st“, jõluküttest, mis lees põles öö otsa ⁹⁾). Nagu näha, hävis aja jooksul mujal nii-sugune kütmine, vähemalt puuduvad meil sellekohased teated. Haljalas säilis komme kõige kauemini. Viljandi ümbruses tuntakse jõuluöösist ahjukütmist ¹⁰⁾); Saardes köeti jõuluõhtul ahju kadakatega, et kadakasuits kurjad vaimud majast välja ajaks ¹¹⁾).

¹⁾ E 67050. — ²⁾ E II 40. — ³⁾ H III 20, 168; E 8° VI, 420. — ⁴⁾ Häyhä, Joulun vietto 27. — ⁵⁾ E 64899 (3). — ⁶⁾ E 65861. — ⁷⁾ E 8419. — ⁸⁾ H II 9, 463 (9). — ⁹⁾ Nilsson, ÅFF 195. — ¹⁰⁾ E 67182; — ¹¹⁾ E 65307 (6).

K a d r i n a s kästakse kirikust koju tulijaid kohe tuld ahju teha. Kes kõige enne tule ahju saab, lõpetab kõige enne tööd ¹⁾. Kuskil mujal köeti kogu külas võidu ahje; ahjud pandi samal ajal küdema; kelle ahi kõige enne sai küdenud, sai uusaastal töödega kõige enne valmis ²⁾.

Reheahjult küsitakse mõnesuguseid teateid. Vastused loetakse välja tuuleulgumisest ja muist häälist ³⁾.

Jõulu- ja vanaaasta õhtul tehakse koldes t u h k igal pool täiesti siledaks. Hommikul minnakse vaatama, kas seal ei leidu jälgi. Leiduvad jäljed kuulutavad aga tavalisest halba. J õ h - v i s arvatakse veel, et kui inimese jälgi tuhal näha, tähendab see, et hea vaim kaitseb edaspidi maja ja majalisi; kus aga kassi jälgi, on kuri vaim tulnud majasse ⁴⁾. R õ u g e s kuulutavad inimese jäljed tuhal kellegi inimese surma, looma jäljed looma surma ⁵⁾. P i l i s t v e r e s seletatakse, et suured jäljed ennustavad suure surma ⁶⁾. T a r v a s t u s t teatatakse, et kui jäljed tulevad ahjust välja, kuulutavad nad õnnetust, surma; kui nad aga lähevad ahju sisse, — õnne; lähevad varbajäljed ahjusuu poole, sünnib keegi juurde ⁷⁾. M u h u s peetakse vanapaganat jälgede tegijaks ⁸⁾.

Koguni omapärast seletust tuntakse K u r s i s: leiduvad inimese jäljed tuhal, tähendab see, et Jeesus on käinud vorstivargil; leiduvad looma jäljed, — et vanapagan käinud vorstivargil ⁹⁾. Igatahes on see vargilkäimise motiiv sel kujul uuema aja motiiv ja pealegi koguni kummaline: Jeesus tehakse vorstivargaks!

Jälgede otsimist tuhalt tuntakse mujalgi, näiteks S k a n - d i n a a v i a s ¹⁰⁾.

Võidakse küsida, kuidas tulid esivanemad sellele, et jäljed tekivad tuhale? Nagu enne nimetatud, uskusid esivanemad surnute hingede kodukäimist jõuluöösi, nende söömist, joomist, teotsemist. Muidugi arvati neist hingedest, et nad, tahtes tulevikku kuulutada majaomanikkudele, jätavad tuhale jälgi, ja nende

¹⁾ E 67608. — ²⁾ E 65952. — ³⁾ E 70578. — ⁴⁾ H II 7, 637. — ⁵⁾ H II 10, 458. — ⁶⁾ H II 26, 908. — ⁷⁾ E 65474. — ⁸⁾ H I 3, 395. — ⁹⁾ H III 26, 34. — ¹⁰⁾ Nilsson, ÅFF 274; Storaker, Tiden I 143.

jälgede najal ennustasid kodakondsed tulevikku. Kodukäijad näitasid endid mõnikord muulgi kui inimese kujul. Võiks aga ka oletada, et jälgi koldesse jätavad leelapsed või leemees, keda arvati asuvat lees.

K o e r u s loodetakse tuhast kassi või koera jälgi leides õnne, hiire või muid jälgi leides aga õnnetust ¹⁾. **R ä p i n a** pool visati laua alla tuhka. Kui hommikul leiti inimeste või loomade jälgi tuhalt, arvati juhtuvat neile õnnetus ²⁾.

T a r v a s t u s seletati tuhal leiduvaid jälgi hoopis vastu-pidiselt: arvati, et need tähendavad hea vaimu majas olekut ³⁾. **H e l m e s** tehti mõnes kohas peenikest liiva õhtul tasaseks ja vaadati, milliseid jälgi seal hommikul leidus ⁴⁾.

Kuskil **L õ u n a - E e s t i s** võeti liivahunnik ja kaeti lauaga kinni. Varsti vaadati, missuguseid jälgi laud järele jätnud. Olid jäljed inimese, hobuse või lehma jälje moodi, loodeti õnneaastat; koerajälje moodi märk ennustas viletsust ja vaesust. Niisama käidi kirikuukse taga kuulamas. Kuuldi kurba viisi, ootas kuulajat kurb saatus; kuuldi rõõmust viisi, ootas teda õnnelik saatus ⁵⁾.

Pühkmed.

Rahva arvamise järgi omavad pühkmed niisama kui mitmed muud esemed jõuluajal maagilise jõu. Pühkmed moodustavad osa maja sisemusest; neis elab nagu osa maja hinge ja neis asuvad maja vaimud. Viiakse pühkmed välja, viiakse ka majavaim välja. Seistakse või istutakse pühkmetel, jõutakse eriti lähedasse ühendusse vaimudega, — vaimud võivad abi anda tuleviku teadasaamiseks ⁶⁾. **K o l g a - J a a n i s** ühineb pühkmete välja-viimisel kristlik komme paganlikuga: toa otsa seina äärde viidud pühkmetele langeb viija põlvili, palub issameie ja kuulab siis tulevikku ennustavaid hääli ⁷⁾.

Jõuluks tuleb tuba aegsasti puhtaks pühkida; jõuluajal ei tohi tuba pühkida, — niisugune pühkimine tooks põldude pühki-

¹⁾ E 68133. — ²⁾ E 71731. — ³⁾ E 68812. — ⁴⁾ E 72112. — ⁵⁾ E 68745 < Valga. — ⁶⁾ Fehrle, Deutsche Feste, 17. — ⁷⁾ E 852.

mist või mõjuks, et loomad suvel palju kiini jooksevad ¹⁾). Tavaliselt piisab jõululaupäevasesest ühekordsest toapühkimisest; Tori pool öeldakse ometi, et vaja seitse korda tuba pühkida, igakord pühkmed matiga õue viia hunnikusse ja siis jääda matile kuulama tulevikku ²⁾). Harglas pühitakse pühkmed jõululaupäeval toanurka ja lastakse seal viimse pühani olla, mil nad välja viiakse ³⁾); teisel algab pühkimine reheukse alt ja lõppeb eesukse all, siis viiakse pühkmed välja, pannakse viht või luud väljaviidud pühkmetele ja kuulatakse neil ⁴⁾); teisel Harglas viidi jõulused pühkmed alles kolmekuningapäeva hommikul välja ⁵⁾).

Venelasedki ei vii jõulust uusaastani pühkmeid toast välja; tulevikkugi kuulavad nad pühkmete ligidal ⁶⁾).

Pühkmete jaoks tarvitatakse sagedasti erilist pühkmete viimise kohta; jõuluajal viiakse aga pühkmeid mujalegi, näiteks kapsaaeda, seina äärde, ristteele jne.

Valga pool kästakse tütarlapsel niikaua pühkmetel seista, kui kukk kolm korda laulnud. Ei märka tütarlast keegi selle aja sees, saab ta mehele ⁷⁾). Lääne-Nigulas annab jõuluõhtul kaheteistkümnekordne toapühkimine tütarlapsele tagatise, et ta noorelt saab mehele ⁸⁾). Noarootsis pühib talu noorim tütar enne õlgede tuppatoomist kolm korda tuba, paneb pühkmed korvi, korvi pea peale ja käib pühkmetega ringi ⁹⁾).

Saksamaal ja Rootsis kuulavad tütarlapsed niisama tulevikku pühkmetel ¹⁰⁾).

Kui keegi unes midagi head tahtis näha, kästi teda Vändras magama heites toapühkmed pea alla panna ¹¹⁾).

Valgas pühkis peremees esimese püha hommikul vara pühkmed lauda ette, et järgmisel aastal loomadega õnnetusi ei juhtuks ¹²⁾).

Setumaal viiakse pühkmed alles teisel pühal enne päevatõusu välja ¹³⁾).

¹⁾ E 8, VIII 9. — ²⁾ H I 5, 197 (1). — ³⁾ E III 8° 20. — ⁴⁾ E XV, 18. — ⁵⁾ E 68684. — ⁶⁾ Zelenin, Russische Volkskunde 379. — ⁷⁾ E 68168. — ⁸⁾ E 65296 (3). — ⁹⁾ E 65435 (6). — ¹⁰⁾ Fehrle, Deutsche Feste 17. — ¹¹⁾ E 68002. — ¹²⁾ E 68233 (6). — ¹³⁾ E 70084 < Petseri.

Maarja-Magdaleenas kõneldakse, et pühkmete väljaviimise järele luud võetud jalgade vahele, pühkmeriist pandud pähe ja kuulatud¹⁾). Üldiselt viiakse pühkmed kas matiga, sõelaga või korviga välja ja astutakse siis kas mati, sõela, luua või viha peale kuulama tulevikku ennustavaid häáli. Lügannusel arvatakse, et väljaviimise puhul tuul kohe juba kuulutab uusaasta iseloomu: kui tuul on merelt ja viib pühkmed maa poole, tuleb hea viljaaasta; kui aga tuul on mere poole, — halb aasta²⁾). Valga pool kästakse 12 korda tuba pühkida, kell 12 pühkmed hobuse sõime alla viia ja pühkmetele kuulama jääda: hobused hakkavat peremehe tulevikust kõnelema³⁾).

Üldse kuuluvad väljaviidud pühkmed ja neil kuulamine tuleviku peatingimustesse. Kuulamise ajal peab ümbruses valitsema täielik vaikus. Ei kuulda midagi, ei ole oodata muutusi elus.

Võnnu-Kastres kästakse pühkmeid põhjapoolsesse maja otsa mati alla panna, ise seal otsas seista, kolm korda vilistada ja käega sama palju viipeid teha: selle järele kukkuda räästast nuga alla, mida aga ei olla vaja karta; hiljemini võida seal näha tulevikku⁴⁾).

Lõuna-Eestis kästakse pühkimisega jõuluõhtul rutata; hiljaksjäämise puhul minevat inglid ukse tagant ära⁵⁾). Rõngus ei tohitud pärast kella 6 enam pühkida, sest siis pühiti õnn majast välja⁶⁾); Äksis ei tohtinud keegi pühkimist näha⁷⁾).

Valjalas pühiti jõulus küll tuba, aga pühkmeid ei viidud välja; nagu näib, kartuse pärast, et maja ümber viibivad pahad vaimud võiksid pühkmetesse sattuda. Alles jõulu esmaspäeval, millal pahad vaimud maja juurest lahkunud, viidi pühkmed õuest läbi loomalauta. Oletati, et jõuluajal pühkmeid lauta viies satuks nendega ühes ka mõni paha vaim sinna⁸⁾). Miks pühkmeid just lauta pidi viidama, kuna seda tavalisest ei tehtud, selle kohta puuduvad seletused rahvasuust.

Setumaal käiakse öösi kell 12 põllul, kus ristteed lõikuvad; seal kummardatakse kolm korda maha. Kaasas olgu kott

¹⁾ H II 28, 527 (30). — ²⁾ H III 1, 589 (6). — ³⁾ E 65275 (2). — ⁴⁾ E 74476. — ⁵⁾ E 70887 < Tartu. — ⁶⁾ E 71315. — ⁷⁾ E 72719. — ⁸⁾ E 65671.

aasta jooksul kogutud toaprüügiga. Ühtsoodu vaadatakse kotti ja loetakse kolm korda issameie palvet. Sedaviisi omandab kott maagilise võime. Kui peremees seda prügi enne külvamaminekut seemne hulka segab, on tal head lõikust loota ¹⁾).

Helmes valiti tuppatoodud õlgedest 7 ühepikkust kõrt, tõmmati õue maa peale 7 ringi, pandi need õled seesmisse ringi, astuti peale ja jäädi kuulama, nagu pühkmetel kuulati. Kuuldusi seletati niisama kui pühkmete kuuldusi ²⁾).

Nagu Pythia oraaklitest katsub meilgi pühkmetelseisja, aga niisama lävel, ka õlgedel palja jalu või ristteel seisja või koguni ristteel pikali olija kuuldud häälest välja uurida tulevikku. Kuuldud hääle järgi ongi aja jooksul hääle seletus kujunenud stabiilseks.

Pillihääl, laul, piitsaplaksutamine, kaevukoogu kägin, kellad, hobuste hirnumine ja sõit, hõiskamine, mõnel juhtumil ka koerahukumine ennustavad pulmi; K o l g a - J a a n i s öeldakse koerahukumine tähendavat koera murdmist hundi poolt ³⁾). S e t u d väidavad, et ägeda ja kurja koera hukumine ennustab sama suguste omadustega meest ⁴⁾).

Lapsenutt, ka vee ammendamine kaevust kuulutab lapsesüüdi, vilistamine nuttu, oigamine haigust, raiumine, kivide viskamine uue maja ehitamist, veekohin, ka kukelaul tulikahju, appihüüd mingisugust kahju, sirbi-, vikatiluiskamine rohket viljasaaki, lehma ammuine ja lamba määgimine tõbiseid loomi.

Mitmed hääled teatavad lähenevat surma, näiteks kolinad, mürinad, laudade viskamine, saagimine, hõoveldamine, puuriida mahavarisemine, puuraiumine, elajahääl, lastekarjumine, kirikukella heli jne.

Usuti kuulates vahel koguni inglite hääli kuuldavate ⁵⁾).

Ilma pühkmetetagi käiakse ristteel hääli kuulamas. Hääli seletatakse niisama kui pühkmetel kuuldud hääli.

¹⁾ E 70212. — ²⁾ E 72076. — ³⁾ H III 7, 629. — ⁴⁾ E 70155. — ⁵⁾ E 67517.

Magamine.

Kuna talurahvas muul ajal sagedasti ahju peal magas, ei tohtud varemal ajal jõuluöösi sinna magama minna, vaid ahju peal magajad pidid aseme vahetama põhkudega põrandal. Ei selgu rahvateadetest, kas arvati sel puhul surnute hingi ahju peal inimeste magamisasemetel puhkavat.

Igatahes V ä n d r a pool ei julgetud voodisse heita, sest kardeti, et sinna-asetunud surnute hingedega kokku puututakse ¹⁾).

Rahva arvamine jõululaupäevaöösis magamise kohta üldiselt erineb. Mõned keelavad üldse magada; teised möönavad ainult magamist peale keskööd. L a a t r e s keeldakse isegi haigutamist peale keskööd; väidetakse, et niisugusel puhul kogu aastaks uniseks jäädakse ²⁾). Kuidas aga haigutust ära hoida, jääb hämaraks.

R õ u g e s lubatakse ainult ühel küljel magada, et ilus lina kasvaks; vastasel korral oleks lina sasisitud ³⁾). R ä p i n a s ennustatakse õlgedel magajatele virkust ja töökust ⁴⁾).

Jõuluöösi, aga niisama nääriöösi maksab eriline eeskiri m a g a m i s e kohta. Üldiselt ei keelda pealmisi rõivaid magama heites seljast võtta, kuid jalad peavad jääma niisama kaetuks kui päeval. Sukad olgu jalas, sukkadel saapad, kingad, pastlad või viisud, nii kuis päeval kantud. Jalatsite jalgajätmist põhjendatakse mitut moodi: K o l g a - J a a n i s, et paised ei tekiks jalgadele ⁵⁾); J ä m a j a s, et suvel ei löödaks jalgu vastu kive ⁶⁾); V i g a l a s, et pastlad peaksid kauemini vastu ⁷⁾); A m b l a s, et puudust ei tuleks jalatsitest ⁸⁾); V. - M a a r j a s nõuti jalatsite jalgajätmist kella 12-ni, et varbad suvel ei hauks ega maod nõelaks ⁹⁾). P õ l v a pool seletatakse sukkade, kingade jalgajätmist jõuluöösi kristluse motiividega: Joosep ja Maarja kandnud jõuluööl sukki, kingi jalas ¹⁰⁾). P õ l t s a m a a ümbruses pandi jõululaupäeva ööks u u e d villased sukad ja saapad jalga, et hea lambaõnn oleks ega uss suvel ei nõelaks ¹¹⁾); R ä p i n a pool, et jalad ei paistetaks ¹²⁾).

¹⁾ E 68016. — ²⁾ E 18229. — ³⁾ E 68714. — ⁴⁾ E 71724. — ⁵⁾ H I 2, 326 (127). — ⁶⁾ E 64373. — ⁷⁾ E 8° VIII, 6. — ⁸⁾ H III 17, 961 (19). — ⁹⁾ EÜS VII 394 (184); E 68034. — ¹⁰⁾ E XV 15. — ¹¹⁾ E 64919 (10). — ¹²⁾ E 71573.

Kuidas seletada jalatsite kandmist pühadel öödel? Rahva-seletused on muidugi rahva kohased. Vist magati kinniste jalga-dega kartuse pärast, et vaimud võiksid kahju teha paljale ihule, ehk küll palja näo ja paljaste käte pärast ei kardetud. N o r r a s usutakse, et kui jõuluöösi paljalt magatakse, maa-alused võivad teha kahju ¹⁾). Et jõulukommetes palju ühist skandinaavia oma-dega, näikse kahjutegevate vaimudegi kartus ühine olevat. Kar-tusega kahju eest ühines tulusaamise lootus.

K i h e l k o n n a s nõutakse, et jõuluheintele, -õlgedele pikali heidetagu ainult rietatuna ja kängituna, sest et me kõik olla matkajad maa peal ²⁾). Ka kuskil T a r t u pool kästakse rietatuna magada, et pikk vili kasvaks ega maha ei langeks ³⁾).

Jõululaupäeva öösi ei tule õige magamine küsimusse, — see öö saadeti mööda enam valvates, nii vanade eesti jõulukommete järgi, nii ristikoguduse alg-ajalgi.

Juba süüria kirikuisa Efraim toonitab valvamist kallil ööl: „Kes ei tahaks uneta mööda saata seda ööd, mil kogu maailm valvab; öö on käes, mis annab maailmale rahu ja puhkust ⁴⁾.“

Kuna jõululaupäeva öösi aega veedeti, kuidas juhtus, magati järgmistel öödel enam korralikult, aga ikka heintel, õlgedel ja nimelt sellepärast, et magajad aasta jooksul saaksid toime vähese unega ja oleksid ikka virgad. Jõuluõlgedel, -heintel magaminegi pidi séega mõjutama isikute virkust ja suuremat töövõimet. Jäi keegi jõuluõhtul ometi magama, õmmeldi tüdrukutel kinni seelikud ja poistel püksid ⁵⁾). Järgmistel öödel ei olnud jõulupõhku-del maas pikutamine enam tingimata tarvilik ⁶⁾).

P õ l t s a m a a l lubati öösi peale 12 magama minna, varem-magajatel seoti käed, jalad kinni ja tõmmati magaja kõitega lae alla ⁷⁾). R i s t i rootslased õmblesid magajad kotti ⁸⁾). M i h k l i kihelkonnas, aga mujalgi nõuti, et vähemalt üks inimene pidi kogu öö valvama; väsis see, astus teine ta asemele ⁹⁾). P ä r n u pool seletati lastele, et kes magama jääb, „jäävat ilma õnnistuseta ega nägevat Jeesuse sündi“ ¹⁰⁾).

¹⁾ C e l a n d e r, Nord. jul I 111. — ²⁾ E 67404. — ³⁾ E 75743. —

⁴⁾ M e y e r, Weihnachtsfest 27. — ⁵⁾ Eesti Noorte Punane Rist 1927, 12. —

⁶⁾ E 64463 (2). — ⁷⁾ E 64892 (4). — ⁸⁾ ERA, Rootsi 1, 97. — ⁹⁾ E 65026 (3). —

¹⁰⁾ E 65115 (5).

A b j a s seoti magamajäänud poisse ja tüdrukuid õleside-mega ühte; jõuluõlgedel arvati nii suur võim olevat, et keegi seda ei suuda purustada¹⁾). Seega kuulusid ühteseotud poiss ja tüdruk jäädavalt teineteisele. N i s s i s õmmeldi magajale tuha-kott sabasse²⁾). Magaja pidi igatahes sirgelt magama, et suvel rukkid pikaks kasvaksid³⁾). Valvaja pidi hoolitsema, et kass rasvaküünalt ära ei sööks⁴⁾).

H a r j u m a a l kuskil arvatakse, et jõuluöösi magaja kogu aastaks laisaks jääb⁵⁾). N õ o s väidetakse, et kuri vaim nõiub magaja ära⁶⁾). O t e p ä ä pool kardetakse, et enne kella 12 magama mineja järgmisel aastal sureb⁷⁾).

Kuskilt on teade kirja pandud, et mõnes kohas lauta min-nakse loomade juurde magama⁸⁾). Et see teade ainult korra esineb, jääb küsitavaks, kui palju nii sündinud.

K o l g a - J a a n i s vaatas pereema jõuluhommikul, kuidas lapsed magasid. Selili- või küljelimagaja oli jõululaps vastu võtnud, kummulimagaja aga oli ära tõugatud⁹⁾).

Jõulu esimese püha ja uusaasta-öö unenäol arvatakse eriti suur tähendus, Jumala ilmutatud olevat ja tingimata täide minevat¹⁰⁾).

S e t u d tunnevad jõuluõise valvamise kohta erilise põhjuse: Jumal käib halli vanakese näol inimeste juures ja jagab ärkvel-olijatele erilist õnne, igatahes enam valvajatele kui magajatele. Kord juhtunud Jumal jõuluöösi külasse, kus kõik maganud. Ainult küla viimses majas valvanud küla vaeseim mees. Meest ärkvel nähes ütelnud Jumal: „Kõik magavad, kuid sina oled mind igatsusega oodanud, seepärast tahan ma sulle õnne anda!“ Peale jõulu saanud mees küla rikkaimaks meheks; mis moodi, jätavad setud seletamata. Teisal Setumaal oletatakse ometi, et Jumal jagab keskmise püha ööl õnne¹¹⁾). Nõutakse veel, tuba olgu puhas, — muidu võiks Jumal tuppa tulles vihastuda¹²⁾).

¹⁾ E 67143. — ²⁾ E 67969. — ³⁾ E 71389. — ⁴⁾ E 67970 < Nissi. —

⁵⁾ E 67951. — ⁶⁾ E 68183. — ⁷⁾ E 70496. — ⁸⁾ E 68878. — ⁹⁾ E 65271 (9). —

¹⁰⁾ E 65603 (3). — ¹¹⁾ E 70083. — ¹²⁾ E 70154.

Riided, jalatsid, juuksed.

Harva leidub E e s t i s teateid kõige halvemate riiete kandmisest enne jõulusel ajal ¹⁾. A u d r u s pidi iga hea laps jõulu eel vanu riideid kandma, et pühade ajal tuli uut särki ja uusi pükse saada ²⁾. Mujal P ä r n u m a a l andis pereema 2 nädalat enne jõulu lastele kõige vanemad lapitud särgid, et siis jõulus uutele aset anda ³⁾. Rohkem teateid halbade riiete kohta on Rootsist. R o o t s i s söödud siis ka kõige halvemat toitu ⁴⁾. Et E e s t i s enne jõulu oleks söödud kõige halvemat toitu, selle kohta ei ole mulle silma puutunud andmeid. Orjuse ajal pidi ju üldiselt halva toiduga lepitama: igapäevaseks toiduks olid aganane leib, silgud, sool, piim; talvel puudus sagedasti piimgi lehmade mittelüpsmise tõttu. Sellest halvemale toidule võiks vaevalt üle minna, olgu siis vangitoidule — veele ja leivale.

Räbalate kandmist ja halva toidu söömist põhjendatakse Rootsist rooma kiriku nõuetega. Nimetatud kirik määras enne jõulu mõnenädalase valju paastu. Selle paastu pärast toideti end siis väga lihtsalt ja käidi halvus riietes. Eestis ei võinud toitude piiramine avaldada sügavamat mõju rahva toitmisel, ennem aga keeld kanda häid riideid; kuid see keeld on 4 sajandi jooksul ununud.

Jõulus sellevastu kaotasid paastu keelud maksvuse; lauale kanti kõige paremaid roogi ja riidetuti uute riietega.

Kus võimalik, laskis pereisa pererahvale jõuluks uusi riideid õmmelda, kuid ometi mitte kõikjal. Küll aga ootasid kõik jõuluks uusi jalatseid, nimelt pastlaid. K a r k s i s valmistati neid igapäevase valgest poolpargitud loomanahast, mujal tavaliselt parkimata nahast ⁵⁾. Lastele pandi P ä r n u pool jalga uued valged villased sukad ja valged karvased pastlad, millel tärgmete kohalt karv maha aetud. Uued sukad pidid lambavilla kasvu „õnnistama“; pastlale jäeti karv peale, et suvel veistele hästi paks karv kasvaks, millest söödikud ei saaks läbi hammustada; pastla pikad paelad pidid tooma „lahedad linad“ ⁶⁾. — V a r b l a s loodeti, et

¹⁾ E II 2. — ²⁾ E 65597 (1). — ³⁾ E 67498. — ⁴⁾ C e l a n d e r, Nordjul 51. — ⁵⁾ E 65324 (2). — ⁶⁾ E 65912.

uute pastelde ja sukkade varal jalad ikka terved püsivad¹⁾. P i l i s t v e r e s mindi esimesel pühäl kirikusse uute pasteldega²⁾. A u d r u s astus pastelde saaja kolde ette kivile ja hüüdis ühelt jalalt teisele hüpates: Ühed pastlad, üheksad paelad! Niiviisi tehtud, loodeti pastlaid kauemini vastu pidavat³⁾. S i m u n a s olid lapsed paljajalu, pikad valged särgid seljas⁴⁾. L ai a l t maksis käsk jõulus magada sukad, kingad jalas, et suvel tuul vilja maha ei lööks⁵⁾.

V i g a l a s pani peremees kuus paari pükse jalga, lootes, et niisugusel puhul riidest ialgi puudust ei tule⁶⁾. S a a r d e s ja H a l l i s t e s leppis peremees kolme paari pükste jalga panemisega⁷⁾. K u s k i l T a l l i n n a pool, ka V ä i k e - M a a r j a s arvati, et kahtede riiete selga panemisega saadakse uusaastal kahekordset õnnistust⁸⁾. H e l m e s loodeti kahekordset lõikust⁹⁾. L ü g a n u s e s kandsid vanakesed jõuluõhtul seitse vesti või jakki pealekuti, et alati terved püsiksid¹⁰⁾.

L i h u l a pool ei võetud uusi riideid kogu pühade ajal seljast; nooremad kartsid, et uusi riideid siis enam selga ei anta¹¹⁾. H e l m e s pidid peremehel kasukas seljas, vöö vööl ja kindad vöö vahel olema¹²⁾. N õ o s loodeti riietega tööjõudu saavutada¹³⁾.

K a r k s i s lõigati kõikidel jõuluks juuksed kaelast saadik lühikeseks, selga tõmmati peaaegu maani ulatuv „särk“, mida H a l l i s t e s vammuseks nimetati. Särki ehtisid välimiselt punasest riidest valmistatud paelad, mis mustritena õmmeldud särgi peale. Nööpide asemel tarvitasid neiu ja naised rinnal sõlgi¹⁴⁾. M a r t n a s keeldi jõulu ajal pead sugeda, et juuksed peast välja ei langeks¹⁵⁾. P ä r n u pool kutsus ema lapsed heintelt enese juurde, suges harjaga nende sassiläinud pead siledaks, et sigadele tuleks tugev harjastekasv¹⁶⁾. H e l m e s anti mõnes kohas lastele isa sukad ja saapad jalga, et laps omandaks isa head ja halvad küljed¹⁷⁾.

¹⁾ E 67354. — ²⁾ E 65432 (1). — ³⁾ E 67111. — ⁴⁾ E 68163. — ⁵⁾ E 75750. — ⁶⁾ E 8° VIII 6. — ⁷⁾ E 65307 (4). — ⁸⁾ E 65970 (1); E 68028. — ⁹⁾ E 68185. — ¹⁰⁾ E 67738. — ¹¹⁾ E 65573 (2). — ¹²⁾ E 68782. — ¹³⁾ E 73218. — ¹⁴⁾ E 65325 (3). — ¹⁵⁾ E 65362 (4). — ¹⁶⁾ E 65912. — ¹⁷⁾ E 72087.

Vanne.

Pilistverest on imelik ainulaadiline komme kirja pandud. See komme kuulub nii:

„Siis teind iga maja peremees, et ta ühe sea ehk oina nahaga kaetud puu paku pääle kät pannes vannub, et ta sell uuel aastal oma maja rahvale üks armastaja ja valitseta(?) isa tahab olla ja nõnda vandunud kõik täis kasvanud inimesed tema järele, et nemad oma kohusid truiste tahavad täita ¹⁾.“

Pilistvere jõulupakk tuletab elavalt meelde sarnast skandinaavlaste kommet. Hervarari muistendis jutustatakse kord jõulust. Kuningas Heidrikil oli ilmatu suur ja ilus kult määratud ohvriks Freiale. Jõulupidudel oli viisiks anda töotus edaspidi sooritada kavatsetavate tegude kohta. Kuningas Heidrik laskis tuua kuldi saali. Kuninga mehed panid käe kuldi selga ja andsid töotuse. Kult pidi edaspidi ohverdatama Freiale viljakasvu ohvriks. Freia oli ju sigivusejumalanna ja ratsutas kult Gullinborste seljas ²⁾. Nii kõneleb muistend. Tuleb oletada ometi, et muistend vastab tõsioludele. Nilsson arvab, et kuldi viimine saali on nii groteskne, et seda ei või pidada täiesti leiutiseks. Jõulukuldil on ju jõulukommestest suur tähtsus ³⁾. Võrreldes Pilistvere kommet Skandinaavia muistendiga märkame suurt sarnasust: mõlemates antakse töotus tulevate tegude kohta, Eestis vannutakse koguni täita kohuseid truisti. Pilistvere komme peab kõigiti rootsi mõju all olema tekkinud, — eesti kommeteale on muidu selline vandumine liig võõras. Oleks niisugune töotuseandmine või vandumine Eestis rohkesti levinud, oleks see tingimata elu arenemise kohta avaldanud enam mõju.

Sool.

Soolal on jõulu- ja uusaastakommetes suur tähtsus. Sool esineb säilitamise sümbolina, kaitseb mädanemise ja halvaksmuutumise eest. Juba juutide seaduse järgi pidi ohvritele soola peale riputatama. Eliisa moondab halva vee soola varal maits-

¹⁾ H IV 7, 233. — ²⁾ Nilsson, ÅFF 159. — ³⁾ Sealsamas.

vaks. Vanaaegne kirik tarvitas soola ristimiselgi ja pühitses üldse soola ¹⁾. Osalt piibli mõjul, osalt aga vanade rahvaste omal tähelepanekul omandas sool enesele tähtsa koha rahvaste kommetes, nii ka Eestis.

Eestis tarvitatakse soola sagedasti nõidumise vastu, aga jõulus ja uusaastal ennustamisekski; nii näiteks pandi selleks otstarbeks soola leiva alla või ka lihtsalt lauale. Au dr u s viskas peremees igale lävele soola, muidugi kaitseks kurja vastu ²⁾. Pärnu ümbruses riputati soola akendele ja ustele, et vanakuri sisse ei pääseks ³⁾. Teateid puudub, kas soola riputati sealgi, kus ustele, akendele riste ette tehti, või pidi sool ristide aset täitma. Veel pandi Pärnu pool soola söögilaua igale nurgale, et vanapagan surnutele määratud toite ei hävitaks ⁴⁾. Vigalas riputas pererahvas jõuluõhtul kell 6 kõige jämedamat soola kolm korda ümber maja, igakord riste tehes maja kaitseks ⁵⁾.

Reumatismist võib jõulus järgmisel viisil vabaneda: võetakse peotäis soola, visatakse küdevasse ahju ja joostakse toast välja, et mitte soolapraginat kuulda ⁶⁾. Sai mõni kuri inimene soola kerisele visata, tekkis majaliste vahel tüli ⁷⁾.

Soola tarvitamist jõulus loomadele ja nõidumiseks tuntakse laialt Euroopas.

Soola asendas ennustamisel tihti soolane toitki, nii näiteks silgud, heeringad, üldse soolane kala.

Soolase söömine, nagu heeringate, silkude ja päris soola tarvitamine on jõulu- ja vanaaasta öösi tähtis abinõu tulevase teisepoole nähasaamiseks nii ilmsi kui ka unes. Pea kästakse üks, pea mitu — kuni üheksa — silku või heeringat ära süüa; mõnikord nõutakse, söömine alaku sabaotsast; vett aga ei tohi söögi ajal ega pärast söömist juua.

Kodaveres nõuti koguni soola söömist; kui palju just, ei selgu andmetest. Kästi igale lauanurgale soola panna ja igast soolahunnikust süüa 9 korda ⁸⁾. Kui ka igakord tera söödi, tuli niisugusel puhul ikkagi süüa 36 tera.

Soola sulamine jõulu-, ka vanaaasta öösi kuulutab selle isiku

¹⁾ Grimm, DM II 877. — ²⁾ E 65037 (3). — ³⁾ E 65058 (2). — ⁴⁾ E 65058 (4). — ⁵⁾ E 65862 (1). — ⁶⁾ E 67944. — ⁷⁾ E 73107. — ⁸⁾ E 18472.

surma, kelle pandud sool sulanud või märjaks saanud¹⁾). Samasugune arvamine on Soomeski²⁾). Tõstamaal ennustatakse leiva alt sulanud soola järgi ometi head rukkikasvu³⁾).

Üldse on soolase söömine Euroopas laialt tuttav.

Kaevuvee alalhoidmiseks võetakse jõuluajal appi eriline vahend, nimelt sool. Sool peab kaasa mõjuma, et kaevuvesi ei kaotaks talle kuuluvaid omadusi. Saardes kardetakse, et kaevuvette sigivad ussid, kui sinna ei heideta soola⁴⁾); Ristil järele, et vanapagan tuleb öösi jooma kaevuvett, kui sinna õhtul ei ole visatud soola⁵⁾); Hanilas takistab vee halvaks minemist⁶⁾); Kosel, et vanapagan moondab vee vereks⁷⁾); Jämas, et tekib haigusi, kui kaevuvesi jõuluõhtul jäetud soolata⁸⁾). Amblas visati soola asemel jõuluõhtul viljateri kaevu, lootuses, et vili siis kasvaks paremini⁹⁾).

Ojadele, jõgedele, järvedele soola viskamisest vaikivad teated. Suurt veekogu ei suutnud vaenlikud väed muidugi nii ruttu rikkuda kui kaevu.

Nagu jõuluõhtul visatakse teisel ka vanaaasta õhtul kaevu soola. Üldiselt arvatakse kaevudel kolm korda aastas olevat puhkepühad, mil keeldud neist ammutada vett, nimelt jõulu-laupäeva öösi, vanaaasta laupäeva öösi ja kolmekuninga laupäeva öösi.

Tuli nõiaks peetud isik majasse, viskasid Viljandi pool tavalisest lapsed ta jälgedesse ikka soola, et hädaohu kõrvaldada¹⁰⁾).

Tervise ja majanduse edendamine.

Jõulukommete täitmine tagab täitjale tervist tulevaseks aastaks. Tervist edendavad mitmesugused jõuluagsgesd taiad.

Et kogu aasta võidaks olla terve, soovitatakse Sõrves nii teha: öösi siduda kolm kinga kahe sülla pikkuse nõõri otsa ja panna see ümber kaela; kui jaksatakse sedaviisi käia kolm

¹⁾ E 8379. — ²⁾ Varonen, Vp 196. — ³⁾ E 71388. — ⁴⁾ ERA II 3, 151 (30). — ⁵⁾ H IV 9, 357 (6). — ⁶⁾ H III 3, 425 (17). — ⁷⁾ H II 17, 566 (12). — ⁸⁾ H II 18, 953. — ⁹⁾ H II 14, 485 (3). — ¹⁰⁾ E 65589 (5).

korda ümber toa, siis on tervis kindlustatud¹⁾. Tõstamaal käidi jõuluõhtul tuhka sõeludes kolm korda ümber kaevu, et kaevuvee joojad oleksid prisked ja terved²⁾.

Jalgade terveolekut suveks kindlustatakse seda moodi, et jüripäeval leitud hobuserauaga silitatakse või muljutakse jala- taldu, — siis ei teki jala alla paiseid³⁾. Sõrves hõõrutakse jõuluõhtul jalgu vastu labidat, et jalad püsiksid suvel terved⁴⁾.

Loomadele annab tervist kogu aastaks järgmine Sõrve taig: hommikul enne kukelaulu võetakse kolm korda ahju kire- august tahma ja visatakse seda soolateradega üheskoos loomade ette, öeldes: Sööge nüüd! Mujal Saaremaal arvatakse jõul avaldavat maagilist mõju suvise piimagi kohta, nimelt, et see ei hakkaks venima. Selleks viidi vanemal ajal jõululaupäeva öösi piima käia alla ja võiti uste lävedele⁵⁾. Hallistes löödi jõuluõhtul pihelgase seitsmeharulise vitsaga kolm korda lauda- värava pihta, — siis ei pääse tõved loomade kallale⁶⁾. L.-Ni- gula s varastati külast vanu kaltse; nende kaltsude suitsu peeti arstirohuks haiguste vastu⁷⁾.

Vesi omab jõulukommetes suure tähtsuse. Hallistes laskis peremees mõne noore inimese kaevust vett tuua; pere liikmed pesid kõik selle veega silmi; sellest pesemisest loodeti selgeid silmi ja selget meelt⁸⁾. Teisal toodi allikast või kaevust vett jäätükkidega. Äksis pandi vette veel kolm hõbesõrmust⁹⁾. Harjumaal pesti kapa seest, mille põhjas pussnuga ja hõbe- sõrmus¹⁰⁾. Teisal pidi vees prees, hõberaha või mingisugune muu hõbeese olema.

Nii pestud silmadest loodeti peale muu, et nad uusaastal kratte näevad¹¹⁾. Kuskil pandud silmapesuvette koguni kuld- raha, mis paremini pidi mõjuma kui hõbeese. Kuldraha vette panemist tuleb enam erandiks arvata. Puhjas sellevastu ei pestud esimesel pühal sugugi silmi, kartes, et siis jõululaupäevane püha pesemine ära uhutakse¹²⁾.

Jõulu laupäeval võeti Paistus kaevust pang vett, tehti rist põhja ja külgedele ja pesti selle veega nägu, — siis ei vaeva

¹⁾ E 28771. — ²⁾ E 36016 (2). — ³⁾ E 32478 (26) < Jämaja. — ⁴⁾ E 8° VIII 7. —

⁵⁾ E 64376. — ⁶⁾ Eisen, EM IV 293. — ⁷⁾ E 65298 (11). — ⁸⁾ E 65134 (9). —

⁹⁾ E 65920 (7). — ¹⁰⁾ E 67888. — ¹¹⁾ E 67888. — ¹²⁾ E 74490.

haigus pesijat uusaastal¹⁾). Teisal pesid neid nagu jäätükki-dega, et leida enam tähelepanu poiste poolt²⁾). Valga pool pandi esimesel pühal veekauss keset tuba. Selles vees pesi esmalt peremees käsi ja nägu, siis kogu pere³⁾). Muidugi loodeti niisugusest pesemisest tuge tervisele. Harjumaal käis peremees õhtul kõige viimaks kaevust vett toomas ja pani siis kaevu kinni; pärast seda ei tohtinud õhtul keegi enam vett tuua⁴⁾).

Räpinas seoti jõuluõösi kaevu ümber pärgi ja riste, et Jumal kaevuvett õnnistaks. Haigustumise puhul oli vaja ainult kaevuvett juua — ja kohe sai jooja terveks⁵⁾).

Kui suvel vesi kaevust otsa lõppeb, vaja jõuluõösi kaevu visata niisugune sauna ahjukivi, mille peale 9 korda leili visatud. Nii tehtud, püsib vesi aasta otsa kaevus⁶⁾). Karulas aga viidi külm kivi sauna ja visati kuuma vette. Kui vesi mulle ajas, loodeti palju raha saada⁷⁾).

Kuskil viidi jõulus enne päikese tõusu laste riided aia peale ja pisteti neile kolm suurt nõela risti sisse, — siis ei tulnud lastele sel aastal „maalisi“. Ristimata laste riided viidi niisama enne päikese tõusu välja ja toodi pärast päikese loojaminekut tuppa, — siis ei mõjunud kahetus lapsesse⁸⁾).

Erilisi kombeid.

Valga ja Võru ümbruses omandas jõluaeg ka mingisuguse vastlapäeva ilme, nimelt liulaskmise poolest. Tuttav on, et vastlapäeval liugu lastakse linakasvu edendamiseks. Võru pool soovitatakse jõulu ajal pika liu laskmist, et linad pikaks kasvaksid⁹⁾). Harglas arvati, et esimesel pühal noorrahvas võimalikult kõrgelt mäelt pidi liuglema, — muidu äpardusid linad. Liuelda võidi ka teisel ja kolmandal pühal, kuid liuglemine neil päevil ei toonud enam linaõnne¹⁰⁾). Karulas sellevastu mää-

¹⁾ E 67471. — ²⁾ E 65308. — ³⁾ E 67618. — ⁴⁾ E 67963. — ⁵⁾ E 70399. — ⁶⁾ E 28771. — ⁷⁾ E 67688. — ⁸⁾ E 70900. — ⁹⁾ E XV 53. — ¹⁰⁾ E 67691.

ratakse liulaskmine just teisele pühale. Pärast loomade sööt-
mist enne päeva tõusu tuleb suure reega või saaniga mäele minna
ja mäelt alla sõita. Saaniga sõidu jaoks on olemas laul:

Liugle, laugle,
viige regi mäele;
liugle, laugle,
saatke saan kaldaale,
liugle, laugle! ¹⁾).

Karulas lasevad lapsed uusaasta päevalgi kelkudega
liugu mäest alla, ikka selle otstarbega, et pikk, ilus lina kas-
vaks ²⁾).

Liulaskel lauldakse:

Papi lina pajuviitsust,
köstri lina küüviitsust ³⁾).

Mõnes kohas põletati jõulus linu, et hea linaaasta tuleks ⁴⁾).

Kui M u h u s pereema jõuluhommikul aidast tuppa tuli,
tõi ta peotäie teri aidast kaasa ja viskas need põrandale. Terade
põrandale viskamine tähendab, et viljast puudust ei pea tulema ⁵⁾).

L ü g a n u s e l läks taluperemees esimese püha hommikul
lumistele põldudele, mõõtis sammudega oma põldu ja siis võõ-
rast põldu, ühtlasi nõiasõnu pomisedes. Sedaviisi loodeti saagi
rohkenemist ⁶⁾. Nõiasõnade sisu ei ole teada.

Jõuluõõsi kasutatakse ahjuluuda või roopi, et sellega üle
võõraste põldude ratsutada ja viimaks omal põllul seisatada:
sellest oodatakse head lõikust ⁷⁾).

T a p a pool pöördi jõululaupäeva õhtupoolel kõik sõidu-
ja veoriistad ühtepidi, nii et kõik aisad ühes sihis seisid ⁸⁾).

L i h u l a pool ei antud esimesel pühal majast mitte küüne-
väärtki välja, kartes maja õnne välja minevat. Iseäranis siis,
kui mõni loom sündis, hoiduti majast midagi välja andmast,

¹⁾ E 67697. — ²⁾ E 67651. — ³⁾ E 68348. — ⁴⁾ E 67976. — ⁵⁾ E 65259 (6).
— ⁶⁾ E 67740. — ⁷⁾ E 8° V 2. — ⁸⁾ E 67868.

sest niisuguse väljaandmise tagajärjel võisid loomad nõiduse alla sattuda ¹⁾).

Lihula pool arvatakse, et kui jõululaupäeval mingisugune loom sünnib, olgu hobusevars, lehmvasikas, lambatall või kassipoegki, ei tohi kuue päeva jooksul kellelegi võõrale midagi anda, kui võõras ka palugu; isegi tikust ei tohi tuld tõmmata ega võõrale anda. Andmise puhul juhtub majas õnnetus, mitteandmise puhul tuleb õnne ²⁾).

Laenu pidi laenaja jõuluks omanikule tagasi viima, — muidu kardeti laenajale mingisugune õnnetus juhtuvat ³⁾).

Jõululaupäeval peab alati raha taskus olema, — siis ei jää järgmiste jõuludeni rahata ⁴⁾). **Helmes** loodeti kogu aasta palju raha olevat, kui soomustega keedetud latikas lauale toodi ⁵⁾).

Noarootsis kästakse jõuluõhtul puuanumaid mitu korda pesta, — siis ei kuivavat nad suvel liialt ära ⁶⁾); teisal kingi määrada, et aasta otsa pehmed püsiksid või et uusaastal ei kuluks. Kui vikatit käitakse, saadakse ruttu heinatööga valmis ⁷⁾).

Lääne-Nigulas tehti jõululaupäeva öösi heinaküüni uksele kriidiga rõngas, uusaasta öösi tõmmati rõngale veel rist peale, lootes sedaviisi head heina ja kuiva heinaaega saada ⁸⁾). **Toris** visati peotäis heinu ahju ja põletati, et põud suvel ei takistaks heinakasvu ⁹⁾).

Jõulu, lihavõtte ja nelipühi esimesel pühal ei soetud pead enne kirikusse minekut ¹⁰⁾); mõnes kohas ei tohitud jõulus üldse pead sugeda ¹¹⁾).

Aevastamine jõulupäeval tähendab õnne, eriti elajate kosumist; kellelegi jala peale astumine või kellegi vastu tõukamine tähendab halba; **Saaremaal** aevastamine jõuluõhtul aga surma, kui aevastaja nägu on kiriku poole ¹²⁾).

Soomlased ki ühendavad jõuluse aevastamise loomadega ¹³⁾).

Räpina pool püüti jõulus võimalikult palju aevastada, lootuses, et siis loomad paremini kosuvad ja sigivad ¹⁴⁾).

¹⁾ E 65343 (7). — ²⁾ E 65459 (9). — ³⁾ E 65307 (7). — ⁴⁾ E 70193. — ⁵⁾ E 72145. — ⁶⁾ E 65332 (13). — ⁷⁾ E 8° VIII 9. — ⁸⁾ E 65305 (21). — ⁹⁾ E 65356, 1. — ¹⁰⁾ H II 15, 25 (77). — ¹¹⁾ E 8° VI 76. — ¹²⁾ E 8 IV 10. — ¹³⁾ Grimm, DM II 935. — ¹⁴⁾ E 71573.

Räpina s visati lund üle hoonete katuse, lootes, et tuli-
kahju jääb siis tulemata ¹⁾).

Jõuluöösi jumalateenistuse ajal kõigi küünalde põledes
hiiliti Laa tres kiriku juurde, käidi kolm korda ümber kiriku
ja mindi siis koju. Kottu võeti kolm muna ja viidi kellegi näge-
mata naabritalu õue. Seal veeretati neid seni, kuni nad hakka-
sid veerema. Ühtlasi loeti nõiasõnu (missuguseid, ei teata
enam). Juhtus sel puhul mõni inimene või loom tulema, kaotas
nõidus mõju. Mõne aja pärast hakkasid kõik munad naabrilt
nõiduja juurde veerema ²⁾).

Reigis läks majajäsa jõululaupäeva õhtul toast välja,
krabistas pussiga akende ja ukse kohal, tuli sisse, krabistas
akende ja kerise ukse kohal. Pärast lõi ta pussi laua kõrval oleva
pingi kohal seina, kuhu see kolmekuningapäevani jäi ³⁾). Selle
kombe tähendust ei tunne üleskirjutaja. Niisama ei teata, miks
Mõisakülas jõuluõhtul rehealuse jalgvärava posti mööda
sula searasva alla kallati ⁴⁾). Kõigiti loodeti vist niisugustest
taigadest majanduse edenemist.

Edaspidist õnne loodetakse jõululaupäeva õhtul enesele
kindlustada Saaremaal järgmise tembuga: võetakse puu-
kauss, täidetakse veega ja pannakse hõbe- või kuldraha vette.
Kes selle esimese korra (suuga) kohe välja toob, seda ootab suur
õnn ⁵⁾).

Jõuluöösi käiakse Helmes tähti vaatamas. Tähe maha-
langemise ajal avaldatud soovid loodetakse täide minevat ⁶⁾).
Kes aga esimese püha hommikul kõige esmalt väljas käib, see
arvatakse Helmes uusaastal õnnega kokku puutuvat ⁷⁾).

Jõulu eelmiste päevade õhtud olid suurel määdul määra-
tud mõistatiste mõistatamisele. Sellest võtsid osa noored ja
vanad, eriti aga noored. Mõistatiste mõistatamisest loodeti
palju kasu. Tartus lubatakse mõistatajale „head jõulud“,
tähendab vist niipalju: ei juhtu mingit äpardust, saab head

¹⁾ E 71713. — ²⁾ E 68200. — ³⁾ E 65540. — ⁴⁾ E 67488. — ⁵⁾ E 64643
(1). — ⁶⁾ E 68601. — ⁷⁾ E 67057.

jõulutoitu¹⁾. Koerus, Viljandis, Tarvastus öeldakse osavõtjate kohta ainult, et „siis ei kao lusikad“. Mõistatiste mõistatamine sündigu 3 päeva enne jõulu²⁾. Tarvastus lubatakse ometi ka tähnilisi tallekesi³⁾, justkui oleksid need kõige kasulikumad, niisama kui Urvastes „kirjud vasikad“⁴⁾. Kanepis ja Vastseliinas töotatakse aga palju paremat palka, esimeses nimelt „palju tallekesi ja vasikaid“⁵⁾, teises „palju noori elajaid“⁶⁾. Paljude tallekeste ja vasikate pärast maksab juba vaeva näha mõistatamisega, kuna lusikate mittekadumine ja tähniliste tallede sündimine osavõtjatesse avaldab vähem mõju.

Jõulupühadelgi kulutati vanasti aega mõistatistele. Enam aega nõudsid ometi mitmesugused jõulumängud, nagu kingsepa silmapistmine, patsilöömine, jõuluhani, jõulukurg, jõulusikk jne.

Mõistatiste mõista andmise vähenemist seletatakse Ristil järgmise juhtumisega. Kord istunud pererahvas jõuluõõsi laua ümber ja andnud üksteisele mõista mõistatisti. Korraga pistetud leitseaugust tuppä verine käsi ja hää ütelnud: „Mõista, mõista, mis see on?“ Sellest ajast peale hakatud jõuluõhtul enam jumalasõna tarvitama kui mõistatisti mõistatama⁷⁾.

Mõnes kohas viideti jõuluõhtul muinasjuttude vestmisega aega⁸⁾.

Imelik „raamatuohverdamise“ komme oli vanasti Põides viisiks. Kirikuukse suhu meeste poole külge viidi määratusse kiviriista jõulu- ja vanaaasta õhtul vanu kodus mitte enam tarvitata vaid raamatuid. Seal puhkasid nad tolmu käes aastast aastasse⁹⁾. Vist keskaegne ristimisnõu muutus nagu mingisuguseks raamatukoguks-museumiks. Võiks oletada, et keegi õpetaja ehk vanade raamatute lõhkumist talumajades nähes käsu andnud, kõik vanad raamatud toodagu kiriku juurde, kus neile ristimisriist sai nagu tõnnivakaks.

¹⁾ E V 32. — ²⁾ ERA II, 163; E 14003. — ³⁾ H II 66, 690 (337). —

⁴⁾ H III 11, 354 (26). — ⁵⁾ H I 9, 537 (52). — ⁶⁾ H II 60, 557 < Setumaa. —

⁷⁾ E 1130 (5). — ⁸⁾ E 68707. — ⁹⁾ E 75153.

Järgmised jõulupäevad.

Teine jõulupäev pühendati juba esimeses ristikoguduses esimese märtri Stefanuse mälestuseks. Esimesed kristlased pidasid märtri surmapäeva ta taevaliseks sünnipäevaks. Öeldi: Eile sündis Kristus maa peale, et täna sünniks Stefanus taevasse.

Kuusalus nimetatakse teist jõulupüha, Stefanuse taevast sünnipäeva, tabanipäevaks; mujal ei tunta seda nime. Kuusalu elanikud, osalt pärit Soomest, on sealt kaasa toonud Tabani tundmise. Soomes nimetatakse päeva üldiselt „tapaniks“. Soomlased jälle on oma „tapani“ omandanud Skandinaaviast, kus teda peeti hobuste kaitsjaks, nagu meil ja Venes Jürit. Tabani nimi on tuletatud Stefanusest, milline nimi meil väänatud Tehvaniks, Teppaniks, Tepoks ja Kuusalus, nagu nimetatud, Tabaniks. Selle Tehvani ehk Tabani mälestuseks pühitsetakse põhjamaail teist jõulupüha. Rahvas ise ei tea, kes see Taban on, kelle auks peetakse püha.

Varemini käidi tabanipäeval sõitmas ja laulmas ja sõidetakse veel meie päevil paiguti soomlaste seas. Ühtlasi on Soomes viisiks tabanipäeval minna mardisandiks. Tabanisandid käisid majast majasse viina ja õlut mangumas, karuspidi kasukad seljas, tihti takust habe ees. Kuusalust üleskirjutatud laul ütleb Tabani kohta:

Tabani on takust tehtud,
koerakarvust on kuotud,
linaluist on lõugetatud,
hundinahast ömmeldud¹⁾.

¹⁾ Eisen, EM II 21.

Teises laulus nimetatakse Tabanit hobuste härraks:

Tabani heuste herra,
Ruode kuldane kuningas,
Sie sündüs Süsimäällä¹⁾.

Boecler'i teate järgi õpetatakse tabanipäeval sõitma noori hobuseid ja lastakse neile aadrit, lootes, et nad siis hästi edenevad ja kiiresti jooksevad²⁾. Meie päevil ei tunta tavaliselt enam niisuguseid kombeid.

Teine jõulupüha oli vanasti noortel täiesti pühendatud naljale ja mängule. Mängiti mitmesuguseid jõulumänge; kui neid ka esimesel pühal ei puudunud, teisel pühal harrastati neid ometi rohkem. Kuna vanemad isikud hommiku poole kirikusse sõitsid, käisid nooremad päeva jooksul külastamas sugulasi ja tuttavaid või võtsid kodus vastu külastajaid. Saaremaal käidi pärast kirikut perest peresse jõulumärjukest maitsmas³⁾. Väga mitmes kohas mindi tihti kõrtsi. Kõrtsis tantsisid noored. Tantsuajal üürgasid torupill ja viiul⁴⁾. Mustjala kohta ometi kuulduv teade: noored käisid eriti perest perre ja mängisid ringmänge. Tantsu oli vähe⁵⁾. Omast lapsepõlvest ei mäleta ma noorte kõrtsiskäimist. Ainult mõni vanem mees külastas kõrtsi. Tõstamaa kohta antakse aga koguni kurb pilt: vanad naised lakkusid kõrtsis lamades pingil pikali⁶⁾. Hallistes käidi talust tallu simmanitel.

Iseäranis külastavad kihnulased jõulus sugulasi ja tuttavaid. Nad lahkuvad kottu juba jõululaupäeva õhtul ega lähe enne koju kui paar päeva peale jõulu. Mehed käivad karjakaupa, vahel 30 meest korraga, ja laastavad talu õllest ja toidust puhtaks justkui rohutirtsude parv põllu⁷⁾. Väändras käisid noored hulgakaupa peol. Tagasi tulles heideti „paaridena“ küla lakka magama, kust kukelaulu ajal üles tõusti. Kord maganud Vana-Vändra Kõreveres lauda peal 28 paari⁸⁾.

¹⁾ Wilberg, E Kultura II 266. — ²⁾ Kreutzwald-Boecler, Ab Gebr 95. — ³⁾ E 8° VIII 7. — ⁴⁾ E 65183 (12) < Tõstamaa. — ⁵⁾ E 65354 (5). — ⁶⁾ E 67304. — ⁷⁾ E 67509. — ⁸⁾ E 68002.

Pärnu-Jaagupis oli teisel jõulupühal teenijatel täielik vabadus ¹⁾).

Päeva kohta öeldakse, et see kuke sammu võrra veninud pikemaks.

Toris käidi kõrtsis tantsimas. Tantsiti kaht tantsu: maavalssi ja upavalssi. Noored poisid tegid sel puhul tulihända: asetusid ritta, pikemad ees, tagapool kord-korralt lühemad, õlgkübarad peas, kübaratel tolgud ja litrid küljes; õlgnuudid käes, tormasid poisid tantsutuppa ja löid tantsijad segi ²⁾). Järvamaal tantsiti meelsasti Viru valssi ³⁾). Rõngus arvati tants edendavat viljakasvu ⁴⁾).

Koerus kiiguti teisel ja kolmandal pühal. Seks punuti rehetoa õlgedest (!) kiik, mis parte külge asetati. Jõululauapäev oli nii kallis püha, et ei tohtinud kiike üles panna. Kiikusid tavalisest lapsed; esimesel pühal ainult siis, kui vanemad kirikus viibisid ⁵⁾). Ka Viljandi- ja Pärnumaal pandi lastele kiik parte külge nõõride otsa üles; alles peale jõulu võeti kiik maha ⁶⁾).

Lõuna-Eestis arvati, et külalisi peab kostitama kõi-gega, mida majas iganes leidub, — vastasel korral ähvardab puudus maja ⁷⁾). Esimesel pühal ähvardati külaline ometi kas ahju ajada või kaevu visata ⁸⁾).

Karulas oli viimase püha õhtul ka „pere lepitamine“. Peremees ja teenijad läksid kirikukõrtsi. Sulane ostis seal peremehele viina = lepitus peremeest, peremees sulast, tüdruk perenaist jne. ⁹⁾). Keegi on Sangastest teateid kirja pannud, nagu oleksid peremehed ja perenaised seal esimese püha õhtul kõrtsi läinud teenijaid kauplema ¹⁰⁾). Vist on üleskirjutaja esimese püha kolmanda pühaga ära vahetanud. Teisal istusid vanad inimesed kambris ahjusuul ja ajasid härjapilli, noorte lõbu pealt vaadates ¹¹⁾).

Armastusepostli Johannese mälestuseks määrati kiriku poolt vist juba neljandal või viiendal sajandil kolmas jõulu-

¹⁾ E 65583. — ²⁾ E 67130. — ³⁾ E 67844. — ⁴⁾ E 75696. — ⁵⁾ E 67785. — ⁶⁾ E 68017. — ⁷⁾ E 68744. — ⁸⁾ E 68772. — ⁹⁾ E 67659. — ¹⁰⁾ E 67662. — ¹¹⁾ E 68348.

päev. Pärnumaal kutsuti kolmandat jõulupäeva kohati „süüta Kaie päevaks“. Kes see süüta Kai olnud, ei teata.

Kolmas püha on rahval jõulude saatmiseks. Nooremad rakendavad hobused saani ette, seovad kella aisa külge ja sõidavad kuhugi saatma pühi. Kohati kihutatakse mitu korda ühest küla otsast teise edasi-tagasi. Mõnikord viib niisugune sõit kõrtsigi. Rõuges joodi jõulude „peräpütti“¹⁾. Põltsamaal seletatakse, et kui pühi hästi ära saadetakse, ei ole järgmised pühad pikad²⁾. Saaremaal kuuldi igast talust lõõtsapilli mõirgamist, sest sel päeval ei tehtud muud kui lasti labajalavalssi ja polkat; sumati ja mürati põhus, tuuseldati üksteist õlgnuutidega ja lõbutseti üleliia küll ja küll³⁾. Hiiumaal käisid noored inimesed kuskil võõrusel, kus nad kandle ja torupilli saatel tantsisid⁴⁾. Pärnu-Jaagupis ei lastud viimasel pühäl teenijaid enam kottu välja⁵⁾. Tõstamaal aga tuldi pere-perelt kokku tantsima⁶⁾.

Räpinas arvatakse, et kui jõulu käiakse saatmas kas kõrtsis või külas võõrsil, järgmised jõulud palju rutemini kätte jõuavad ja nende ootamine nii pikaks ei muutu⁷⁾.

Muidu väidetakse veel, et kolmandal jõulupühäl on päev juba 3 kukesammu pikem⁸⁾.

Vanemal ajal pühitses kirik veel neljandat jõulupäeva nende süüta laste mälestuseks, keda Herodes lasknud tappa Jeesuse pähe. Nendegi surmapäev esines ristikogudusele niisama taevaseks jõuluks, sünnipäevaks. Süüta laste päeva hüütakse Pärnu pool ka „süüta Kaie laste päevaks“⁹⁾.

Pärnu-Jaagupis puhati süüta laste päeval pühade väsimust ega tehtud tööd¹⁰⁾.

Esimesel päeval peale jõulu pühitseti Mustjalas „jõulu Anne“ päeva. Siis käisid joomamehed perest perre ja jõid õlut. Sel ajal tehti ka palju nalja¹¹⁾. Karuselgi nimetati

¹⁾ E 67091. — ²⁾ H III 7, 466. — ³⁾ E 8°, IX, 44. — ⁴⁾ E 65428 (3). — ⁵⁾ E 65583. — ⁶⁾ E 67196. — ⁷⁾ E 78391. — ⁸⁾ E 8°, VI, 60. — ⁹⁾ E 67274. — ¹⁰⁾ E 67994. — ¹¹⁾ E 65355.

neljat jõulupäeva „jõulu annepäevaks“¹⁾. Tõstamaal võisid teenijad kogu selle päeva jõuluväsimust välja magada²⁾).

Jõulu annepäeval viidi tavalisesti heinad toast välja, paiguti aga juba varem.

Kihnus näikse päev pärast süüta laste päeva „vanade poiste päeva“ nime kandvat.

Pärnu ümbruses arvati, et jõulude ja uusaasta vaheajal võib teha kõiki töid, ainult ei tohi kangast kududa, puid raiuda ega pesu kolkida. Igasugune kära, müra tegemine tekitab järgmisel suvel rohket kõue kärkimist³⁾. Enamasti arvati jõulu ja uusaasta vahelisi päevi *p o o l p ü h a d e k s*, mil tihti veel tuttavaid külastati; igatahes võeti harva suuremaid, palju aega nõudvaid töid ette.

Puhjas soovitakse jõulu ja uusaasta vahel pesu pesemist ja väljas kuivatamist, et tuleval aastal oleks edu igal teel ja tööl⁴⁾. Rõngus tehakse tingimuseks, pesu olgu esimesel argipäeval peale pühi juba enne päikese tõusu pestud ja kuivama pandud⁵⁾. Äksis kästakse esimesel päeval peale uusaastat pesu pesta, et uusaastal hea ja mõnus elu oleks⁶⁾.

Üldiselt püüti jõulus ja järgnevatel päevadel mõnesuguseid kombeid ja taigu ette võttes mõju avaldada hea, viljarikka uusaasta saavutamiseks.

¹⁾ E 67115. — ²⁾ E 67197. — ³⁾ E 67237. — ⁴⁾ E 73139. — ⁵⁾ E 73291. —
⁶⁾ E 73148.

Tarvitatud kirjandust.

Ab Gebr = **J. W. Boecler**, Der Ehsten abergläubische Gebräuche, Weisen u. Gewohnheiten. Mit auf die Gegenwart bezüglichen Anmerkungen beleuchtet von Fr. R. Kreuzwald, St. Petersburg 1854.

Deutsche Eeste = **F. Fehle**, Deutsche Feste, Leipzig 1920.

DFM = **J. Kamp**, Danske Folkeminder, Æventyr, Folkesagn, Gaader, Rim og Folketro. Odense 1877.

DM = **J. Grimm**, Deutsche Mythologie, 4 tr. Güterloh.

DVA = **A. Wuttke**, Der deutsche Volksaberglaube der Gegenwart. 3. Bearbeitung von E. H. Meyer. Berlin 1900.

E = **M. J. Eiseni rahvaluule kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis.**

Eib = **C. Russwurm**, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ebstlands und auf Runö. I–II Reval 1855.

E Kirj = Eesti Kirjandus, Tartu. I (1906–).

EKRŠ = Eesti Kirjanduse Seltsi rahvaluule kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis.

EKS = Eesti Kirjameeste Seltsi rahvaluule kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis.

E Kultura = Eesti Kultura II. Tartu 1913.

EM = **M. J. Eisen**, Eesti mütoloogia (I, Tartu 1919. II = Eesti uuem mütoloogia, Tallinna 1920. III = Esivanemate ohverdamised, Tallinna 1920.

IV = Eesti vana usk. Tartu 1926).

ERA = Eesti Rahvaluule Arhiivi vanavara kogu.

ERMA = Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat. Tartu. I (1925).

EVR = Eesti Vabariigi Haridusministeeriumi rahvaluule kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis.

EÜS = Eesti Üliõpilaste Seltsi rahvaluule kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis.

FJ = **O. F. v. Reinsberg-Düringsfeld**. Das festliche Jahr in Sitten, Gebräuchen, Aberglauben und Festen der germanischen Völker. II tr. Leipzig 1898.

FT = **G. Landtman**, Folketro och trolldom. Finlands Svenska folkdikning VII 1, 2. Helsingfors 1919, 1925.

Fejekost = **E. Pontoppidan**, Fejekost. Oversat og forsynet med indledning af Jørgen Olrik. Köbenhavn 1923.

H = **J. Hurda** vanavara kogu Eesti Rahvaluule Arhiivis.

HB = Hessische Blätter für Volkskunde. XXVII Giessen 1927.

HDA = Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens, herausgegeben unter besonderer Mitwirkung von E. Hoffmann-Krayer und Mitarbeit zahlreicher Fachgenossen von Hanns Bächtold-Stäubli. Berlin u. Leipzig 1927.

- HWZ = **J. Marbach**, Die heilige Weihnachtszeit nach Bedeutung Geschichte, Sitten und Symbolen. Frankfurt a. M. 1865.
- Hjtl = **J. W. Kotikoski**, Hämäläisiä joulutapoja jo leikkijä Helsingi 1912
- Jouluvietto = **J. Häyhä**, Joulunvietto, Helsingi.
- Jul = **H. Feilberg**, Jul I—II. Köbenhavn 1904.
- Km = **J. Jung**, Kodumaalt VI. Eesti rahva vanast usust, kombedest ja juttudest. Tartu 1879.
- KS = Kotiseutu I — Helsinki 1910—.
- KrMr = **O. Kallas**, Kraasna Maarahvas. Helsinki 1903.
- LAB = **I. Qvigstad**, Lappischer Aberglaube. Kristiania 1920.
- LAS = **I. Qvigstad**, Lappiske Aeventyr og Sagn IV. Oslo 1929.
- MtEM = **J. Jung**, Muinasaja teadus Eestlaste maalt I. Jurjev 1899.
- NF = **R. Th. Christiansen**, Norske Folkeminne. En veiledning for samlere og interesserte. Oslo 1928.
- Nord. jul = **H. Celander**, Nordisk jul I. Stockholm 1928.
- HCXM = **A. Ермоловъ**, Народная сельскохозяйственная мудрость въ пословицахъ, поговоркахъ и примѣтахъ I. Петербургъ 1901.
- Os = **J. B. Holzmayer**, Osiliana I—II. (VhGEG VII) Tartu 1873.
- PBC = **A. Афанасьевъ**, Поэтическія воззрѣнія славянъ на природу I—III. Москва 1865—1869.
- RR = **M. J. Eisen**, Rahvaraamat I—V, Tartu ja Riia 1893—1895.
- Rvk = **D. Zelenin**, Russische (Ostslavische) Volkskunde. Berlin u. Leipzig 1927.
- SB = **P. Sartori**, Sitte und Brauch III. Leipzig 1914.
- SRU = **K. Krohn**, Suomalaisten runojen uskonto. Helsinki 1915.
- Syysjuhlat = **H. Helminen**, Syysjuhlat. Porvoo 1929.
- Tiden = **J. Th. Storaker**, Tiden i den norske Folketro ved Nils Lid. Kristiania 1921.
- Труды = Труды этнограф.-статистической экспедиции въ западно русскій край III. С.-Петербургъ 1872.
- VhGEG = Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft. Dorpat 1843—.
- Vp = **M. Varonen**, Vainajainpalvelus muinaisilla suomalaisilla. Helsinki 1898.
- Weihnachten = **P. Cassel**, Weihnachten. Ursprünge, Bräuche und Aberglauben. Berlin 1862.
- Weihnachtsfest = **A. Meyer**, Das Weihnachtsfest. Tübingen 1913.
- Weihnachtsfest = **H. Usener**, Das Weihnachtsfest. Bonn 1911.
- WW = **G. O. Hyltén-Cavallius**, Wärend och Wirdarne. Stockholm 1921.
- Записки РГО = Записки Имп. Русскаго Географическаго Общества.
- ÅFF = **M. Nilsson**, Årets folkliga fester, Stockholm 1915.
- ÄILE = **F. J. Wiedemann**, Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten. St.-Petersburg 1876.
- ZfVk — Zeitschrift für Volkskunde. Berlin u. Leipzig.

SISU.

	Lk.
Saateks	5
Jõulu nimi ja pikkus	9
Kristuse sünniaeg ja selle kindlaksmääramine	14
Toomapäev ja jõulu ootus	19
Jõulu-imed	27
Surnud kodus ja kirikus	31
Kurjad vaimud ja ristid	35
Õled	41
Jõulupuu	51
Tuled	64
Rahu	72
Toidud ja söömine	78
Õlut	97
Üldisi jõulukombeid	112
Puhastamine ja ehtimine	112
Kirikusse sõit ja kodune hardus	115
Jõulutaiad — saagi edendajad	117
Lauaalune	119
Ahi ja kolle	121
Pühkmed	123
Magamine	127
Riided, jalatsid, juuksed	130
Vanne	132
Sool	132
Tervise ja majanduse edendamine	134
Erilisi kombeid	136
Järgmised jõulupäevad	141
Tarvitatud kirjandust	146